Clarendon Press Series

VIRGIL

PAPILLON

London

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE

7 PATERNOSTER ROW

Clarendon Press Series

P. VERGILI MARONIS OPERA

VIRGIL

WITH

AN INTRODUCTION AND NOTES

BY

T. L. PAPILLON, M.A.

FELLOW AND TUTOR OF NEW COLLEGE

FORMERLY SCHOLAR OF BALLIOL AND FELLOW OF MERTON

VOL. I

INTRODUCTION AND TEXT

Oxford

AT THE CLARENDON PRESS

1882

EDVINO PALMER

ARCHIDIACONO OXONIENSI

OLIM BALLIOLENSIBUS SUIS

ACERRIMO VERGILI INTERPRETI

AMICO SI QUIS ALIUS STUDIOSO

HANC QUALEMCUMQUE MANTUANORUM CARMINUM

EDITIONEM

GRATUS DEDICO

PREFACE.

The text of this edition is based on that of Ribbeck, with certain modifications; on which see Introd. III, pp. xlvii–liv.

In writing the commentary I have kept before me the editions of Forbiger, Gossrau (on the Aeneid only), Conington, and Kennedy: and have referred, as occasion demanded, to other authorities. Wherever their 'ipsissima verba' are reproduced, the obligation is specially acknowledged: but I would here express once for all my debt to their accumulated stores of Virgilian learning.

These commentaries are too well known to need further description or commendation; and, in their combined results, too exhaustive to leave room for saying much that is new in Virgilian criticism. The very copiousness, however, of such a commentary as Professor Conington's may oppress a student with the feeling of *embarras de richesses;* while Dr. Kennedy, on the other hand—valuable as are his Appendices on Virgilian Geography, Mythology, Prosody, and Syntax—is in his commentary only too chary of his learning. My aim has been to provide a commentary, which, however inferior to either of these in quality, may supply a want that my experience as a college tutor has shown to exist—the want of something intermediate between them in quantity. I do not pretend to rival Conington: and had Dr. Kennedy's commentary been fuller and more continuous, mine need not have been written.

It often happens that the shortest and simplest way of explaining a passage is to translate it; and I have availed myself

freely of this method. To leave my own judgment as unbiassed as possible, I have avoided consulting any continuous prose translation, such as those of Professor Conington, and Messrs. Lonsdale and Lee. I have, however, kept before me Dr. Kennedy's translation of the Eclogues into blank verse; Mr. R. D. Blackmore's of the Georgics into ten-syllable couplets (less known than it deserves to be, though not always reliable on points of scholarship); and Professor Conington's of the Aeneid into the metre of Sir W. Scott's longer poems. Occasionally I have quoted direct from these versions; and I have been indebted to them for many turns of expression.

The literary criticism of Virgil's poems has been so abundantly and ably handled in Professor Conington's Introductions, Professor Sellar's volume 'On the Roman Poets of the Augustan Age,' and Professor Nettleship's 'Suggestions Introductory to a Study of the Aeneid,' that it seemed unnecessary to devote much space to what could after all be only a *réchauffé* of these works. I have preferred to dwell at more length upon matters which, so far as I know, are not much treated of in existing editions—viz. questions of textual criticism and orthography. As discussion of the relative merit of various readings must enter into any commentary, the student should have easy access to some knowledge of the amount and kind of evidence available for determining the text; and as orthography is a subject upon which scholars do not all agree, an editor should at least offer some justification of that which he himself adopts. To one case of disputed orthography I may call attention here. It is now the fashion to affect greater accuracy by writing the poet's name as 'Vergil.' 'Vergilius' is probably correct; but in retaining as the Anglicised form of that name the familiar 'Virgil,' I am content to err (if error it be) in the company of such scholars as Mr. Munro, Professor Sellar, and Dr. Kennedy. When French scholars renounce their 'Virgile,' and Italians

expunge 'Virgilio' from the text of Dante; or when Englishmen brand as illegitimate such Anglicised names as 'Horace,' 'Livy,' 'Athens,' or 'Rome;' then, I think, it will be time to insist upon the universal adoption of 'Vergil.'

I should add that the greater part of the Introduction was written, and in type, before I had seen Vol. I of the new edition of Professor Conington's Virgil, with additional introductory matter by Professor Nettleship: and it did not seem then worth while to omit anything for which, perhaps, a simple reference to what Professor Nettleship has written would have been sufficient.

I have reserved to the last the mention of my special obligations to the Venerable Edwin Palmer, D.D., Archdeacon of Oxford and Canon of Christ Church, formerly Fellow and Tutor of Balliol College. Like many old Balliol men, I recall his lectures on Virgil as a real stimulus to scholarship, and as the foundation of any Virgilian learning that I possess: and he has now crowned the uninterrupted kindness of twenty years' friendship, by placing at my disposal, for the preparation of this edition, the MS. notes which he used for his lectures. Where these notes are incorporated verbatim with my own, the letters [E. P.] will be found appended: but my obligation to them throughout is beyond adequate acknowledgment.

New College, Oxford,

April, 1882.

CONTENTS.

INTRODUCTION.

I. Life and Poems of Virgil[1].

1. P. Vergilius Maro was born a. d. xvii Kal. Novembr. (Oct. 15), in the year 70 B.C. [five years before Horace and seven years before the Emperor Augustus] at Andes, a 'pagus' or country district in the neighbourhood of Mantua. The green banks and slow windings of the Mincius, recalled with affectionate memory in the Eclogues and Georgics, were thus familiar to him from childhood; but the only passage which seems to describe the features of any one spot along that stream is Ecl. ix. 7–10:

'qua se subducere colles
Incipiunt, mollique iugum demittere clivo,
Usque ad aquam et veteres, iam fracta cacumina, fagos . . .'

'The only hills in the neighbourhood,' says Professor Sellar[2], 'to which these lines can apply are those which for a time accompany the flow of the river from the foot of the Lago di Guarda, and gradually sink into the plain a little beyond the picturesque hill and castle of Valleggio, about fifteen miles higher up the river than Mantua.' Pietola, three miles down the river from Mantua, was by a tradition as old as Dante's time identified with Andes; but lines 62–64 of the same Eclogue, implying that the two shepherds had further than this to walk into Mantua, give an indirect support to Prof. Sellar's view. The 'sacri fontes' of Ecl. i. 53 (cp. G. ii. 200) are 'more naturally to be sought in the more picturesque environment of the upper reaches of the river than in the level plain in the midst of which Mantua stands[3]:' and the accurate description of the Lago di Guarda, in G. ii. 160, might well reproduce familiar impressions of a scene not far from the poet's early home. Though Virgil claims a Tuscan origin for Mantua (Aen. x. 203), Etruscan had long been superseded by Gaulish (i.e. Celtic) settlements in the region north of the Po;

[1] On the orthography of the poet's name see Preface.
[2] 'Virgil,' p. 105.
[3] Ibid.

and the population, however assimilated to the Italian races, must have retained a large admixture of Celtic blood. 'Andes' is probably a Celtic name, for Caesar (B. G. ii. 35) mentions a Gallic tribe and town of that name, now 'Angors' in the Anjou district; and so, according to one theory, is 'Vergilius'—though Corssen[1] more probably connects it with 'Vergiliae,' a name for the Pleiades as rising at the end of spring (vergo), comparing it with 'Quintilius,' 'Sextilius,' 'Marcius,' and other names originally denoting time of birth.

2. His parents were of obscure social position; but, like those of Horace, were able to appreciate their son's talent, and give him the best education obtainable. At twelve years old he was sent to Cremona, the birthplace of the poet Furius Bibaculus, thirty years his senior, and of Quintilius Varus (Hor. Od. i. 24, A. P. 438), the critic and friend of both Horace and Virgil. At sixteen he assumed the 'toga virilis' and went to Milan, removing thence to Rome in 53 B.C., when in his seventeenth year; and, after the fashion of the time, studied, first rhetoric under Epidius (also the teacher of the young Octavianus), and then philosophy under Siron, a celebrated exponent of Epicureanism. To the period spent at Rome are assigned some of the collection of short poems called 'Catalepton[2]' (*ποιήματα κατὰ λεπτόν*, or 'minor poems'), which bear his name, but which can hardly all have been by his hand. Three of them (iii, iv, and v) are abusive lampoons in the style of Catullus and Horace, which no one would willingly believe to be written by Virgil. The parody on Catullus' 'Phaselus ille' (No. viii) may well be his: so may vi, in which a sacrifice is promised to Venus in the event of finishing the Aeneid, and x, which seems to refer to his ejection from his farm in 41 B.C. (Ecl. i, ix, see below, § 4). More interesting is vii, written apparently when beginning philosophical studies, and expressing delight at exchanging rhetorical and grammatical studies for philosophy:

> 'Ite hinc, inanes rhetorum ampullae,
> Inflata rore non Achaico verba,

[1] 'Aussprache,' etc., i. pp. 543, 544 (2nd ed.). The word 'virga,' which has been connected with 'Vergilius,' is referred by Corssen (ii. p. 521) and Curtius (Greek Etymology, § 184) to a root 'varg;' Skt. 'ûrg,' 'strength,' 'urgâ,' 'sap;' Gk. *ὀργά-ω*, 'to swell,' *ὀργή*, 'impulse;' Lat. 'virgo' (so *ὀργάδες*, of the full shape of marriageable maidens).

[2] For a conclusive vindication of this title against the hitherto common 'Catalecton,' and an instructive criticism upon the claims of the poems to genuineness, see Professor Nettleship's 'Ancient Lives of Vergil.'

Et vos, Stiloque, Tarquitique, Varroque,
Scholasticorum natio madens pingui . . . .
* * * *
Nos ad beatos vela mittimus portus,
Magni petentes docta dicta Sironis,
Vitamque ab omni vindicabimus cura.
Ite hinc, Camenae, vos quoque ite iam, sane
Dulces Camenae, nam, fatebimur verum,
Dulces fuistis; et tamen meas chartas
Revisitote, sed pudenter et raro.'

Like Lucretius, he hopes to find in philosophy an ideal serenity of life (cp. G. ii. 490–492); but the last four lines show that the desire of his heart and the bent of his genius are for poetry—the 'dulces ante omnia Musae' (ib. 475), to whom his life was to be devoted. Traces, however, of the early longing for philosophy, here first expressed by him, and never altogether forgotten, appear afterwards in such passages as the song of Silenus in Ecl. vi; G. ii. 477 sqq.; the song of Iopas, Aen. i. 742–746; and the exposition of the 'Anima Mundi' vi. 724 sqq. (See notes *ad locc.*).

Of the four other poems assigned to Virgil, the 'Moretum' (Salad) and 'Copa' (Hostess) might be, but are not proved to be, productions of his boyhood: while the 'Culex' (Gnat) and 'Ciris' (? Woodpecker) are now generally recognised as not by him, despite the tradition as to the former vouched for by Suetonius.

3. How long Virgil remained at Rome is uncertain. We find him in 43 B.C. living at Mantua and engaged on the Eclogues: and it is probable that the outbreak of the Civil War in 49 B.C. would have interrupted his stay in the capital. During this period he must have learned to admire the writings of Lucretius, of the epic poet Varius, and of the tragedian and historian Asinius Pollio: and Suetonius tells us that he began a poem on the history of Rome, after the example of Ennius and other early poets—a statement borne out by Virgil himself in Ecl. vi. 2–5. We gather also that Varus (Ecl. vi. 6–12) and Pollio (Ecl. viii. 6 sqq.) pressed him to give a poetical account of their own and Caesar's exploits; but that for the time he put all such work aside for the sake of pastoral poetry. It is, however, noticeable, as Professor Sellar points out[1], that afterwards in the 'Aeneid' he combined the revival of ancient traditions about the origin of Rome and the celebration of the great deeds of his own time. It is by the capacity 'of forecasting some great work, and dwelling on the

[1] P. 116.

idea till it clears itself of all alien matter, and assimilates to itself the impressions and interests of a life-time, that the vastest and most enduring monuments of genius are produced:'—such, for example, as the 'Aeneid,' the 'Paradise Lost,' and the 'Divina Commedia.'

4. In the year 41 B.C. occurred the ejection of Virgil from his paternal farm by one of the soldiers to whom the Triumvirs Antonius, Octavianus, and Lepidus had assigned grants of land in Cisalpine Gaul. Opinions differ, according to the view taken of the relative date and connection of Eclogues i. and ix, as to whether Virgil was once or twice dispossessed. I have followed Prof. Nettleship[1] in regarding Ecl. ix. as the earlier poem, referring to the first and only ejection of the poet; who then seems to have appealed in person to Octavianus at Rome, backed by Varus (addressed in Ecl. ix), Pollio and Gallus, then holding important posts in Gallia Cisalpina, and to have obtained the restitution of his lands. In gratitude to these friends, some three years afterwards, he published the Eclogues in their honour; Ecl. i. being a thankoffering to Octavianus for his restoration, and Ecl. vi. (perhaps) a mark of gratitude to Varus, while Ecl. iv. and viii. are complimentary to Pollio, and Ecl. x. to Gallus.

The composition of the Eclogues falls between the years 43–37 B.C. inclusive (Virg. aet. 27–33). No date can be assigned to Ecl. vii; ii. and iii. must have been written before v, and v. before ix (see notes); iii. speaks of Pollio as encouraging the poet, and an old tradition referred ii. to a boy given him by Pollio; so possibly one or both of these may have been written in 43 B.C., the year of Pollio's appointment as 'legatus' in Cisalpine Gaul. Ecl. v. probably alludes to the apotheosis of Julius Caesar, and may have been written 43–41 B.C.; ix. being written (as stated above) in 41, i, iv, and possibly vi, in 40, and viii. in 39 B.C., the year of Pollio's return in triumph from Illyria. Ecl. x, written in 37 B.C., the year when Marcus Vipsanius Agrippa crossed the Rhine, closes the series.

Propertius seems to speak of Ecl. vii. as written near Tarentum:

> 'Tu canis umbrosi subter pineta Galaesi
> Thyrsin et attritis Daphnin harundinibus' (iii. 26. 67);

and Virgil himself (G. iv. 125 sqq.) has a reminiscence of that neighbourhood. Horace in the 'Journey to Brundisium' (Sat. i. 5. 40) 37 B.C. says, that Virgil joined the party at Sinuessa. And

[1] 'Ancient Lives of Vergil,' pp. 41 sqq.

it has been remarked that some of the descriptions of scenery in the Eclogues, which are unsuitable to Mantua, and are generally regarded as Sicilian, would suit the country about Tarentum. All, however, that can be inferred is that Virgil *may* have spent some time there during this period.

5. In a quarrel with some soldier or soldiers, arising out of his ejection from his farm, Virgil had been assisted by C. Cilnius Maecenas, the famous patron and friend of his after years, in compliment to whom, and under whose encouragement, he undertook the 'Georgics:' his attention being now turned to the didactic poetry of Hesiod, Nicander, and Aratus, as it had hitherto been to the pastoral poetry of Theocritus. The Georgics, we know, were read by Virgil and Maecenas to Augustus on his return from the East in 29 B.C. Suetonius tells us that the poet was engaged upon them for seven years, which would give 36 B.C. for their commencement; a date intrinsically probable from the completion of the Eclogues in 37 B.C., and incidentally confirmed by the allusion in G. ii. 161 to the Julian harbour constructed in 37—the earliest reference in the Georgics to any contemporary event.

They cannot, however, have been written continuously as we now read them[1]. The end, for example, of G. i. (498–514), with its tone of doubt and apprehension, must have been written in 33–32 B.C. (see notes); while its opening lines, and those of G. iii, breathing a spirit of triumphant exultation at assured success and order restored, cannot well have been written before 30–29 B.C.—possibly for the recitation in 29. The end of G. ii, again, seems to belong to the same period as the end of G. i. (see notes to ii. 496, 497, 504); while ii. 171–172 must allude to 31 B.C. From Virgil's own statement in iv. 563 it appears that much of the Georgics was written at Naples: and it is possible that before writing iii. 10 sqq. he had actually visited Greece. Such a visit would agree with Hor. Od. i. 3, alluding to the visit to Attica of one Vergilius, a dear friend; an ode which cannot well refer to Virgil's only recorded visit to Greece at the end of his life (see Wickham, *ad loc.*).

6. The remaining ten years of Virgil's life (29–19 B.C.) were devoted to the 'Aeneid,' the most enduring monument not only of his own fame, but of the fortunes of Rome; the epic, as it has

[1] For a detailed exposition of the chronology of the Georgics see Nettleship's 'Ancient Lives,' pp. 55 sqq.

been well called, of the Roman empire: the sacred book of the Roman religion, as summed up in the conception of 'Fortuna Urbis' with its visible embodiment in the Emperor[1]; the expression of all the varied beliefs of the time—national, religious, historical, mythological; the 'Gesta Populi Romani,' as some called it on its first appearance. The idea of such a poem was not altogether new to him (above § 3), but can hardly have assumed definite shape in his mind before the year 29 B.C., in which year probably he writes (G. iii. 46–48) that he intends to celebrate Caesar's exploits[2]. Once begun, the poem must have proceeded steadily, if not rapidly (Quintilian, I. O. x. 3. 8 says, on the authority of Varius, that Virgil wrote very few lines in a day); for in the year 26 B.C. we find Augustus, then absent on a campaign in Spain, writing to ask for a sight of the first draft of the Aeneid or any passage out of it. Virgil's reply[3] is characteristic of the modesty and lofty standard of perfection which marked his own appreciation of his work:

'De *Aenea* quidem meo, si mehercule iam dignum auribus haberem tuis, libenter mitterem; sed tanta inchoata res est ut paene vitio mentis tantum opus ingressus mihi videar, cum praesertim, ut scis, alia quoque studia ad id opus multoque potiora impertiar.'

Friends, however, of the poet began to spread reports that a great work was coming to light; one of them being Propertius, whose often quoted lines—

'Cedite Romani scriptores, cedite Graii;
Nescio quid majus nascitur Iliade' (iii. 26. 65, 66)—

though dictated by friendly partiality, scarcely exaggerate the estimate which was actually formed of the Aeneid upon its appear-

[1] 'However variously expressed or shrouded, the religion of the Romans was Rome,' F. W. H. Myers in the 'Fortnightly Review' for February, 1879, p. 185. This brilliant and suggestive article, instinct with the feeling of a poet rather than of a critic, deserves to be enshrined in some less ephemeral form than the pages of a magazine. I gratefully commend it to admirers of Virgil's poetic genius.

[2] Professor Nettleship thinks that this cannot refer to the Aeneid, but to some other projected work, of which the description of the battle of Actium (Aen. viii. 675 sqq.) may have been intended to form part. That description, however (see notes), is essentially in harmony with the scope of the Aeneid, which may well, from one point of view, be regarded as a poem in honour of Augustus.

[3] Preserved by Macrobius, Sat. i. 24. 11.

ance. Three or four years after Augustus' letter, Virgil consented to read three books (iv, vi, and another) to the Emperor; the date being approximately fixed by the death of young Marcellus B.C. 23, to whose memory the famous passage vi. 860–886 was inserted. According to Suetonius, Virgil first drafted the story in prose, and then wrote different parts in no certain order, as the fancy took him; the division into twelve books being part of his original plan. Internal evidence bears out this statement; thus, e.g. Book ix. must have been finished before v, Nisus and Euryalus being there introduced as though for the first time, while in v. they take a leading part in the games. Book iii, again, was probably written before ii, at the end of which (776 sqq.) Creusa appears to Aeneas after her death with a prophecy which is wholly unnoticed in Book iii. Books iv. and vi, as we have seen, were in a finished state in the year 23 B.C. If to all this we add the fact that Virgil never carried out his intended correction and revision of the epic as a whole, the wonder is, not that inconsistencies are found in it, but that the story is, on the whole, as harmoniously and consistently worked out as, in the Introductions to the notes on each book, I have tried to show.

7. In the year 19 B.C. Virgil, then in his 52nd year, set out to travel in Greece and Asia, intending to devote three years to the completion and correction of the Aeneid. At Athens he met Augustus returning from the East, and decided to go back to Rome with the Emperor: but being seized with illness on a visit to Megara under a burning sun, and continuing his voyage in spite of the attack, he died at Brundisium on Sept. 21, a few days after landing. His ashes were taken to Naples and buried in a tomb on the road to Puteoli. On the tomb was inscribed a couplet (said to have been written by himself), into which is condensed almost all that is known of the uneventful life ('studiis florentem ignobilis otî' G. iv. 564) of the scholar and poet:

'Mantua me genuit; Calabri rapuere; tenet nunc
Parthenope; cecini pascua, rura, duces.'

He is said to have acquired, from imperial and other benefactors, a considerable fortune (=£90,000), of which he left half to his half-brother, a quarter to Augustus, a twelfth to Maecenas, and the rest to his friends and literary executors, Varius and Tucca. Before leaving Italy he had directed Varius to burn the MS. of the Aeneid in the event of his death; and in his last hours he is said to have repeatedly asked for it, that he might burn it

himself. Finally, he left all his writings to Varius and Tucca, on the understanding that they should publish nothing which he had not already published. Fortunately for literature, they saw that the truest friendship would be shown in disregarding such requests: and acting under the authority of Augustus, they edited the Aeneid, with only such corrections as were absolutely necessary, leaving unfinished lines and inconsistencies of detail exactly as they found them. In what they did, and in what they left undone, they were faithful to their friend's memory. Augustus, too, had sufficient insight to discern the real merits of the work, and its probable value as a testimony to his own renown: and there is nothing improbable in the tradition that Varius and Tucca acted, if not under the instructions, at least with the knowledge and sanction of the Emperor.

8. The poetical reputation accorded to Virgil was immediate and lasting. 'An undisputed place (writes Dr. Kennedy[1]) at the head of Roman literature was given to the avowed rival of Homer and Hesiod, the master of the grandest Latin versification, the glorifier of Rome and of Augustus . . . In all literary circles of Rome Virgil was extolled and quoted; in schools he was taught: his writings and the events of his life supplied material for lectures, essays, comments, to a long series of grammarians, and to collectors of literary gossip such as Aulus Gellius and Macrobius.' His work did not, indeed, escape criticism on points of detail. He was attacked for innovations in language, such as Horace stamps with approval in a passage (A. P. 45 sqq.) written while the Aeneid was in progress; for defects in arrangement and handling of his materials; for his close imitation of Homer; and for ignorance of religious antiquities. But from poets—who are perhaps the best judges of poetry—he won immediate and unanimous appreciation. Propertius, as has been mentioned, saw in the Aeneid 'something greater than the Iliad,' and its immediate effect may be seen in the frequent allusions to the story of Aeneas in the 4th book of Horace's Odes, written within five or six years after Virgil's death. Ovid (Am. i. 15. 25) writes of him:

'Tityrus et fruges Aeneïaque arma legentur,
Roma triumphati dum caput orbis erit:'

and subsequent Roman poets, with the exception perhaps of Lucan (whose rivalry only brings out the greatness of Virgil), paid him the 'sincerest flattery' of undisguised imitation. Juvenal has

[1] Introd. on 'Life and Writings of Virgil,' § 37.

many references to familiar passages in the Aeneid: Martial, among other tributes of admiration, says that Virgil might have surpassed Horace in lyric and Varius in dramatic poetry (viii. 18. 5–9): and Pliny the Younger tells us (Ep. iii. 7) that among the busts, statues, etc. possessed by the poet Silius Italicus were those 'Vergilii ante omnes, cuius natalem religiosius quam suum celebravit, Neapoli maxime, ubi monumentum eius adire ut templum solebat.' Passing on through the Middle Ages to modern times we read of the fascination which Virgil's poems had for theologians such as Augustine and Bede, no less than for scholars like Scaliger, for critics like Voltaire, for politicians like Burke, for poets, essayists, orators, statesmen, without number. Two striking testimonies, above all, have been paid by great genius to his influence. One is the frequent imitation of his style in the language of Tacitus, the one great literary genius of Imperial Rome, and one of the greatest masters of expression in all literature. The other is the homage, as of a disciple to his master, which Dante pays to the genius of his countryman:

> 'O degli altri poeti onore e lume,
> Vagliami, 'l lungo studio e 'l grande amore,
> Che m' han fatto cercar lo tuo volume.
> Tu se' lo mio maestro, e 'l mio autore:
> Tu se' solo colui, da cu' io tolsi
> Lo bello stile, che m' ha fatto honore[1]' (Inferno i. 85–87).

9. Two strange chapters in Virgil's posthumous renown are the association of his name with Christian teaching and with magic powers. The first arose from the supposed relation of Ecl. iv. (the 'Messianic Eclogue') to prophecies of Christ, and obtained a strong hold on the imagination of Christendom. 'In every age of Christianity (says Mr. Myers[2]), from Augustine to Abelard, from the Christmas sermon of Pope Innocent III. to the "Praelectiones Academicae" of the late Mr. Keble, divines and fathers of the Church have asserted the inspiration of this marvellous poem. It was on the strength of this poem that Virgil's likeness was set

[1] 'Glory and light of all the tuneful train!
May it avail me, that I long with zeal
Have sought thy volume, and with love immense
Have conn'd it o'er. My master thou, and guide!
Thou he, from whom alone I have derived
That style, which for its beauty into fame
Exalts me' (Cary's Translation).

[2] 'Fortnightly Review,' Feb. 1879, p. 190.

among the carven seers in the Cathedral of Zamora. It was on the strength of this poem that in the Cathedrals of Limoges and Rheims the Christmas appeal was made, "O Maro, prophet of the Gentiles, bear thou thy witness unto Christ" . . . The poet Statius, the martyr Secundianus, were said to have been made Christians by its perusal. And the Emperor Constantine in his oration, inscribed to the Assembly of Saints, and dedicated to the Church of God, commented on this poem in a Greek version as forming a link between the old and the new faiths[1].' In a mass sung in the church of St. Paul at Mantua at the end of the 15th century was the following stanza, lamenting Virgil's fate in not having lived to be converted by St. Paul:

'Ad Maronis mausoleum
Ductus fudit super eum
  Piae rorem lacrimae;
"Quem te," inquit, "reddidissem
Si te vivum invenissem
  Poetarum maxime![2]"'

This semi-Christian aspect of the poet in popular belief may also have contributed to Dante's choice of him as guide through the 'Inferno' and 'Purgatorio.'

Popular traditions likewise represented Virgil as an enchanter or magician: a notion which may have been originally suggested partly by the account of the Sibyl and the world below in Aen. vi, partly by Ecl. viii (Pharmaceutria), partly perhaps by his mother's name Magia. Hence, perhaps, the peculiar mode of divination known as the 'Sortes Virgilianae'—i.e. opening the poems at random to find some omen for the future—a striking instance of which is noted on Aen. iv. 615. This strange invocation 'has been addressed to Homer, Virgil, and the Bible alone:' and it is a singular illustration of the spell exercised by Virgil's name that when Christianity substituted for the pagan mode of divination an equally superstitious divination through the Bible or the Psalms, the Roman poet should have kept his place side by side with the Bible as an oracle of life.

10. The unbroken ascendancy of eighteen centuries is a fact which, in spite of the disparaging criticism[3] (mainly German) of

[1] Quoted by Prof. Sellar (p. 65) from Comparetti's 'Virgilio nel medio Evo,' on which is based an interesting article in the 'Quarterly Review' for July, 1875.

[2] 'Quarterly Review,' *l. c.*

[3] e. g. by Niebuhr, Hegel, Mommsen, Teuffel, Richter, and others. See Sellar, 'Virgil,' p. 73, and Bernhardy, 'Grundriss der Römischen Litteratur,' §§ 80, 81.

the present century, establishes Virgil's claim to be reckoned among the great poets of the world. It is 'as great a fortune as that which has ever fallen to the lot of any writer[1]'—not excepting Homer himself. For though to Homer it was given to influence the whole intellectual development of Greece, and through Greece the civilised world, while his poems retain the undying freshness of an originality which springs but once into being; yet the sphere of Virgil has in some respects been wider still, inasmuch as the period of his ascendancy in literature, in education, and in politics has been marked by more important developments, and fruitful of greater issues than even the golden age of Greece. He is the exponent of that spirit of Roman ascendancy and that far-reaching grasp of Roman civilisation, which has left its mark all over modern Europe; so that it has been truly observed that neither in law, nor in politics, nor in literature, nor in society, can we ever escape from the shadow of the Seven Hills. The majestic sweep of Virgil's rhythm, the 'stately metrical roll which reflects the pomp and pride of the imperial city,' the magical charm of a music which can be felt rather than described, the power of language which touches the noblest and deepest feelings of the heart, and stamps in clear-cut phrases the associations and the thoughts of every mood of man—all this has given Virgil a hold upon men's minds which is simple matter of history. 'No poet (says Mr. Myers) has lain so close to so many hearts; no words so often as his have sprung to men's lips in moments of excitement and self-revelation, from the one fierce line[2] retained and chanted by the untameable boy who was to be Emperor of Rome, to the impassioned prophecy of the great English statesman[3] as he pleaded till morning's light for the freedom of a continent of slaves.' Prof. Sellar expresses another side of the same truth when he points out ('Virgil,' p. 412) that 'the words of no other poet, ancient or modern, have been so often heard in the great debates of the English Parliament, which more than any other deliberations among men have reproduced the dignified and masculine eloquence familiar to the Roman Senate:' or when he suggests (p. 68) that the importance long attached to Virgil in English public schools, and the turning over in early life, as

[1] Sellar, p. 68.

[2] 'Arma amens capio; nec sat rationis in armis,' Aen. ii. 314. I give this reference to Clodius Albinus from Mr. Myers' note; he does not give his authority.

[3] Pitt; see note to G. i. 250.

models for Latin verse, of 'lines which stamp some grave or magnanimous lesson in imperishable characters upon the mind,' may have helped to form the high spirit of English statesmen, and to shape the history of England[1].

11. For questions affecting the literary criticism of the poems, so far as they are not discussed in the Notes, I must refer students to Professor Sellar's volume, to Professor Conington's Introductions, and to Professor Nettleship's 'Suggestions,' merely offering a few remarks upon one of the frequent criticisms passed upon Virgil—that of want of originality. This is the easiest criticism of all, for the borrowed element lies upon the surface. The Eclogues reflect—nay, they reproduce Theocritus; the Georgics are, as Virgil himself calls them, *Ascraeum carmen*, a reminiscence of Hesiod; the Aeneid from end to end is full of imitation, often crude and external enough, of Homer. And so we have such epigrammatic criticisms as 'Virgil is Homer-and-water,' or 'Homer wrote Virgil;' the latter of which drew from Voltaire the retort 'Homère a fait Virgile, dit-on; si cela est, c'est sans doute son plus bel ouvrage.' Such criticism is easy, but it is also superficial: for as Prof. Nettleship remarks ('Suggestions,' Preface, p. iii), 'it is clear that a poet who won the ear of his nation so soon as Virgil, and became at once one of the most popular poets and the most classical poet of Rome, could not have gained this position without great original power.' A poet whose genius could absorb the admiration of Dante, and whose influence probably helped more than any other to inform the poetical spirit and verse of Milton, must have had some wider and more solid qualities than mere technical skill in versification—something more than the dignity of expression, exquisite rhythm, and delicate tenderness of handling, which all allow. 'Mere rhetorical skill has never made and can never make a work immortal.' It is in the present century, more than at any time since the Aeneid appeared, that Virgil's claim to a foremost place among great poets has been

[1] e.g. 'Tu ne cede malis, sed contra audentior ito' (Aen. vi. 95); 'Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem, Fortunam ex aliis;' 'Aude, hospes, contemnere opes, et te quoque dignum Finge deo, rebusque veni non asper egenis' (viii. 364). However this may be, we may regret that the words of the 'chastest poet (as Bacon calls him) and royalest, Virgilius Maro, that to the memory of man is known' are so little heard or appreciated in the modern House of Commons; and that modern educational requirements have rendered difficult, if not impossible, the old-fashioned thorough knowledge of such a teacher.

questioned; a change of feeling towards him, which is rightly referred by Prof. Sellar[1] to the great advance made by Greek scholarship in modern times. Just as in Virgil's own time increased familiarity with Greek masterpieces made the Romans depreciate their own earlier efforts (as may be seen e.g. in Hor. Epp. ii. 1), so in our own day increased familiarity with the older literature has produced a reaction against what at first sight is only a reproduction of Greek originals. As the debt which Virgil owes to his Greek masters became more apparent, the individuality of his own genius was for a time obscured. Comparison with Homer, which was probably the secret of Virgil's own dissatisfaction with the Aeneid, has produced the disparaging criticisms of modern scholars. Niebuhr thought the whole of the Aeneid 'a misconceived idea:' Coleridge asked what was left to Virgil, if diction and metre were removed: Carlyle considered that the matter of his writings 'must have appeared frigid and shallow to a mind so susceptible' as Schiller's: Keble asks admiration for him only as a poet of outward nature: and even the late Professor Conington, to whom English students of Virgil owe a deep debt of gratitude, while holding Virgil 'heavily chargeable' for the corruption of pastoral poetry, is inclined (against Keble) to suspect the reality of his sympathy with external nature in the Georgics, and takes it for granted that 'in undertaking the Aeneid at the command of a superior, Virgil was venturing beyond the province of his genius.' Still more formidable is the battery of German criticism (see above, p. xxii. note).

12. Now if we look at the literary standpoint of Virgil's own time, it seems that the imitation which is so obvious a feature in his work was not so much the result of any want of original power as an inevitable accident of his time and literary surroundings. No poet or artist of any kind can ever leave out of count the works of his predecessors. However great his own creative power, he cannot keep clear of the antecedents of his own art: and no one, for example, would blame Milton for absorbing into his poetry much of the form and spirit of classical and of Italian writings. It is not the imitation of other poets that offends us in Virgil, but the fact that his imitations seem often to modern taste so crude and obvious. Prof. Nettleship truly points out that 'the kind of crude and external imitation which we find in Virgil is characteristic of all the serious Roman poetry: Ennius imitates

[1] 'Virgil,' pp. 69 sqq. The instances cited are all or nearly all given by Mr. Sellar.

Homer; Lucretius, Ennius: few pages of Ovid (to say nothing of later poets) are free from imitations of Virgil. Even the Greek poets, free and spontaneous as they are, draw largely upon Homeric ideas, and even upon Homeric phrases: a Roman poet, who owed to Greece the whole awakening of his spiritual life, would have considered it little short of madness to desert the Greek models. The only great presentment of heroic times open to Virgil was that of the Homeric poems; it would have seemed impossible for him to cast his epic in any mould but in that of the Iliad and Odyssey. To reproduce their form in Roman outline, use their details, absorb their spirit, surpass if possible their effect, would be his first and most natural ambition.' This is fully borne out by the history of Roman literature, and by the language of the Roman poets themselves: e.g. by Lucretius' praise of Ennius (i. 117)—

> 'Ennius ut noster cecinit, qui primus amoeno
> Detulit ex Helicone perenni fronde coronam:'

by Virgil's own expression of his poetical ambition (G. iii. 10)—

> 'Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
> Aonio rediens deducam vertice Musas:'

by Horace's estimate of his title to lyric fame—

> 'Dicar . . . ex humili potens
> Princeps Aeolium carmen ad Italos
> Deduxisse modos' (Od. iii. 30. 10).
>
> 'Parios ego primus iambos
> Ostendi Latio, numeros animosque secutus
> Archilochi' (Epp. i. 19. 23):

or by his canon of the conditions for success in poetry (A. P. 268)—

> 'Vos exemplaria Graeca
> Nocturna versate manu, versate diurna.'

13. Virgil has also, in common with Horace, incurred the reproach of undue servility and courtly flattery, shown especially in the language which each uses in speaking of Augustus. That 'tasteless falsehood,' the worship of the Emperor, which meets us as an established *cultus* in the pages of Tacitus [1], must no doubt have received an impulse from the panegyric of the great Augustan poets: and from a modern point of view, it is difficult to acquit them of at least want of taste, if not of actual hypocrisy. Here again, however, we must go back to the literary conditions and

[1] Ann. iv. 38, xiv. 31.

ideas of the time: an examination of which (such as Prof. Sellar gives[1]) shows that the reverence for Augustus which finds expression in Virgil and Horace was a genuine popular sentiment, the outcome of a variety of feelings—a mixture of the old Greek hero-worship, of Eastern monarchical sentiment, and of the revived national enthusiasm for the 'Imperium Romanum,' and the destiny of the Eternal City, 'the conception which, throughout the long roll of human history, has come nearest to the unchangeable and the divine[2].' These feelings centred in Augustus as the restorer of peace and order after civil war and bloodshed[3], as the upholder of the old Roman customs and religion[4] against the threatened inroad with Antony and his 'Aegyptia coniunx' of Eastern barbarism, and as the visible impersonation of 'Fortuna Urbis,' the deity who watched over the fortunes of Rome. From this point of view the opening lines of G. i. and iii. and similar passages, however repugnant to modern taste, are neither unnatural nor derogatory to Virgil's poetic fame. Right or wrong, they express the thoughts not of a courtier, but of a nation; and the poet by whom those thoughts are 'married to immortal verse,' deserves, if ever poet did, the name of 'national.'

II. THE TEXT OF VIRGIL.

A. Manuscripts.

The wide-spread popularity of Virgil's poems during the times of the Roman Empire, and afterwards in the Middle Ages, led to a more rapid multiplication and more careful preservation of MS. copies than in the case of any other ancient writings with the exception of the New Testament: and the evidence for his text is conspicuous not only for quantity, but for quality. It may be assumed as a general principle that the earlier the date of MSS., the better their authority; not that older MSS. necessarily represent a better text, but because the risk of corruption and variation increases with each successive generation of copyists. With the exception of one or two fragments, such as those of a papyrus from Herculaneum (which must be prior to 79 A.D.), the 'uncial' or 'capital' MSS. of the 4th and 5th centuries are the oldest extant specimens of writing. Comparatively few Latin

[1] 'Virgil,' pp. 8. 21. [2] Myers, 'Fortnightly Review,' Feb. 1879, p. 185.
[3] Aen. vi. 795; Hor. Od. iv. 15. 4–11, etc.
[4] Aen viii. 678 sqq.; Hor. Od. iv. 15; cp. iii. 6.

authors are represented by even one MS. of so early a date, while for some of the most important (e.g. Horace, Lucretius, Caesar) we have no MS. evidence earlier than the 8th or 9th century: but of Virgil there are no less than four more or less complete MSS., and three sets of fragments, which can be assigned to the 4th and 5th century A.D. A description of these MSS., with a critical estimate of their relative peculiarities and value, is given in Ribbeck's Prolegomena, Chs. xi-xiii, pp. 218-320; facsimiles of the handwriting employed being appended to the Index. Photographic facsimiles of single leaves may be found in the collection published by the Palaeographical Society, and that of Zangemeister and Wattenbach, published at Heidelberg.

The four great MSS., to which reference is chiefly made, are—

1. 'Vatican' (*Schedae Vaticanae*, usually cited as F.), in the Vatican Library at Rome: containing portions of G. iii, iv, and Aen. i–viii. Written probably in the 4th century, though some have considered the miniatures which adorn it to be even older (Palaeogr. Soc. Pl. 116; Zang. and Watt. Pl. 13). It belonged successively to Pontanus, Cardinal Bembo, and Fulvius Ursinus (Orsini); the latter of whom gave it to the Vatican Library before his death in 1600.

2. 'Medicean' (*Codex Mediceus*—M.), in the Laurentian Library at Florence: contains Ecl. from vi. 48, Georg., and Aen. A note at the end of Ecl. states that it was read and corrected by one Asterius, 'consul ordinarius:' and as Asterius was consul 494 A.D., it must be prior to that date—probably of the 5th century. [Ribbeck considers that this note or 'subscriptio' was copied on to this MS. from some other in the 6th or 7th century.] (Pal. Soc. Pl. 86: Zang. and Watt. Pl. 10.) It once belonged to the Vatican Library, but was purchased by Cosmo de Medici from the heirs of Cardinal Rodolpho Pio, who died in 1564. First collated by Nic. Heinsius in 1676; printed at Florence in 1741.

3. 'Palatine' (*Codex Palatinus*—P.), in the Vatican Library, brought thither from the Palatine Library at Heidelberg on its capture by the Bavarians in 1622. Contains Ecl., Georg., and Aen.: 33 leaves (out of 280) are wanting—viz. E. iii. 71—iv. 52; G. i. 323—ii. 139, iv. 461—Aen. i. 277; Aen. iv. 116-162, vii. 277–645, x. 463–509, xi. 646–692, 737–783, xii. 47-93. Probably of the 4th cent. (3rd or 4th Edd. Pal. Soc.; 4th or 5th Ribbeck.—Pal. Soc. Pl. 115, Zang. and Watt. Pl. 12). It was the basis of editions (Commelin) published at Heidelberg in 1589, 1599–1603: but the first accurate collation is that made by Ribbeck.

4. 'Roman' (*Codex Romanus*—R.), in the Vatican Library, contains Ecl., Georg., and Aen., with 76 leaves out of 309 wanting: viz. Ecl. vii. 1—x. 9; G. ii. 2-215, iv. 37-180; Aen. ii. 73—iii. 684, iv. 217—v. 36, xi. 757-792, xii. 759-830, 939-952. The character (large capitals) resembles that found on the walls of Pompeii, and inscriptions of the 1st and 2nd centuries: but the barbarous errors of the text[1] and crudeness of the miniatures preclude its being of such antiquity, and it is referred to the 4th or even the 5th century (Pal. Soc., Pl. 113: Zang. and Watt. Pl. 11). This MS., which in the 13th century belonged to the monastery of St. Denys in France, was transferred to Rome, and there used by Angelo Poliziano (see below, p. xliii), who notes its authority for the orthography 'Vergilius.'

The following are only fragmentary:

5. 'St. Gall Palimpsest' (*Schedae rescriptae Sangallenses*—G.), in the Benedictine library of St. Gall in Switzerland: 10 leaves containing portions of G. iv, and Aen. i, iii, iv. Early in the 4th century (Zang. and Watt. 14 a).

6. 'Verona Palimpsest' (*Schedae rescriptae Veronenses*—V.), in the Chapter Library at Verona, formerly at Bobbio: 51 leaves from an old MS. akin to Med. and Pal., containing about 1320 lines: probably of the 4th or 5th century.

7. 'Berlin Palimpsest' (*Schedae Berolinenses* or *Puteanae*—A.), sometimes known as the 'Augustean' fragment: 7 leaves, partly at Rome, partly at Berlin, containing G. i. 41-280, iii. 181-220: of the 4th century, probably near the end, though Ribbeck considers it older than any extant MS. (Zang. and Watt. 14). The inscription CLAVDIVS · PVTEANVS · FVLVIO · VRSINO · D.D. shows that the MS. came from Gaul into Italy before 1594 when Puteanus died, and passed after Ursinus' death in 1600 with his other books to the Vatican library.

Of later (cursive) MSS. the following are quoted as of corroborative value for the text:

8. *Codex Gudianus* (γ) at Berne, 9th century.

9. *Codices Bernenses* (*a*, *b*, and *c*), of the 9th and 10th centuries.

10. *Codex Minoraugiensis* (*m*), perhaps of 12th century.

11. *Codex Bodleianus* (*o*), 11th century.

It is seldom, however, that any cursive MS. gives a reading which is not suggested either by an uncial MS. or by the early commentators, and they are therefore of but slight independent value[2];

[1] See below, p. xxxi.

[2] Some idea of the quantity and quality of existing cursive MSS. of Virgil may be formed from the fact that the Bodleian Library alone pos-

the chief interest of the most important of them (Gud. and Bern. *a*) lying in their close relationship to Pal. and Rom. respectively.

The comparative value of the leading MSS. (1–7) in cases of doubtful reading is thus estimated by Ribbeck (Proleg. p. 320): First he places Pal. (P.), with Vat. (F.) and Verona fragm. (V.) of nearly equal authority; Med. (M.), though akin to P., is inferior to it; while Rom. (R.) is least trustworthy of all. The St. Gall and Berlin palimpsests (G. and A.) are too scanty to have much value. The highest possible authority (p. 309) is the united testimony of F. M. P. V. (Nos. 1, 2, 3, 6). As the result of his investigations he assumes an 'archetype,' or original copy, from which all extant MSS. are derived, 'currenti stilo parum nitide scriptum, oppletumque nube conjecturarum, glossematum atque interpolationum.' This conclusion that our existing uncial MSS. represent a single 'recension' of the text derives some support from the fact that the early commentators occasionally supply readings (some of them intrinsically probable) found in none of the MSS.: the inference from which would be that they or their authorities had access to another recension than that represented by our MSS. A few examples of such readings are—G. i. 508 *formantur* for *conflantur* (Nonius and Serv. on Aen. xii. 304); G. iii. 177 *mulgaria* for *mulctraria* (Nonius and Philarg., citing Valgius Rufus, an Augustan poet); ib. 415 *gravi nidore* (Non., Serv.); Aen. ii. 62 *dolo* (Non. and Serv.); vii. 773 *Phoebigenam* for MSS. *Poenigenam* (due to Probus alone); xii. 605 *floros* for *flavos* (Serv.).

In spite, however, of such abundant MS. evidence—partly, perhaps, from its very abundance—the text of Virgil, though not in a bad state, is far from certain. The possibility that all our MSS. represent but one recension detracts considerably from the

sesses forty-five such MSS., of which Mr. Madan, one of the Sub-Librarians (who has examined them all), estimates three to rank with *Codd. Bernenses* (*a*, *b*, *c*), nine as respectable, and the remainder worthless.

The complaint of Petrarch against professional copyists (*stationarii*) shows the depth to which their art had sunk in the 14th century—'Quisquis igitur pingere aliquid in membranis, manuque calamum versare didicerit, scriptor habebitur, doctrinae omnis ignarus, expers ingenii, artis egens . . . . nunc confusis exemplaribus et exemplis, unum scribere polliciti, sic aliud scribunt ut quod ipse dictaveris non agnoscas . . . etc. . . . 'De Remediis utriusque Fortunae,' i. 43, p. 42 (quoted in Symonds' 'Renaissance in Italy,' vol. i. p. 130).

apparent advantages of number and variety: while the fact that Virgil's writings became a school-book within fifty years of his death, and consequently were copied and recopied over and over again, adds much to the possibility of corruption through the carelessness or ignorance of copyists. And the positive errors—grammatical, metrical, or othographical—which are found even in the best extant MSS., indicating as these do a decline of scholarship at the period to which the said MSS. belong, give some idea of the liability to corruption to which the text must have been exposed. As an instructive specimen of such errors we may take G. iii. 181–214, a passage represented in the four great uncial MSS. (F. M. P. R.) and the 'Augustean' fragment (A.). In about thirty lines we find the following—182 'et qui' for 'ĕquī' (A.): 183 'bella tantum' for 'bellantum' (F. 1); 184 'audere' for 'audire' (M. 1); 188 'audiat' for 'audeat' (Rom., Med. 2); 192 'quae' for 'que' (Rom.), 'currum' for 'crurum' (Med. 1); 193 'quae' for 'que' (Rom.), 'auris' (Pal.); 201 'fugas' for 'fuga' (Rom.); 202 'Aelei' for 'Elei' (Rom.); 209 'vela' for 'ulla' (A.); 212 'insula' for 'in sōla' (Pal.); 'religant' for 'relēgant' (Rom.); 213 'nata' for 'lata' (Med.). The proportion and character of the mistakes here attributed to Rom. (R.) quite bear out, it may be observed in passing, the estimate formed by Ribbeck of its comparative value.

This being the case with regard to the evidence of MSS., the student of Virgilian criticism must enquire further what help is to be got from ancient commentaries. The rapid and continuous popularity of Virgil's poems, especially for educational purposes, made them the favourite text-book of teachers and grammarians throughout the Imperial times, and the basis of an innumerable number of treatises, grammatical, exegetical, and linguistic. Many of these survive only in scattered references in the works of the later and better preserved among them (e.g. Servius): but it is probable that more of the common material of the scholarship of the 1st century A.D. has been preserved by later grammarians than at first sight appears. Much of the accumulated store of Virgilian learning available for Servius or the writers of the Verona Scholia belonged probably to the time of Trajan or earlier: and so far as this earlier learning is imbedded in the notes of later commentators, their testimony may be of greater value than if it only belonged to the actual time at which they wrote. If Servius, for example, embodies for us the opinion of scholars of the 1st century on points of interpretation—of men, that is, who had that

living sense of the meaning of words which the student of a dead language cannot have—he cannot safely be set aside as valueless : and a respectful hearing is at least due to testimony which *may* rest ultimately upon other and better materials than those of our MSS. or existing knowledge. To take a single example, where in the difficult passage Aen. ix. 486, Servius tells us that 'funera' is fem. of a lost adject. 'funerus,' analogous to 'celera' from 'celerus,' and supports it by the authority of Ennius, we cannot but feel that this is at least probable. Or when on G. i. 461, he explains 'serenas'='siccas,' (an interpr. also found in Nonius), and we recall Lucretius' use of 'seresco' (i. 306), 'grow dry,' there is certainly a presumption in his favour. And though testimony of this kind is mainly valuable for interpretation of the text, it cannot be altogether valueless for the determination of the text itself.

With these few words of preface to justify the space given to a subject which is not much noticed in existing commentaries, I proceed to enumerate some of the leading names in early Virgilian criticism. The information here given is derived mainly from Ribbeck's 'Prolegomena,' ch. ix, Teuffel's 'History of Roman Literature,' and lectures delivered at Oxford by the Corpus Professor of Latin (Mr. Nettleship).

B. Ancient Commentators.

1. Q. CAECILIUS EPIROTA, a freedman of Cicero's friend Atticus, and tutor to his daughter Pomponia, who married Agrippa, became a friend of Cornelius Gallus (see Ecl. x); after whose condemnation and death in B.C. 28, he opened a school, in which he read and lectured upon Virgil—the earliest record of such use of the poet's works. He does not appear to have attempted any regular commentary.

2. ASINIUS POLLIO (see Dict. Biogr.), the friend of Virgil and Horace, is cited by Servius as a commentator upon Virgil : but the character of the criticisms ascribed to him (Ribb. Prol. ix. § 2, p. 116) is hardly worthy of his reputation in the field of tragic poetry; on which see Ecl. iii. 86 sqq., viii. 10 ; Hor. Od. ii. 1. 14, Sat. i. 10. 42.

3. C. IULIUS HYGINUS, a freedman of Augustus, friend of Ovid, and head of the Palatine Library (Suet. de Ill. Gramm. 20). Gell. i. 21, xvi. 6, 15, mentions his commentaries on Virgil ; but it is doubtful whether these were continuous, or (more probably) scattered remarks on (1) text, (2) interpretation of language, (3)

history, (4) religious or political antiquities. He advocated the readings 'limo' in Aen. xii. 120, 'amaror' G. ii. 247, citing in each case the authority of a MS. 'ex domo atque ex familia Vergilii:' and noticed the confusion of two historical personages in Aen. vi. 837, the anachronism of Velia vi. 359, and the inconsistency between the mentions of Theseus in vi. 122 and 617. Servius quotes him also on Aen. i. 277, 530; ii. 15; vii. 47: and his works 'De Urbibus Italicis' and 'De Familiis Trojanis' (Roman families claiming descent from Troy) were used by later commentators.

4. IULIUS MODESTUS, a freedman of Hyginus, commended as a grammarian by Charisius, wrote a commentary on Horace, and scattered remarks upon Virgil. Martial x. 21 implies his eminence as a scholar: 'Scribere te, quae vix intelligat ipse Modestus.'

5. L. ANNAEUS CORNUTUS, a philosopher and grammarian, and the teacher of Persius and Lucan, wrote a commentary on Virgil which he dedicated to the poet Silius Italicus, an imitator and devoted admirer of Virgil (Martial xi. 48, Plin. Epp. iii. 7, 8). From specimens of his notes quoted in the Verona Scholia and by Servius, he seems to have been hypercritical on small points; objecting, e.g. to the expressions 'vexasse' Ecl. vi. 76, 'illaudati' G. iii. 5, 'auro squalentem' Aen. x. 314, (Gell. ii. 6) etc. He read 'inflexit' Aen. i. 45, 'multa nocte' ix. 348: and in ix. 675 interpreted 'commissa' as = 'clausa.' Macrobius, v. 19. 2, tells us that he objected to the conclusion of Aen. iv. as inartistic.

6. AEMILIUS ASPER, grammarian and commentator on Terence, Sallust, and Virgil; later than Cornutus, against whom he wrote (Ver. Schol. on Aen. iii. 691), and probably than Probus (see below); though some infer, from a statement in Ver. Schol. on Aen. ix. 373 that Probus replied to Asper's interpr. of 'sublustris,' that Asper was the earlier. He was 'tenax traditae lectionis'—e.g. 'armis' Aen. x. 539, 'quosne' 673, 'viris' 737, 'auras' (gen.) xi. 801: and his comments are scholarlike, even where not convincing. On Aen. ix. 498 he points out that 'per' = 'inter;' ix. 386 'imprudens' = 'ignorans se evasisse;' G. ii. 324 'terrae' nom. plur. Less convincing are his interpretations of 'crimen vestrum' Aen. x. 188 as 'causa vestrae mutationis;' 'picti' iv. 146 'tattooed;' 'armati ferro' ix. 678 as = 'ferrea corda habentes.' The notes assigned to Asper by the Verona Scholia or Philargyrius (below, No. 17) are on 'sinum' Ecl. vii. 33, 'infelicis Ulixi' Aen. iii. 691, 'Camarina' ib. 701, 'exin' vii. 341, ix. 360–3, 'sublustris' ib. 373, 'imprudens' ib. 386, 'quianam' x. 6, 'non nullius

numinis' G. iv. 453. Some of these are found abridged in Servius, who quotes much from Terence and Sallust, on which authors Asper especially wrote; and it is probable that much of Asper's criticism is embodied without acknowledgment in that of Servius.

7. M. VALERIUS PROBUS, of Berytus (Beyrout), temp. Domitian, was alive in 88 A.D. (as appears from Martial iii. 2. 12), and was recognised as a learned scholar 30 years before. His remarks on the text of Virgil are of value, as based on good MSS.—e.g. one of G. i. corrected by the poet's own hand (Gell. xiii. 21. 4). Thus he defended 'floros' Aen. xii. 605, and 'Phoebigenam' vii. 773: and Nonius cites him for 'tempore' i. 44, 'umbrae' i. 441, (citing Sallust Hist. ii. 91), 'infusum' viii. 406, 'aeger' (for 'acer') ix. 814, 'Horcus' G. i. 277.

He wrote 'Aiiax,' 'Troiia' etc., according to a grammarian's rule, which never obtained general currency. He is frequently cited on questions of interpretation and grammar; and appears to have introduced the use of the Alexandrian 'notae' (obelus, asterisk etc.)—see Ribb. Prol. pp. 149–163.

The name of Probus, as a celebrated grammarian, is rather loosely used by later writers, and it is by no means certain that everything ascribed to him is really his. Thus the commentary on Ecl. and Georg. which bears his name deals chiefly with points of history, geography, and mythology: whereas Probus confined himself to textual and grammatical criticism.

8. FLAVIUS CAPER, temp. Trajan, wrote grammatical treatises, in which he drew examples from Virgil, making use of Probus. A few remarks of his are quoted by Servius—e. g. Aen. vi. 545 'explebo' = 'minuam,' ix. 709 'clipeum' a neut. nom., xii. 120 'limo.'

9. VELIUS LONGUS, temp. Trajan, wrote a commentary on the Aeneid, mentioned by Charisius (pp. 88, 175 ed. Keil). Much of it is preserved in Macrobius and the Verona Scholia (see below 15), and probably in Servius, who abridges notes quoted by Ver. Schol. as from Longus—e.g. on Aen. iii. 693 'Plemyrium' der. from πλημμυρία, 705 'palmosa' = 'mother of victors,' iv. 149 'segnis' = 'sine igne,' x. 557 'istic' illustrated from Plaut., Rud. i. 2. 43.

10. URBANUS, acc. to Ribbeck (Prol. p. 167), was prior to Longus: but this seems doubtful. He is not mentioned in the Verona Scholia, which even in their fragmentary state preserve the names of most grammarians; and the remarks attributed to him point to a later and degenerate age of scholarship.

11. TERENTIUS SCAURUS, 'Hadriani temporibus grammaticus vel nobilissimus' (Gell. xi. 15. 3), wrote treatises on the art of

poetry and on grammar, and is cited as a commentator on Virgil by Ver. Schol. In Aen. iii. 484 he read 'honore.'

12. CAESELLIUS VINDEX, author of 'Lectiones Antiquae,' cited by Gellius ii. 16, and probably laid under contribution, ib. ix. 14. He testified to 'dies' (gen. sing.) in G. i. 208, 'dii' Aen. i. 636; and explained 'postuma proles' Aen. vi. 763 as 'postremo loco natus.'

13. SULPICIUS APOLLINARIS, of Carthage, wrote 'Quaestiones Epistolicae,' and metrical 'arguments' to the plays of Plautus and Terence and the books of the Aeneid. Gell. ii. 16. 8, etc. speaks of him as a learned and elegant scholar.

14. IULIUS HATERIANUS (3rd cent. ad fin.), mentioned in Macrob. iii. 8. 2 and Ver. Schol. (on Aen. vii. 337, etc.) as a commentator on Virgil. In x. 242 he read 'igni' for 'ipse.'

15. The VERONA SCHOLIA, written on the margin of the Verona Palimpsest (V.), quote many scholars by name; their original composition being probably older than Servius and Philargyrius, who as a rule say little of their authorities; but not earlier than the latter part of the 3rd century, as they mention Haterianus. They are valuable even in a fragmentary state; and would probably throw much light on Virgilian criticism, did we possess them entire.

16. AELIUS DONATUS, (4th cent., middle), the teacher of St. Jerome, spoken of as 'orator urbis Romae.' His commentary on Terence is justly celebrated; and his 'Ars Grammatica' ('Donati regulae') was throughout the Middle Ages the regular handbook of grammatical teaching. It seems to have been of a very trivial character, and the specimens of Virgilian criticism that are cited as his are but little better; e. g. Aen. ii. 798 'exĭlio' = 'ex Ilio,' ib. 537 'lītus' conn. with 'lĭtare,' xii. 585 'trahunt in moenia' = 'dilacerant in moenibus.' His view of Ecl. iii. 102 shows better acquaintance with Terentian than with Virgilian idiom. The life of Virgil prefixed to his commentary, and commonly attributed to him, is probably by Suetonius; as that of Terence, prefixed to this Terentian commentary, admittedly is. Prof. Nettleship has discussed this point in his 'Essay on the Poetry of Virgil,' pp. 28–31.

The same life is prefixed to a commentary on the Aeneid by Tib. Claudius Donatus (end of 4th cent.), written for his son's education, and consisting mainly of paraphrases, etc. to show the connection of ideas.

17. JUNIUS PHILARGYRIUS (cited in Berne Scholia as 'Junilius

Flagrius'), author of a commentary on Ecl. and Georg., which is of some value and drawn from good sources—Celsus, Verrius Flaccus, etc. His date is uncertain, but may be contemporary with Servius : neither mentions the other.

18. SERVIUS (as he is called in all MSS. prior to 15th cent.—later MSS. add 'Honoratus Maurus'), author of a commentary on Virgil which probably embodies many results of earlier Virgilian learning, and is of considerable value. Acron, the Scholiast on Horace, calls him 'magister urbis' (? head of the teachers). In the 'Saturnalia' of Macrobius, written about 400 A.D. but professing to give dialogues that took place before 385, Servius is an interlocutor, who answers hostile criticisms (Macr. i. 2. 15, vi. 6. 1, etc.) ; but his remarks stand in no real relation to the Commentary, being put into his mouth from many sources. The Commentary as we have it indicates a wide range of reading, especially in mythology, history, and religious antiquities ; its author being apparently a Pagan, and marking the reaction against Christianity which prevailed among literary men of the time. It is no doubt constructed out of very ancient materials, and preserves for us, it may be at second hand, learning drawn from Varro, Hyginus, Verrius Flaccus, etc.: and it ranks with the Verona Scholia and Philargyrius in this respect. Additions seem to have been made to the original homogeneous work (or 'Vulgate') of Servius in the 9th or 10th centuries, consisting perhaps of remarks from other old commentators copied into the body of Servius' own work. The MSS. containing these additions were published by Peter Daniel in 1600, and the commentary thus enlarged is known as 'Daniel's Servius.'

19. TITIANUS and CALVUS, mentioned by Servius on Aen. x. 18, are samples of the rhetorical point of view of Virgilian criticism, which prevailed when Virgil became the staple of education : the speeches and sayings of Virgilian characters being analysed according to the rules of artificial rhetoric. See Macrob. iii. 19. 6.

20. The BERNE SCHOLIA (on Ecl. and Georg.) profess to be excerpts from commentaries by T. Gallus Gaudentius and Junilius Flagrius, compiled by a Scot (Adananus) in the 8th century. Junilius Flagrius has been identified above (No. 17): Gaudentius and Gallus seem to have compiled their criticisms from Servius, using respectively the shorter and longer form ; and have therefore no independent value.

C. Other Ancient Testimony to the Text.

(1) Imitations by later poets—Statius, Silius Italicus, Valerius Flaccus, Claudian, etc., sometimes offer corroborative evidence to Virgil's meaning, and even to his text; but such testimony is after all but scanty and uncertain.

(2) Quotations by later writers—e. g. Pliny, Quintilian, Columella, Seneca—are not often trustworthy in cases of disputed reading: for they frequently cite from memory, and seldom with any desire to preserve the exact text by reference to a good MS. Ribbeck's caution with respect to one such writer may be extended to all. 'Quintilianum cave credas, ubicumque verba Vergilii inseruit, manum poetae religiose reddere.' Pliny indeed (N.H. xiii. 12, 26) and Quintilian (I. O. i. 7. 20) speak of having seen Virgil's own MS.; and Gellius tells us (N. A. ii. 3. 5) that a certain Fidus Optatus, a grammarian of high repute at Rome, showed him 'librum Aeneidos secundum mirandae vetustatis, emptum in Sigillariis xx aureis, quem ipsius Vergilii fuisse credebat;' in which over the word 'aëna' (Aen. ii. 470) was written (whether by the same or by a later hand he does not tell us, and probably did not notice) the letter 'h,' making the word 'ahena.' Such testimony, however interesting, is obviously of little scientific value.

The number of extant 'verbatim' citations from Virgil in writers of the first few centuries A.D. is very large, and Ribbeck (Prol. p. 203) estimates that if all continuous copies of Virgil had perished, the greater part might be pieced together from such citations: just as in the case of the Greek Testament it has been said that if every copy had perished, and only the Patristic quotations remained, together with a copy of some one 'version' as an index of arrangement, we might reconstruct the whole. But if the citations of the Fathers in their vast abundance (Origen alone cites nearly every verse of the N. T.) are of slight independent value for determining the text of the New Testament, equally is this true of the 'grammatici' who quote Virgil: and it is probable that the constant handling of his poems by teachers and rhetoricians of every degree has if anything been injurious to the text, which has suffered not only from the mischances of incorrect copying, but from what Ribbeck calls the 'ignorantia et stupor magistellorum' and 'librariorum incredibilis oscitantia.'

The authorities which deserve special mention under this head are—

1. VERRIUS FLACCUS,[1] a learned freedman of the time of Augustus and tutor to the Emperor's nephews, wrote a lexicographical work 'De Verborum Significatu' alphabetically arranged, in which he quoted extensively from Virgil. This we possess in an abridgement made by Festus in the 2nd century A.D., which seems to have superseded the original work, and to have been in its turn superseded by the epitome of its contents made in the time of Charlemagne by one Paulus, a priest. The work of Festus exists in only one MS. of the 11th century; that of Paulus in several of the 10th and 11th, and one said to be of the 9th. Later lexicographers, such as Nonius Marcellus (see below), and commentators, such as Servius (p. xxx.), probably drew largely from the work of Verrius, which was so rich a storehouse of information that repeated diluting and abridging could not efface all its original wealth.

2. AULUS GELLIUS (A.D. 125–175), author of 'Noctes Atticae,' a discursive work on numberless points of interest in literature and language and religious or antiquarian lore, with many literary and historical anecdotes, and great wealth of quotation, sometimes from lost authors: but Virgil and Cicero seem to have won his chief admiration. On the whole he is trustworthy, and has a sound judgment; and he is freely used (generally without acknowledgement) by later writers, especially Macrobius. A few of his chapters on Virgilian learning are i. 23; ii. 3, 4; v. 8; vi. 6; vii. 12, 20; ix. 9; x. 16; xiii. 1, 20.

3. NONIUS MARCELLUS (end of 3rd cent. A.D.), a native of Africa, wrote a lexicographical work, or commonplace book, 'Compendiosa Doctrina per literas,' on various subjects linguistic and antiquarian, which, though ill-arranged and uncritical, is valuable for its extensive quotation from Latin poets and prose writers from Plautus downwards. The fact that few quotations are from writers later than the Augustan period seems to show that his sources were, in the main, the grammatical and lexicographical writers of the 1st century of the Empire—e.g. Verrius Flaccus, and dictionaries and grammars based upon him —not, as is sometimes asserted, Aulus Gellius or later writers.

Among readings or emendations due to or supported by him in Virgil are 'populos' for 'Rutulos' Aen. x. 111 (accepted by

[1] A critical discussion of Verrius' work and the traces of it in subsequent abridgements will be found in two lectures by Professor Nettleship, printed in the 'American Journal of Philology,' Vol. i. No. 3, and Vol. ii. No. 1.

Ribb.), 'subnixus' Aen. iv. 217, 'dolo' (wrongly) for 'dolos' Aen. ii. 62 [1].

4. MACROBIUS (end of 4th cent.), author of a commentary on Cicero's 'Somnium Scipionis,' wrote seven books of 'Saturnalia' in the form of dialogues on various subjects of literature and Roman religious antiquities. The chief part of the work is a discussion on Virgil, who is attacked by one Evangelus, and defended as a philosopher by Eustathius, as an expert on 'ius augurale' and 'ius pontificum' by Flavianus and Praetextatus, as an antiquary by Albinus, and on other grounds by Servius (see above B, 18) and Avienus. The chief heads of criticism may be thus summed up: 1. Virgil's use of language; 2. his management of his story; 3. his relation to Homer and earlier Greek poets, and 4. to less known Greek poets; 5. his knowledge of antiquities. As above stated, Macrobius has plagiarised freely, and without acknowledgement, from Gellius and others, and probably also from Servius.

D. History of the Text.

It is difficult to mark special periods or stages in the history of a text upon which copyists and commentators were so continually at work as on that of Virgil. But in the history of Latin textual criticism generally there are three clearly marked epochs of correction and recension by which the text of all the chief Latin authors was more or less affected: viz. (1) the 5th century A.D.; (2) the Carolingian revival of the 8th and 9th centuries; (3) the period of the Renaissance.

(1) In the 5th century a reaction against Christianity among the upper classes of Roman society revived the study of the pagan classics: and many 'subscriptiones,' or footnotes, to existing MSS. attest their recension by scholars and students, often men of good birth and position. The MS. which contains such a 'subscriptio' is, of course, seldom of the same date as the 'subscriptor;' but the latter can not unfrequently be otherwise identified. One

[1] In the second of the two papers on Verrius Flaccus, referred to above, Professor Nettleship shows that the numerous coincidences between A. Gellius and Nonius, from which it has usually been inferred that Nonius copied Gellius, are due to their having independently used the same authorities, particularly Verrius.

'subscriptio' has already been referred to as helping to fix the date of Cod. Med. It runs thus:—

TVRCIVS RVFVS APRONIANVS ASTERIVS V̄C̄. ET INL. EXCOMITE DOMEST. PROTECT. EXCOM̄. PRĪV̄. LARGĪT̄. EX PRAEF̄. VRBI PATRICIVS ET CONSVL ORDĪN̄. LEGI ET DISTINCXI CODICEM FRATRIS MACHARII V̄C̄. NON MEI FIDUCIA SET EIVS CVI SI [?CVIVS] ET AD OMNIA SVM DEVOTVS ARBITRIO XI KAL. MĀĪ ROMAE[1].

Then follow eight elegiac couplets, to the effect that Asterius undertook this task at the time when he gave a great show to the people, and earned great credit thereby. From the character of the letters, which differs slightly from those of Cod. Med. itself, Ribbeck (Prol. p. 223) concludes that the 'subscriptio' was copied on to it in the 6th or 7th century from some other copy, perhaps from that of Macharius: one thing at least being certain, that Asterius punctuated and corrected ('distincxi emendans' in the first of his elegiac couplets) a MS. of Virgil in 494 A.D., when he was 'consul ordinarius.'

A few other 'subscriptiones' may be mentioned in illustration:

(*a*) To Horace:—'Vettius Agorius Basilius Mavortius vc. et inl. Excom. Dom. excons. ord. legi et ut potui emendavi, conferente mihi magistro Felice oratore urbis Romae.' This Mavortius was consul in 527 A.D.

(*b*) To Persius:—'Flavius Julius Trifonianus Sabinus tentavi emendare sine antigrapho meum et adnotavi Barcelonae, coss. Arcadio et Honorio'—i.e. 402 A.D.

(*c*) To Livy (1st decade):—'Victorianus emendabam dominis Symmachis:' 'Nicomachus Dexter emendavi ad exemplum parentis mei.' The Symmachi for three generations were prominent adherents of Paganism in the 4th and 5th centuries (see Teuffel, § 418). Nicomachus Dexter, 431 A.D.

(*d*) To Solinus (grammarian of the 3rd century), copied and corrected 'studio et diligentia Domni Theodosii invictissimi principis:' i.e. Theodosius II, 402–450 A.D.

(*e*) To Vegetius ('De re militari,' etc. end of 4th century):—

[1] Asterius, patrician and 'consul ordinarius' (i.e. elected regularly, as opposed to 'suffectus') had previously been ('ex comite' = late 'comes') officer of the Imperial body-guard ('comes domesticus protectorius'), Court Almoner ('comes privatae largitionis') and 'praefectus urbi.' 'Comes' implies in late Latin the holder of any state office; whence Fr. 'comte,' our 'count.' 'vc. et inl.' = 'vir clarus et illustris,' a formal title of rank, like our 'right honourable,' etc.

'Flavius Eutropius emendavi sine exemplario, Constantino III, Valentiniano Augusto VII. coss.'—i. e. in 450 A. D.

To this period belong, as has been shown, the MSS. of leading authority for the text of Virgil.

From the 6th to the 8th centuries public libraries tended to disappear, and books were collected in monasteries, the founders of which were anxious to get books,—in the first instance Christian literature, but others as well, especially historians and mythologists or their epitomators; grammarians; works on geography or natural history; and some poets, e.g. Virgil and Horace for educational purposes, Juvenal, Persius, and Seneca as moralists. The most famous among many great monastic libraries were, in Italy, at Verona (the Chapter Library); at Bobbio or Bobio, founded by Columbanus in 612, a great library, many of whose MSS. are now at Rome, Turin, Naples, etc.; and the Benedictine library at Monte Cassino, founded 529 A. D., the cradle of monastic transcription of ancient books. In Switzerland were the Benedictine library at St. Gall, founded 613 A. D., and that at Lorsch, whence came the Cod. 'Laurishamiensis' (now 'Vindobonensis') of the 5th century, our sole authority for the last five existing books of Livy. In Germany were that of Fulda, founded by Boniface; and Saltzburg, a 14th century catalogue of which mentions copies of the chief Latin classics. France possessed the Benedictine library at Corbey, founded 660 A. D., and St. Germain des Prés: Spain those of Seville and Toledo: while even in England the libraries of York and Whitby contained a considerable variety of learning.

(2) In the Carolingian period we hear of a fresh start in correcting and editing, first Bibles and Prayerbooks, then other literature; marked, among other signs, by 'subscriptiones' to MSS.—e.g. to one of St. Augustine at Corbey 'relegi,' and to the Cod. Vindobonensis of Livy 'recognovi.' The demand for multiplication of copies of the classics was met by a class of 'antiquarii,' or writers of classical texts, many of them inmates of the great monasteries: and large numbers of MSS. in 'cursive' handwriting remain to attest the copying industry of the 9th and following centuries. Those of Virgil, which have already been spoken of (II. A, p. xxiii.), are but of minor importance in the history of his text: but in the case of many Latin authors, these later MSS. are our earliest evidence. Thus e. g. of Lucretius there are two leading MSS.—'Leidensis' I. (*A*) of the 9th century, and 'Leidensis' II. (*B*) not later than the 10th century; all the Italian MSS. being of the 15th century. Of Catullus there is evidence of a single archetype, but no actually

existing MS. is older than the 14th century (Teuffel, 211, 9). Of some 250 MSS. of Horace, the oldest are of the 9th century: of Tibullus, none earlier than the 13th; of Ovid, Caesar, Seneca, Juvenal, Persius, and Q. Curtius, none earlier than the 9th. The fact that of so many Latin authors (of whom those here mentioned are but a sample) good, and in most cases the oldest, MSS. date from this period would of itself suggest the inference which history confirms, that it was a period of marked revival in learning and consequently in the production or reproduction of means thereto.

(3) To the industry of the Renaissance scholars[1] in collecting and copying MSS. we are indebted, in the case of Virgil, for our best materials for the text (see above sect. A, on Codd. Vat., Med., Pal., Rom. and fragm. Aug.), and in the case of many writers for its very existence. Thus Poggio Bracciolini, while attending the Council of Constance in 1414 as Apostolic Secretary, explored the libraries of Swiss and Swabian convents, discovering many lost works, and full texts of others hitherto only known in mutilated copies. At St. Gall he found an entire MS. of Quintilian, of whose writings only half had been known before in a corrupt text. This he copied with his own hand, and also MSS. of Lucretius and Columella: and to him was owing the discovery of Silius Italicus, Vitruvius, Manilius, Frontinus, and others. This work of collecting had been begun by Petrarch and Boccaccio; and it was carried on throughout the 15th century, especially under the patronage of the Medici at Florence. The fruit of their enlightened liberality was the famous 'Laurentian' library, founded by Cosmo de Medici about 1440, enlarged by his son Piero, and further enlarged by (and named after) the great Lorenzo, who swept the monasteries of Greece for Greek MSS. The chief work of learned men at Florence during the age of Lorenzo was the elucidation and correction of ancient texts, written by ignorant and careless copyists, or obscured by dirt and damp in neglected lumber-rooms of monasteries. Until the invention of printing (1450) fixed the text of whole editions, the critical amendments of such scholars could only be made useful through their oral lectures; notes taken at which are probably the basis of many of the diffuse commentaries found in the older editions. The accepted notion that every great poem must have a hidden meaning encouraged the allegorising

[1] For accounts of the Italian 'humanists,' and the revival of classical learning, see Symonds, 'Renaissance in Italy' (Smith, Elder & Co. 1877); Hallam, 'Literature of Europe,' Part i.

tendency which marks Renaissance commentaries on Virgil; and later ages have had to sift the wheat of grammatical and antiquarian lore from much chaff of allegory and mysticism. Orthography (see below sect. III.) was purified of much accumulated barbarism: and the efforts of the Renaissance scholars in this direction deserve all praise, though more recent knowledge has detected flaws in the 'conventional' system which they introduced and which has held its own almost to the present day.

Among the scholars of the age of Lorenzo the leading names are those of Pico della Mirandola (1463–1494), the gifted exponent (and victim) of the fancies of the Hebrew Cabbala; Marsilio Ficino, the student of Platonic philosophy; Cristoforo Landino (1424–1504), Professor of Latin literature (Rhetoric and Poetry), a copious annotator of Virgil and Horace, though now better known as an editor of Dante; and Angelo Poliziano, whose name is as representative of letters in the last half of the 15th century, as that of Poggio in its earlier part, or Cardinal Bembo in the first half of the 16th century. Poliziano (i. e. of Montepulciano, Latinised to 'Politianus' and re-Italianised), born in 1454, became Professor of Greek and Latin at Florence about 1480. His fame as lecturer, scholar, and writer of Latin poetry eclipsed all his contemporaries, and gave him a virtual dictatorship of the world of letters. His connection with Virgilian learning has been alluded to above (sect. A. p. xxiii). Equally eminent as scholar, critic, and writer of Latin poetry was Pietro Bembo (b. 1470, d. 1547), a noble Venetian, secretary to Pope Leo X, after whose death in 1521 he retired to a literary and learned life at Padua, where he accumulated a rich library: but in 1539 returned to Rome on being made a Cardinal by Pope Paul III. The Cod. Vaticanus of Virgil was once his property (p. xxii); but the celebrated 'Cod. Bembinus' of Terence (4th or 5th century) in the Vatican Library takes its name from one Bernardo Bembo, probably a relative.

Collection of materials for future criticism was thus the chief work of the Renaissance scholars: their own restoration of Latin texts being liable to much uncertainty. Thus, their aim being to restore a readable text rather than the 'ipsissima verba' of the writer, they often fill up lacunae in MSS, especially in the case of poets, where their own practice in Latin versification tempted them to supply what was lacking. The text of Virgil was independent of their aid; but more corrupt texts were frequently interpolated by them: see e. g. Munro on Lucretius (Notes I.) iii. 98, iv. 532 and Introd. p. 9; and cp. Tibullus i. 2. 25 ('En ego

cum tenebris tota vagor anxius urbe'), the missing pentameter of which was supplied in four different ways, (1) by Aurispa (1400) 'Securum in tenebris me facit esse Venus,' (2) by Thomas Seneca (1420) 'Praesidium noctis sentio adesse Deum,' (3) on Cod. Vat. (end of 14th century) 'Ille Deus certae dat mihi signa viae,' (4) 'Usque meum custos ad latus haeret amor'—all respectable substitutes.

E. Printed Editions[1].

Some idea of the rapid multiplication of Virgilian texts by the agency of printing may be formed from the fact that, from the appearance of the 'Editio Princeps' at Rome in 1469 until the year 1600, there are only seven years in which no fresh edition of Virgil is recorded, while many years are credited with two, three, or more; mainly from the presses of Venice, Milan, Florence, and Rome, though in the 16th century we find mention of Paris, Leipzig, Antwerp, Amsterdam, and London. The first English edition whose date can be determined appeared in 1512 from the press of Wynkin de Worde, and was followed by those of 1514, 1516, and 1533: but mention is made of a 'vetus Londinensis editio,' published by Pynson, a printer in London between 1493 and 1528, which may have been older.

The 'Editio Princeps' was published at Rome in 1469 'sub auspiciis Paulli II. in domo Petri de Maximo per Conradum et Arnoldum Teutonicos,' and was repeated in 1471; 550 copies in all (275 of each issue) being printed, of which (according to Heyne and Wagner) only six were known to exist in 1832, the best being in the library of St. Geneviève at Paris. The editions of the 15th century, though in some cases professing to follow good MSS, are but of slight critical value. Several editions appeared from the Aldine press at Venice in 1501 and subsequent years. Among later editions of importance were those of De la Cerda (Madrid 1608–1617), a commentary in 3 vols.; Nicholas Heinsius (Amsterdam 1676); Burmann, with comments of Servius, Philargyrius, Nicholas Heinsius, etc. in 4 vols. (Amsterdam 1746); Heyne, in 4 vols. (Leipzig) 1st ed. 1767–1775: 2nd 1788: 3rd 1798–1800 (in 5 vols): 4th, edited by Wagner, 1830–1832, including Philip Wagner's 'Quaestiones Virgilianae' (vol. iv. pp. 383–587), the foundation of much recent Virgilian criticism. The title of this Heyne-Wagner

[1] The information here given is mainly derived from Vol. iv. of Heyne's Virgil (ed. Wagner, 1832), pp. 635–749 'De Virgilii Editionibus.'

edition is 'P. Virgili Maronis carmina ad pristinam orthographiam revocata;' and its text represents the first systematic attempt to rescue the text of Virgil from the errors of the 'conventional' system of orthography introduced by the Italian scholars of the Renaissance, the principles on which it proceeds being expounded in Wagner's 'Orthographia Virgiliana' published in 1841. Of this work Mr. Munro says, 'With admirable industry he (Wagner) amassed all the evidence afforded by the Medicean and, so far as it was accessible to him, of the other ancient MSS. of Virgil. As these, like other old MSS, are as a rule very tenacious of the true spelling in those cases where there is only one right method, he performed this part of his work with eminent success, and still remains one of the best authorities on the subject. In those other cases, however, . . . in which variety is the rule of the ancients, and which include a great multitude of particular instances, he has chosen to abandon the safe ground of evidence and experience and has made Virgil write what he decided on *a priori* principles he must have written. This seems to me the reason why his system was not more generally followed.' Wagner's orthography has not, perhaps, been followed in Germany: but in England the preeminence in recent years of Conington's edition (in which it is reproduced with but little change) has made it the standard orthography for Virgil; Ribbeck's elaborate collation of MSS. being as yet familiar only to a comparatively small circle of scholars in this country. In Part III. of this Introduction I have endeavoured to explain my reasons for departing in some respects not only from Wagner's system as represented by Conington's text, but from some of the more scientific results of Ribbeck's accumulation of MS. evidence.

The following enumeration of the points treated of (some of them at great length and with much minute illustration) in Wagner's 'Quaestiones Virgilianae' will show how wide and various was his study of Virgilian usage:

i, ii. On the forms 'ab,' 'ex' before consonants.

iii. Accusative of proper names, '-an,' '-en' (Greek), '-im,' not '-in,' etc.

iv. Greek forms '-os,' '-on' ('Arctos,' 'Spercheios,' 'Aegyptos,' etc.)

v. Termination of 3 plur. perf. act., '-ere' preferred to '-erunt,' where the metre was unaffected, e.g. at the end of a line.

vi. Confusion of Moods and Tenses.

vii–x. Interchange in MSS. of present and perfect; of sing. and plur. in verbs; of case and number in nouns; of 'ad' and 'in.'

xi, xii. Hiatus; and lengthening of short syllables in arsi; each exhaustively illustrated.

xiii. Caesura or pause after first foot; e.g. G. iii. 317, Ecl. i. 24, Aen. vi. 590, etc.

xiv, xv. Omission or insertion in MSS. of 'in,' 'a,' 'e' or 'est.'

xvi. Readings derived from old commentators, especially Servius.

xvii–xxii. Use of pronouns 'is,' 'ipse,' 'iste,' 'hic,' 'ille,' 'quis' or 'qui' interrogative.

xxiii–xxviii. Use of 'hic' (adv.); 'iam;' 'tam,' 'tunc;' 'adeo;' 'ultro;' 'primus,' 'primo,' 'primum.'

xxix–xxxi. Use of participles; absolute (historic), infinitive; interrogations.

xxxii. 'Nec,' 'neque,' when respectively used for rhythmical reasons.

xxxiii. Apposition and epexegesis.

xxxiv, xxxv. Use of the copulas 'et,' 'ac;' 'que,' 'atque.'

xxxvi, xxxvii. Use of particles 've,' 'at.'

xxxviii. 'Natus,' 'gnatus' (the more solemn form).

xxxix. Anachronisms; e.g. Aen. i. 427, ii. 503, v. 113, vi. 69, 366, 430, x. 449, xii. 269.

xl. 'Virgilius dormitans aliquando,' (1) in 'epitheta ornantia' (e.g. Ecl. v. 27, G. iii. 343, Aen. xi. 510); (2) inconsistencies (e.g. Aen. ii. 567 sqq. and vi. 523 sqq.; x fin. and xi init.); (3) mistakes (e.g. 'Medus Hydaspes' G. iv. 211).

xli. 'Epulae repostae' G. iii. 527.

It is unnecessary to do more than refer briefly to more recent editions. That of Forbiger (1836–1839, 2nd edition 1845, 3rd 1852) follows Wagner's text; the notes being a useful compilation in which previous editors have been laid under contribution, and which has in its turn been laid under contribution by Professor Conington (1st ed. 1858–1871, 4th 1881); whose commentary, completed by Professor Nettleship, is now the standard authority on Virgil in England, and is not likely to be easily superseded. More important than any of these (perhaps than any other previous edition whatever) for the textual criticism of Virgil is that of Ribbeck, containing as it does a more complete 'apparatus criticus' than had hitherto been accessible, with probably the first accurate collation of one most important MS, the Codex Palatinus. Vol. i. (Bucolica and Georgica) appeared in 1859; vol. ii. (Aen. I–VI) in 1860; vol. iii. (Aen. VII–XII) in 1862; and vol. iv. (Prolegomena) in 1866. The faults of this great edition (well criticised by Prof. Conington in an essay now appended to his 3rd volume) arise mainly from undue suspicion of the received text, and undue confidence in critical sagacity to correct, transpose, and emend: but its solid merits far outweigh defects and make it an important epoch in the history of the text, the basis (so far as can be foreseen) of subsequent criticism.

III. Orthography[1].

The increased knowledge of MSS. and inscriptions which the present century (one might almost say, the present generation) has brought forth makes it impossible for any editor of a Latin classic to profess either ignorance or disregard of disputed questions in Latin orthography, or to acquiesce in the established spelling which satisfied our grandfathers. Barbarisms such as 'coelum,' 'coena,' 'lacryma,' 'sylva,' 'moereo,' introduced by the Italian scholars of the Renaissance 'to derive those words preposterously from the Greek,' are by this time almost unanimously discredited: but there are many other words, on the spelling of which the evidence of MSS. and inscriptions is practically conclusive, which continue to greet us in their wrong dress. The following is a representative, though not complete, list of such words:—

I. Words as to which MSS. and Inscriptions are unanimous, or nearly so:—

(*a*) 'Querella,' 'loquella,' 'sollemnis,' 'Juppiter,' 'littera,' 'quattuor,' 'bracchium,' 'damma,' 'ammentum;' 'baca,' 'belua,' 'conecto,' 'coniti,' 'conubium,' 'litus,' 'milia,' 'paulum,' 'religio,' 'reliquiae.'

(*b*) 'Condicio,' 'dicio,' 'solacium,' 'ocius;' 'nuntius,' 'setius,' 'autumnus.'

(*c*) 'Umerus,' 'umor,' 'umidus;' 'erus,' 'erilis;' 'harena,' 'harundo,' 'haruspex,' 'hedera' (also 'edera'?), 'Hiberus,' 'Hister,' 'aënus' ('ahenus'), 'incohare.'

(*d*) 'Adicere,' 'conicere,' 'deicere,' and so all compounds of 'iacio,' except 'disiicere' (?'dissicere'), [some good MSS. however give 'proiicit,' 'deiicit' or 'deiecit' (see on Ecl. iii. 96), and it is not clear that 'deicit,' etc. were universal in Virgil's time].

(*e*) 'n' before 'd' in 'quendam,' 'eundem,' etc.; but 'circumdo,' 'iamdudum;' 'm' before 'q' in 'quemquam,' 'tamquam,' 'umquam:' 'nequiquam.'

(*f*) 'Caelum,' 'caenum,' 'caespes,' 'faenum,' 'foedus,' 'frena,' 'glaeba,' 'scaena' ('scena'), 'proelium,' 'saepes:' 'cena,' 'ceteri,' 'femina,' 'fenus,' 'lēvis,' 'obscenus,' 'silva,' 'Vergilius.'

[1] For fuller information on this subject see Munro's 'Lucretius,' Notes I, Introduction: Ramsay's 'Mostellaria' of Plautus, Prolegomena II, pp. xvi–xlix; Kennedy's 'Virgil,' Appendix D, pp. 628–630 (second edition); Public Schools' Latin Grammar, Appendix A.

(*g*) 'Hiemps' (phonetic insertion of 'p' sound, as in 'sum-p-si,' 'em-p-si'), 'tempto.'

Thus far our course is, or should be, clear. There are, however, many words and forms in the spelling of which, as Mr. Munro says, 'variety was the rule of the ancients;' whose orthography, that is, gradually changed during the period from Ennius to the first century of the Empire, so that inscriptions of that time, and MSS. of authors that fall within it, present us with varying forms of the same word. Such fluctuations, it is probable, were still going on when Virgil wrote, though Cicero had done much to establish a uniform literary standard of spelling: and it is not strange that Virgilian MSS. should present us with varying forms. Whether Virgil himself, on a final revision of his own work, would have allowed so great a variety as meets us in modern editions of his text, is another question, the answer to which can only be matter of opinion, never of demonstration.

The following list shows the principal heads of varying orthography:—

II. Cases in which ancient usage seems to have varied, especially in the Augustan age, when changes in literary spelling were in progress:

(*a*) Assimilation of prepositions—e.g. 'inperium' or 'imperium, the former representing etymology, the latter pronunciation. Words in commoner use adopted the latter; thus MSS. of Virgil always have 'imperium,' but 'impius' and 'inpius,' 'immortalis' and 'inmortalis,' 'compleo' and 'conpleo' are found; 'exsto' and 'exto,' etc.; and so in compounds of 'ab,' 'ob,' 'sub,' 'ad.'

(*b*) Accus. plur. in '-es' or '-is;' the former being more common in words of very general use, e.g. 'ignes,' 'vires,' 'aures.' [Inscriptions also give '-eis.']

(*c*) 'o' or 'u' after 'v' (i.e. consonantal 'u'). The older Latins found difficulty in pronouncing 'uu' ('vu'), except where both sounds were vowel, as in 'tuus,' 'suus:' and the older 'o' long kept its place after 'qu,' or 'u' ('v'), the former being sometimes changed to 'c.' Thus 'quom' or 'cum,' not 'quum;' 'secuntur' or 'sequontur;' 'equos' or 'ecus;' 'volvont,' 'novos,' 'alvos,' etc.; are correct in Plautus and Lucretius. But in Virgil's time the feeling against 'quu,' 'vu' was subsiding, and they were coming into general use.

(*d*) 'u' or 'i' where the sound was intermediate between the two, and the spelling therefore uncertain; e.g. 'maxumus' or 'maximus,' 'lacruma' or 'lacrima,' 'lubet' or 'libet,' 'inclutus' or

'inclitus' (such forms as 'lacryma,' 'inclytus' are wrong); 'o' or 'e' in 'vorto,' 'verto,' 'vortex,' 'vertex,' etc.: 'i' or 'e' in 'protinus' or 'protenus,' etc.

Ribbeck also writes 'haut,' 'set,' 'aput' as well as the ordinary forms in '-d:' 'ps' as well as 'bs' in forms like 'obstipui,' 'obsto,' etc.; and always 'supter:' 'quoi' as well as 'cui:' and, where 'est' follows a vowel or 'm,' 'necessest,' 'ventumst,' etc. as usual in Plautus. But though all these forms had existed (see Ramsay's Introd. to Plautus, 'Mostellaria'), it is not clear that they were employed in Virgil's time.

In dealing with such cases more than one course is open to us.

(1) We may ignore scientific orthography and the evidence of inscriptions, and adopt the 'conventional' spelling of the Renaissance scholars, as it appears in ordinary grammars and text-books, leaving all questions connected with the history of changes in orthography for separate and more advanced study. This method, however, would commit us to so many positive and ascertainable errors (as indicated above), that it would in the present state of scholarship be simply retrograde.

(2) We may profess, from the evidence of MSS. and inscriptions, to reproduce the orthography of Virgil's own time, and present the poems as nearly as possible in the shape in which they came from his hand. But can we do this? Inscriptions, no doubt, supply contemporary evidence: but in an age of transition in orthography, considerable deduction must be made for the ignorance or carelessness of the persons employed to cut them. The oldest existing MSS. were written 350 years after Virgil's time, and it is obvious that their testimony to the actual character of his own MS. can be little more than inference, more or less weakened by the chance of variety and error in successive generations of copyists. And the authority of grammarians, though it may date back to a time much nearer Virgil's own, is but of little value. They had all the dogmatism and love of theory of the most dogmatic modern scholar, with less than his opportunities of critical and philological knowledge: their statements upon matters of orthography are often very unscientific: and the text of their writings, moreover, is usually more corrupt than that of the great classics. Turn which way we will, it seems useless to pretend to reproduce the text exactly as Virgil wrote it.

(3) A sounder method is that inaugurated by Lachmann on Lucretius, and since followed by Ritschl on Plautus, Ribbeck on Virgil, and a host of German scholars—viz. to sift as carefully as

possible the existing MS. evidence, and from it make the best approximation to what the author *might* have written, taking as a rule the oldest form for which evidence, direct or indirect, is forthcoming. For a purely critical edition, such as Ribbeck's, whose aim is not commentary but textual criticism, this is the only reliable method: and the system adopted by Wagner in cases of varying orthography—viz. to decide on *a priori* principles what Virgil must have written—is justly condemned by Mr. Munro, in his Introduction to Part I. of his notes to Lucretius, as involving him in 'a sea of conjectural uncertainty.'

(4) It seems, therefore, that the most obvious and the safest course for an editor who does not profess a first-hand study of MSS. is, to adopt the latest results of critical investigation, and reprint e.g. Ribbeck's text of Virgil, as Conington (in matters of orthography) does that of Wagner, or as an editor of Lucretius (were there now any room for him) would reproduce that of Lachmann or Munro. But Ribbeck's work, invaluable for its careful and patient collection of materials for textual criticism, is disfigured (as I cannot but think) by much arbitrary transposition of lines, much unwarrantable suspicion of genuineness, and undue licence in the tempting but slippery field of conjectural emendation, accompanied sometimes by a curious insensibility to poetical feeling or even to common sense[1]. His text must, I conceive, be the basis for any fresh edition; but to reproduce it as it stands seems impossible.

A further question then occurs: Is it necessary, in dealing with the writings of a Latin classic for educational purposes, to maintain all the variety of spelling which MSS. undoubtedly exhibit—a variety so great that in an English classic we could not, and should not, tolerate it? Granted that in Virgil's time pronunciation had not completely triumphed over etymology in the assimilation of prepositions; that the varying forms '-is' and '-es' for nom., acc. plur. of 'i' and consonant stems were still in use; that the feeling against the combination 'uu' ('vu') was not yet extinct; and that 'maxumus' and 'vorto' still held their ground beside 'maximus'

[1] Illustrations of this may be found in Professor Conington's remarks on Ribbeck's Prolegomena appended to vol. iii. of his edition of Virgil. A typical example is Aen. xii. 55, where, in the description of Amata, self-doomed to death, and clasping Turnus for the last time, 'ardentem generum *moritura* tenebat,' Ribbeck, in defiance of MS. authority, reads *monitura*, 'with intent to advise,' a singularly inappropriate word for the impassioned appeal which follows.

and 'verto'—is it therefore necessary or desirable to maintain in Virgil's text, on the evidence of MSS. written long after his time, such variations as 'impius' 'inpius,' 'navis' 'naves,' 'volnus' 'vulnus,' 'lacruma' 'lacrima,' 'vortex' 'vertex'? Can we feel that the poet himself would have tolerated such irregularity[1]: or at least that there is any improbability in retaining in his text only one of two varying forms?

I have ventured to answer these questions in the negative with regard to most of the cases of varying orthography that fall under the heads above given in List II (p. xlviii); and to write throughout 'impius,' 'compleo,' 'immortalis,' 'irrigo,' 'colligo,' etc.; '-es' in nom., acc. plur. of adjectives and substantives of 'i' and cons. stems, and participles; 'equus,' 'linquunt,' 'vulnus,' 'vulgo,' etc.; 'maximus,' 'verto,' etc.[2] The two heads which embrace the greatest number of departures from the orthography now familiar in Conington's text are those of 'vu' ('uu') instead of 'vo-,' and '-es' instead of '-is,' in nom., acc. plur.: and in both these cases an examination of the MS. testimony collected by Ribbeck goes further than might have been expected to justify the course taken. I subjoin a few examples of the testimony of uncial MSS. on this point.

(*a*) 'vu' rather than 'vo:'—

Ecl. iii. 73 'divum' Rom. (the only uncial MS. which gives the passage).

G. i. 238 'divum' Med., Rom., Gud., *b*, *c* and Pal. 2: 'divom' Pal. 1 [Vat. wanting].

G. i. 452 'vultu' Med., Rom., *b*: 'voltu' Gud. (corrected to 'vultu'): [Vat., Pal., Rom. wanting].

G. iii. 4 (a passage occurring in five out of the seven uncials—FMPRV) 'vulgata' Vat., Med., Rom., Ver.: 'volgata' Pal.

G. iii. 221 'vulneribus' Med., Rom., Gud., *b*, *c*: 'volneribus' Pal. [Vat. wanting].

G. iii. 246 'vulgo' Med., Rom., *b*, *c*: 'volgo' Pal., Gud. 1 [Vat. wanting].

The chief MS. authority for 'vo' appears to be Pal., to which Ribbeck assigns the highest importance: but it must be conceded that 'vu' has considerable MS. support.

[1] The form 'olle,' deliberately introduced as an archaism side by side with the later 'ille,' does not affect the point.

[2] This line, I see, has been adopted in a neat and handy little edition of the text, based on Ribbeck's, and published in Messrs. Rivington's series of 'Latin Texts.'

(*b*) '-es' rather than '-is.'

The preponderance of MS. testimony is generally considered to be in favour of '-is.' But on inspection of the Eclogues and Georgics in Conington's and Ribbeck's text I find the form '-es' in seventy or eighty different words; some of them several times over, and some of the more common words (as 'cives,' 'puppes,' 'vires,' 'fruges') in a majority of cases where they occur. I find, too, that where Ribbeck's text gives '-es,' he seldom cites MS. authority for '-is;' while in a large number of cases where his text gives '-is,' the MSS. are more or less divided and the form '-es' has more or less support: so that where MSS. do support '-es' it is with a more decided voice. This form has thus a firm 'locus standi' in the text: and we may ask whether, considering the gain of distinguishing between gen. sing. and nom., acc. plur., and the fact that in the period immediately succeeding Virgil's time such distinction became established, we are not justified in giving his text the benefit of it, and removing the (at first sight) unintelligible variety which that text exhibits in the editions of Conington and Ribbeck. It is hard to believe that Virgil himself would have been satisfied with a presentment of his work, in which the same word is spelt differently in two closely neighbouring passages. Thus, e.g.—

G. i. 75, 76. Con. has 'tenuis,' 'tristis,' 'fragilis.' The first may be, the second must be gen. sing., the third must be acc. plur., Ribbeck follows Pal. in 'fragiles.'

G. ii. 190–192. Con., Ribb. have 'fluentis vitis' (acc. plur.), 'laticis fertilis' (gen. sing.). Med., Gud., *b* suggest 'fluentes,' Gud., *b* 'vites.'

G. iii. 33–35. Con. has 'gentis,' acc. plur., and 'gentis,' gen. sing. For the first Ribb. has 'gentes,' citing only *c* for 'gentis:' for the second Rom. 1 and Pal. give 'gentes,' showing how careless MSS. often are in their varieties.

G. i. 354 we have 'videntes,' 390 'carpentes,' 423 'ovantes:' why then 'agentis' 352 (Rom. *c* 'agentes'), 'nantis' 369 (*b*, *c* 'nantes'), 'revertentis ignis' 427 (Ribb. 'revertentes,' only citing Gud., *b* for '-is:' 'ignes' Rom., *b*, *c*)?

G. iii. 198 'natantes,' 220 'alternantes:' why 'volantis' 181 ('volantes' Med.), 'sonantis' 184 ('sonantes' Rom.), 'amantis' 218 ('amantes' Rom., *c*)?

G. iii. 235 'vires:' why 'viris' 229 ('vires' Med., Rom.) and 215 ('vires' Rom., *b*, *c*)? Vat. is wanting in both: so that Pal. is the sole evidence for 'viris.'

G. ii. 179 'colles:' why 'collis' 113 (Ribb. 'colles,' citing no MS. for '-is') and 276 ('colles' Pal., Rom., Ver., Gud., *b*, *c*)?

Ecl. x. 16 'oves:' why 'ovis' 18 and 68 ('oves' Pal., Rom., Gud. 1)? Ecl. iii. 94 'oves' (vocat.): why 'ovis' 3, 5 and 98 (Ribb. 'oves,' citing only *b* for '-is')?

G. i. 65 'fortes:' why 'iacentis' in same line ('iacentes' Med., Rom., *b*)?

Ecl. ix. 4 'veteres:' why 'veteris' 9 (Ribb. 'veteres' in spite of Pal., Gud., *a*, *b*)?

G. i. 161 'messes:' why 'messis' 103 (Ribb. 'messes,' citing no vv. ll.)?

See also the notes to Ecl. vi. 40, G. i. 65, ii. 276, iii. 215, Aen. vi. 415. In the above examples (few out of hundreds) we see that our existing MSS. credit Virgil with fluctuations of orthography scarcely conceivable in so carefully polished a writer, and sometimes involving grammatical ambiguity. We also see that MSS. do not always agree, especially in a preference for the form in '-is': and we further see that scholars do not always agree on the inference to be drawn from MS. evidence. It may also be noted that while Ribbeck (Prol. pp. 405, sqq.) enumerates seventy-six instances (of adjectives or substantives) where the best MSS. agree in the form '-is,' he gives 94 where the agreement is for '-es:' the evidence being in a far larger number of cases divided.

It should be added that the evidence from inscriptions of Republican times does not bear out the view that '-is' was a more ancient or more universal form of this termination. The following results are arrived at by the late Prof. Ramsay (Introd. to Plaut. 'Mostellaria'): '-eis,' '-is,' and '-es' are all found on old inscriptions: but of these '-es' occurs earliest—e.g. OPSIDES on the epitaph of Scipio Barbatus B.C. 250 (Mommsen, C. I. 29, 30; Roby, Lat. Gr. I, app. B, viii.); VIRTVTES, Epit. of L. Corn. Scipio, cons. B.C. 176 (Momms. 34, Roby xiii); HOMINES, MVLIERES, 'S. C. De Bacchanalibus,' B.C. 186 (Momms. 196, Roby x); RECVPERATORES, 'Tabula Bantina,' B.C. 130–120 (Momms. 197, Wordsw. 'Fragm.' p. 173):—'-is' does not appear on inscriptions previous to the Tabula Bantina; while on nine inscriptions of various length (Momms. 198–206) from the 'Lex Repetundarum' (Wordsw. p. 176) of 123 B.C. to the 'Lex Julia Municipalis' of 45 B.C. (Roby xxvi, Wordsw. p. 213), '-is' is only found eight times, and '-es' much more frequently. On one short inscription of 132 B.C. found at Polla in Lucania (Momms. 551, Roby xvii), '-eis,' '-is,' and '-es' are all found, viz. PONTEIS OMNEIS, AEDIS POPLICAS, and HOMINES.

Since writing the above, I have found welcome support for some of the views here advocated in the remarks of Prof. Joseph B. Mayor prefixed to Vol. i. of his edition of Cicero, 'De Natura Deorum' (Cambridge, 1880)[1]. Looking particularly at the educational use of Latin classics, he holds that 'for practical purposes the best spelling is that which obtrudes itself least, and least diverts the attention of the reader from the thought of the writer. In books therefore which are printed for ordinary reading, we should not seek to reproduce the spelling of a particular age or of a particular author, except where, as in Chaucer, it may be needed to show the scansion of a line, but we should endeavour to give the normal spelling of the language after it had assumed a fixed and stationary form'—i. e. in the case of Latin, the period between Nero and Hadrian, the latter half of the first century A. D. Acting on this principle, Prof. Mayor always gives (1) superl. in '-imus,' never '-umus;' (2) 'u,' not 'o' after 'v;' (3) '-es,' not '-is,' in plur. of 'i-' declension; (4) assimilated forms, where possible; (5) the Latin form '-em,' rather than Greek '-en' for acc. of Greek nouns in '-es;' (6) 'di,' 'dis' not 'dei,' 'deis,' etc.: and retains 'j' for consonantal 'i,' and the old-fashioned spelling of the compounds of 'iacio'—viz. 'conjicio,' 'rejicio,' 'disjicio,' etc. (quoting Gell. iv. 17, objecting to the omission of consonantal 'i' in such words as confusing versification). He would, however, allow 'reice' Virg. Ecl. iii. 96, 'adicit' Mart. x. 82. 1, and similar cases, where 'the consonantal "i" ceases to exercise any influence on the quantity of the preceding syllable.' (See on this question, Ecl. iii. 96, note.)

IV. The Virgilian Hexameter[2].

1. The Latin Hexameter, first adapted from the Greek by Ennius, and gradually improved by a series of more or less known poets, reached its highest and final perfection with Virgil; all subsequent poets being content to follow as nearly as might be

[1] Introduction, pp. lxi–lxvii. Whether the practical conclusion at which Prof. Mayor and I have arrived independently, and on somewhat different grounds, be orthodox or heretical, it is (to me at any rate) satisfactory to fall in with such good company.

[2] For fuller information on points noticed in this section, the following authorities may be consulted. On the Hexameter of Ennius, Cruttwell, 'Hist. of Roman Literature,' Book I. ch. vi. pp. 71–73; Wordsworth,

the Virgilian model. The characteristic features of that model are best seen in contrast with the previous efforts of the chief poets that employed this metre—viz. Ennius, Lucretius, and Catullus.

2. The Hexameter is in technical language a 'Dactylic Hexameter Catalectic,' the last foot losing its final syllable: and consists therefore of five dactyls and a trochee (‒ ◡). Each dactyl (‒ ◡◡) is equivalent to a spondee (‒ ‒), for ◡◡ = ‒ ; and in the first four feet, dactyls and spondees are used indifferently, the former being more numerous in Greek, the latter in Latin. The fifth foot is almost always a dactyl, perhaps to mark clearly the dactylic character of the verse. The last foot may be trochee or spondee, the quantity of the final syllable being indifferent (except where, as in Greek anapaests, the scansion runs on from verse to verse by 'synaphea'): but it is probable that Latin poets, from Ennius downwards, regarded it as a real spondee. The rhythm and harmony of a hexameter verse depend mainly upon 'Caesura[1],' i.e. the coincidence somewhere in the second, third, fourth or fifth feet of the end of a word with the middle of a foot: and the metrical effect of a series of hexameter verses depends on the judicious variation (1) of caesura, (2) of the proportion of dactyls and spondees, (3) of the place in the verse at which the pauses in sense occur, (4) on the cadence of the verse in the last two feet. It is in the care bestowed on these points that Virgil's rhythm is chiefly distinguished from that of Ennius and Lucretius. In the fifth and sixth feet he employs, *as a rule*, only two varieties of rhythm, (1) the fifth foot (dactyl) contained in one word and end-

'Fragments and Specimens of Early Latin,' Notes, § 5 to ch. iv. pp. 585, 586; on that of Catullus, Ellis, in 'Prolegomena,' pp. xix. sqq.; on that of Lucretius, Munro, Introd. to Notes II. pp. 102–107 (first ed.); on that of Virgil, Wagner, 'Quaest. Virg.' xi, xii, xiii; Gossrau, 'Excursus de Hexametro Virgilii,' pp. 624–646; Nettleship, 'Excursus' to Aen. xii. in Conington's edition 'On the Lengthening of Short Final Syllables in Virgil;' Kennedy, Appendix C on 'Virgilian Prosody:' and on the Latin Hexameter in general, Public School Latin Grammar, §§ 225, 226. To each and all of these sources I have to acknowledge obligation.

[1] Caesura is technically called (*a*) 'Trihemimeral' (after three ἡμιμέρεις or half-feet) after $1\frac{1}{2}$ feet; (*b*) 'Penthemimeral' after $2\frac{1}{2}$ feet; (*c*) 'Hephthemimeral' after $3\frac{1}{2}$ feet; (*d*) 'Ennehemimeral' after $4\frac{1}{2}$ feet: e.g.

(*a*) (*b*) (*c*) (*d*)
'Hinc populum | late | regem | belloque | superbum.'

The most important caesura is (*b*), which is sufficient to make a verse harmonious—e.g. 'Illius immensae | ruperunt horrea messes.'

ing with it—'vōlvĕrĕ | Pārcās;' (2) caesura between the short syllables of the dactyl—'saevīquĕ | dŏlōrēs.' All other closing rhythms are with him exceptional, sometimes in imitation of Greek rhythm (e.g. hȳmĕnēāōs, cȳpărīssīs, Lāŏdămīā), sometimes for special effect (e.g. 'quādrŭpĕdāntūm' Aen. xi. 614, 'pudeāt sŏlă neve' G. i. 80, 'procūmbĭt hŭmī bōs;' or spondaic endings, as 'ābscōndāntūr' G. i. 226, 'purpureō nārcīssō' Ecl. v. 38).

3. A purely dactylic line, common enough in Greek (e.g. Iliad i. 13, 25, 31, 32, 34, 54, and so on in like proportion), is comparatively rare in Virgil's epic poetry; such a line as 'Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum' (Aen. viii. 596, cp. G. iii. 201) being a conscious imitation of the sound of galloping, and its jerky movement being foreign to the stately march of epic rhythm. The greater length of many Greek words, with a greater abundance of long compounds, prevented the Homeric hexameter from moving too rapidly or jerkily—e.g. Iliad i. 87 *Εὐχόμενος Δαναοῖσι θεοπροπίας ἀναφαίνεις*: but in Virgil the rapid movement is almost always checked and the rhythm, as it were, collected and steadied by a spondaic fourth foot—e.g. Aen. i. 45 'Turbine corripuit scopulōque īnfixit acuto.' The spondaic fourth foot is indeed specially characteristic of Virgil's epic rhythm, as the dactylic fourth foot ending a word ('Bucolic caesura') is of his Eclogues in imitation of Theocritus: and wherever, for the sake of variety, the fourth foot is dactylic, one or more of the preceding feet is spondaic to restore the balance. The student can verify this for himself on any page of the Aeneid.

It thus seems that Virgil, in adapting the Homeric hexameter to the Latin language, realised that its dactylic rhythm must be modified by a large admixture of 'spondei stabiles,' as Horace calls them (A. P. 256). A considerable majority of his verses have at least three spondees (including the last foot); and the proportion of fifteen such lines in Aen. i. 1–20 to nine in Iliad i. 1–20 may be taken as a rough measure of the extent to which he carried out this modification of Homeric rhythm. A spondee in the first foot, contained in a single word and followed by a pause in sense, is almost the only circumstance under which he seems to shrink from spondaic rhythm in the first four feet: and the somewhat slow and ponderous movement thus given to the verse at starting is reserved, as a rule, for the special expression of solemnity or emotion (see note to Ecl. v. 21).

4. The hexameters of Ennius are a first experiment to reproduce, in a rough unpolished material, the rhythm of Homer. The con-

ditions under which the metre could be adapted to Roman usage had yet to be discovered: caesura, cadence, proportion—all the niceties of rhythm which combine to form the charm of Virgil's verse—were to him unknown. The rude and tentative imitation of a great model by a vigorous and powerful hand struck out indeed here and there a line which Virgil did not disdain to borrow (e.g. 'Tuque pater Tiberine tuo cum flumine sancto'), or a passage of grave solemnity, as the lament for Romulus—

> 'o Romule, Romule die,
> Qualem te patriae custodem di genuerunt!
> O pater o genitor o sanguen dis oriundum,
> Tu produxisti nos intra luminis oras' (Enn. Ann. 115–118):

but it also produced much that was harsh and abhorrent to the culture of after years (see Hor. A. P. 258 sqq.), and much that could scarcely be distinguished from prose. But in settling the quantity of Latin words and moulding them into forms suitable for hexameter verse he paved the way for others, and was deservedly reverenced as the pioneer

> 'qui primus amoeno
> Detulit ex Helicone perenni fronde coronam' (Lucr. i. 117).

5. Lucretius marks a great advance upon Ennius, though in some respects his rhythm is (perhaps intentionally) more archaic than that of his contemporary Catullus; whose hexameters, however, with their monotonous cadence ('prognatae vertice pinus, Neptuni nasse per undas, Argivae robora pubis' lxiv. 1, 2, 4), are far less effective. The following points of contrast between the Lucretian and Virgilian hexameter are noted by Munro: (1) the first two feet separated from the rest—'Religionibus atque minis, Ergo vivida vis,' etc.; such rhythms being rare in Virgil ('Armentarius Afer' G. iii. 344, 'Sed tu desine velle' G. iv. 448); (2) in the last two feet, such endings as 'principiorum,' 'materiai,' 'quandoquidem exstat;' (3) elision after the fourth foot—'Perdelirum esse videtur, nisi concilio ante coacto;' (4) fourth foot wholly contained in a word, and ending with it—'quae terras frugiferentes,' 'tibi suaves daedala tellus' (not 'terras quae . . . suaves tibi'), etc.; (5) copious use of alliteration and assonance, occasionally adopted by Virgil under Lucretian influence.

6. The most common 'licences' or metrical irregularities in Virgil are—

(i.) **Lengthening of short final syllables.** This occurs only in arsi (i. e. in the emphatic syllable of a foot, upon which the metrical ictus falls), and seldom where there is not a pause

or slight break in the sentence : and it is used by him as a purely antiquarian ornament. With Ennius, on the contrary, whom Virgil seems to follow in this licence, the apparent violation of quantity as fixed in Augustan prosody is no 'licence,' because the syllables in question were originally long, and were subsequently shortened by a familiar tendency of the Latin language, due mainly to the fact that final syllables were never accented.

(*a*) Nouns, etc. in '-or;' 'Amōr et' Ecl. x. 69, 'labōr : aeque' G. iii. 118, 'meliōr insignis' G. iv. 92. The corresponding Greek -ωρ, and the prosody of oblique cases ('amōris,' etc.), point to the original length of this syllable, which is always so in Ennius, even in thesi, i. e. the unemphatic syllable of a foot, e. g.

'Clamōr ad caelum volvendus per aethera vagit' (Ann. 520).

The same applies to 'patēr' (πατήρ) Aen. v. 521 : but 'puēr' (Ecl. ix. 66), 'supēr' (Aen. vi. 254), 'ebūr' (Aen. xii. 68), show that Virgil uses the licence as mere matter of form, with no thought of etymology.

(*b*) Verb terminations in 'r :' '-or' of first pres. pass. is naturally long, and is so used by Ennius and Plautus. Virgil does not follow them in this ; but has in 3 sing. 'ingreditūr' (G. iii. 76), 'datūr' (Aen. v. 284), and in 1 plur. 'obruimūr' (Aen. ii. 211), neither of which has any precedent in Ennius.

(*c*) Noun terminations in '-s;' 'sanguīs' always in Lucretius, once only in Virgil (Aen. x. 487) : '-ūs' from 'o-' stems (G. iii. 189, Aen. v. 337, etc.) is found also in Ennius, perhaps from imitation of Homeric use in e. g. Iliad i. 244 χωόμενος, ὅτ' ἄριστον 'Αχαιῶν οὐδὲν ἔτισας : '-būs' dat. plur. (Aen. iv. 64) has no example in Ennius and few in Plautus.

(*d*) Verb terminations in '-s :' only 'fatigamus' (Aen. ix. 610), which finds no analogy in Ennius or in the corresponding Greek -μες, -μεν.

(*e*) Verb-endings in '-t' (3 sing.); 'āt' of pres. ind. 1st conj. generally in Ennius and often in Plautus, never in Virgil; '-āt' of imperf. in Plautus and Ennius even in thesi ('Noenum rumores ponebāt ante salutem' 314); in Virgil only in arsi (Ecl. i. 39, Aen. v. 853, xii. 722, etc.): '-ēt' pres. indic. Aen. i. 308 ; imp. subj. ib. 651 : '-īt' pres. indic. 3rd conj. Ecl. vii. 23, Aen. x. 433 ; 'erīt' (fut.) Ecl. iii. 97, Aen. xii. 883 : '-īt' perf. indic. (as originally) G. ii. 211, Aen. viii. 363.

(*f*) Miscellaneous : 'procūl' Aen. viii. 98, 'capūt' x. 394.

(*g*) Vowel-endings : only 'graviā' Aen. iii. 464, 'Getā' (nom.

sing.) ib. 702, 'animā' (nom. sing.) xii. 648; and thirteen instances of 'quē' (see on Aen. iii. 464), in imitation of Homeric usage making τε long before double consonants, liquids, and sibilants.

[Full lists of examples, from Wagner, 'Quaest. Virg.' xii, are given in Professor Nettleship's 'Excursus' to Aen. xii. (ed. Conington), and Dr. Kennedy's Appendix, C, II. (pp. 622–4, 2nd ed.)]

7. (ii.) **Hiatus**, i. e. non-elision of a vowel or diphthong before another vowel or aspirate. This licence appears from a statement of Cicero (Orator 45. 152[1]) to have been common with the older Latin poets, and occurs frequently in the dialogue of Plautus and Terence[2]: but it is used sparingly by later poets. The most common conditions for its admission are (1) after long monosyllables, retaining their quantity in arsi, or shortened in thesi, (e. g. the interjections 'heu!' 'o!' 'spē ĭnĭmica' Aen. iv. 235, 'te Corydon ŏ Alexi' Ecl. ii. 85, 'ān quĭ ămant' viii. 108, 'tĕ amice' Aen. vi. 507): (2) at the regular caesuras; (3) wherever there is a distinct pause in the sense (e. g. in dialogue, at the change of speaker).

Of the fifty-three examples cited by Wagner (Q. V. xi.) from Virgil, forty show the unelided syllable in arsi, and therefore metrically emphatic. Of thirteen examples in thesi, eleven are cases of a long vowel shortened (Ecl. ii. 65, iii. 79, vi. 44, viii. 108; G. i. 281, 332, 437, iv. 461; Aen. iii. 211, v. 261, vi. 507), which thus seems the necessary condition for hiatus in thesi; the remaining two (Ecl. iii. 53, Aen. i. 405) being justified by a distinct pause in the sense. Of the forty examples in arsi, twenty-seven occur at one or other of the two important caesurae, the penthemimeral and hephthemimeral (see above, footnote to § 2): ten of the remainder being at the ennehemimeral caesura (e. g. 'Amphion Dircaeus in Actaeo | Aracyntho' Ecl. ii. 24), in obvious imitation of the frequent Homeric cadence Πηληιάδεω Ἀχιλῆος (Il.

[1] Cicero is speaking of the tendency of Roman speech to run together vowels, contrary to Greek practice, which allows hiatus: 'Sed Graeci viderint; nobis ne si cupiamus quidem distrahere voces conceditur. Indicant . . . omnes poëtae praeter eos qui ut versum facerent saepe hiabant, ut Naevius "Vos qui accolitis Histrum flumen, atque algidam . . ."' citing also from Ennius and his own poems.

[2] Ritschl and others, who, by alteration of text, restoration of obsolete final consonants, etc. try to minimise hiatus in the comic writers, allow it in about one out of twenty-two lines in Plautus and one out of sixty-six in Terence. Wagner (Q. V. xi.) cites fifty-three examples from Virgil.

i. 1). Five of these latter, unlike the bulk of Homeric examples, are spondaic endings (Ecl. viii. 53 'castaneae hirsutae,' Aen. iii. 74, vii. 631, ix. 647, xi. 31), due especially to the less dactylic character of the Latin language (see above, § 3); similar endings in Homer being generally quadrasyllabic words (Ἀτρείδαο, Πηλειῶνα, etc.) and never with trisyllable words embracing hiatus.

8. (iii.) **Hypermetric lines**—i. e. with an additional syllable after the final trochee or spondee; this syllable being always one that may be elided, while the next line must begin with a vowel or aspirate. This licence (resting apparently on a false assumption that the scansion of hexameter verses is continuous, as in Greek anapaests, and that the sixth foot is complete, i. e. a real spondee) was unknown to Homer; *οὐκ οἶδ'* at the close of a line of Callimachus being the only known instance in Greek hexameters. Lucretius employs it once (v. 849), Catullus rarely, in lyric metre —e. g. lxi. 147 (Glyconic), and perhaps xi. 19 (Sapphic)—but there 'omnĭŭm' may be dissyllable by synizesis, as 'precantia' Aen. vii. 237 (cp. 'ōmnĭā' vi. 33). It is found in an iambic line of Pacuvius preserved by Cicero, Tusc. iii. 12. 26; and occasionally in Terence —e. g. Phorm. ii. 1. 63; Ad. ii. 2. 9, iii. 3. 21 (iambic); And. iv. 1. 9 (cretic); Eun. iv. 1. 11 (trochaic). Wagner on G. ii. 69 hardly proves its use by Ennius: nor do Greek dramatists use it, as he says, 'infinitis locis.' By whomever introduced into Latin hexameters it is a purely artificial licence, and as such is used by Virgil. In eighteen out of twenty-two instances in his poems, the hypermetric syllable is 'que;' in G. i. 295 he has 'decoquit umor|em,' and in Aen. vii. 160, 'tecta Latino|rum.' In all these twenty examples the preceding syllable is long, making the last foot a spondee: but in G. ii. 69, iii. 449, we have, if MSS. are to be trusted, hypermetric syllables preceded by trochees (see note to G. ii. 69).

9. Like all great masters of poetic rhythm, Virgil shows his power in the accommodation of sound to sense. Familiar examples of single lines are Aen. v. 481 (the sudden collapse of a stricken ox), viii. 452 (the steady swing of the Cyclops' hammers), viii. 596 (the sound of galloping horses): but the poet's art is also shown in passages of varied length, from the two lines expressive of the 'moping owl's' complaint (Aen. iv. 462, 463), to the fine description of a storm in G. i. 316–334 (see especially 328–334). Among innumerable examples the following are noticeable: of single lines, G. ii. 441 (gusts of wind assaulting a tree), iii. 201 (the swift rush of the wind as of a horse let loose); of longer passages, G. i. 108–110

(sudden irrigation), Aen. x. 101–104 (the hush of all Nature at Jupiter's word), ib. 821–824 (the revulsion of feeling over a fallen foe), xii. 951, 952 (the creeping chill of death, followed by the quick flight to Hades of the indignant soul). Every reader who can appreciate poetic rhythm will find others for himself. The greatness of Virgil's rhythm, its undefinable charm and pathos, its power to touch the hidden chords of human feeling, are beyond dispute: and though familiar association with particular lines and passages may invest them with the expression of more than the poet's thought, such capacity of adaptation to new feelings is one more testimony to their inherent poetry. Professor Sellar[1], in the appreciative criticism which closes his volume on Virgil, cites appropriately the remarks of 'one of the greatest masters of expression among living English writers' (Cardinal Newman) upon the power of Virgil's 'single words and phrases, his pathetic half-lines giving utterance, as the voice of Nature herself, to that pain and weariness yet hope of better things which is the experience of her children in every time.' And Mr. Myers, to the poetic insight of whose criticism on Virgil I have already referred[2], thus happily generalises the impressions produced by Virgil's style:

'What is meant by the vague praise so often bestowed on Virgil's unequalled style is practically this, that he has been, perhaps, more successful than any other poet in fusing together the expressed and the suggested emotion; that he has discovered the hidden music which can give to every shade of feeling its distinction, its permanence, and its charm; that his thoughts seem to come to us on the wings of melodies prepared for them from the foundation of the world[3].'

[1] 'Virgil,' p. 412. The quotation is from Dr. Newman's 'Grammar of Assent.'

[2] Above, sect. I, p. xii.

[3] 'Fortnightly Review,' Feb. 1879, pp. 167, 168.

EDITIONS OF LATIN AUTHORS FROM WHICH REFERENCES ARE CITED IN THE NOTES.

Plautus	WEISE (in Tauchnitz series).
Terence	WAGNER.
Horace—	
Odes and Epodes .	WICKHAM (Clarendon Press Series).
Satires, Epistles, and Ars Poetica .	ORELLI.
Lucretius	MUNRO (Deighton, Bell & Co.).
Catullus	Selections from ELLIS'S edition (Clarendon Press Series).
Cicero	NOBBE.
Livy	DRAKENBORCH.
Propertius . . .	PALEY.
Juvenal	MAYOR, 2nd Edition (Macmillan, 1872).
Persius	CONINGTON.
Quintilian . . .	BONNELL (Teubner).
Sallust	KRITZ.
Tacitus	ORELLI.
Other Latin Poets .	WEBER'S Corpus Poetarum Latinorum.
Other Latin Prose Writers . . .	The Editions of the TEUBNER SERIES.

BUCOLICA.

ECLOGA I.

MELIBOEUS. TITYRUS.

M. TITYRE, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestrem tenui musam meditaris avena;
nos patriae fines et dulcia linquimus arva.
Nos patriam fugimus; tu, Tityre, lentus in umbra
formosam resonare doces Amaryllida silvas.
T. O Meliboee, deus nobis haec otia fecit.
Namque erit ille mihi semper deus, illius aram
saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.
Ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum
ludere quae vellem calamo permisit agresti.
M. Non equidem invideo, miror magis: undique totis
usque adeo turbatur agris. En ipse capellas
protenus aeger ago: hanc etiam vix, Tityre, duco.
Hic inter densas corylos modo namque gemellos
spem gregis, ah, silice in nuda conixa reliquit.
Saepe malum hoc nobis, si mens non laeva fuisset,
de caelo tactas memini praedicere quercus.
[Saepe sinistra cava praedixit ab ilice cornix.]
Sed tamen iste deus qui sit da, Tityre, nobis.
T. Urbem quam dicunt Romam, Meliboee, putavi
stultus ego huic nostrae similem, quo saepe solemus
pastores ovium teneros depellere fetus.
Sic canibus catulos similes, sic matribus haedos
noram, sic parvis componere magna solebam.
Verum haec tantum alias inter caput extulit urbes,

quantum lenta solent inter viburna cupressi.
M. Et quae tanta fuit Romam tibi causa videndi?
T. Libertas, quae sera tamen respexit inertem,
candidior postquam tondenti barba cadebat,
respexit tamen et longo post tempore venit,
postquam nos Amaryllis habet, Galatea reliquit.
Namque, fatebor enim, dum me Galatea tenebat,
nec spes libertatis erat nec cura peculi.
Quamvis multa meis exiret victima septis,
pinguis et ingratae premeretur caseus urbi,
non umquam gravis aere domum mihi dextra redibat.
M. Mirabar quid maesta deos, Amarylli, vocares;
cui pendere sua patereris in arbore poma:
Tityrus hinc aberat. Ipsae te, Tityre, pinus,
ipsi te fontes, ipsa haec arbusta vocabant.
T. Quid facerem? neque servitio me exire licebat
nec tam praesentes alibi cognoscere divos.
Hic illum vidi iuvenem, Meliboee, quotannis
bis senos cui nostra dies altaria fumant.
Hic mihi responsum primus dedit ille petenti:
'Pascite ut ante boves, pueri: summittite tauros.'
M. Fortunate senex, ergo tua rura manebunt,
et tibi magna satis, quamvis lapis omnia nudus
limosoque palus obducat pascua iunco:
non insueta graves temptabunt pabula fetas,
nec mala vicini pecoris contagia laedent.
Fortunate senex, hic inter flumina nota
et fontes sacros frigus captabis opacum.
Hinc tibi, quae semper, vicino ab limite sepes
Hyblaeis apibus florem depasta salicti
saepe levi somnum suadebit inire susurro:
hinc alta sub rupe canet frondator ad auras;
nec tamen interea raucae tua cura palumbes
nec gemere aëria cessabit turtur ab ulmo.
T. Ante leves ergo pascentur in aequore cervi,
et freta destituent nudos in litore pisces;
ante pererratis amborum finibus exsul
aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim,
quam nostro illius labatur pectore vultus.

M. At nos hinc alii sitientes ibimus Afros,
pars Scythiam et rapidum Cretae veniemus Oaxen
et penitus toto divisos orbe Britannos.
En umquam patrios longo post tempore fines,
pauperis et tuguri congestum caespite culmen
post aliquot mea regna videns mirabor aristas?
Impius haec tam culta novalia miles habebit,
barbarus has segetes: en quo discordia cives
produxit miseros, his nos consevimus agros!
Insere nunc, Meliboee, piros: pone ordine vites.
Ite meae felix quondam pecus ite capellae.
Non ego vos posthac viridi proiectus in antro
dumosa pendere procul de rupe videbo;
carmina nulla canam; non me pascente, capellae,
florentem cytisum et salices carpetis amaras.
T. Hic tamen hanc mecum poteras requiescere noctem
fronde super viridi: sunt nobis mitia poma,
castaneae molles et pressi copia lactis.
Et iam summa procul villarum culmina fumant,
maioresque cadunt altis de montibus umbrae.

ECLOGA II.

Formosum pastor Corydon ardebat Alexim,
delicias domini; nec quid speraret habebat.
Tantum inter densas umbrosa cacumina fagos
assidue veniebat. Ibi haec incondita solus
montibus et silvis studio iactabat inani:
'O crudelis Alexi, nihil mea carmina curas?
nil nostri miserere? Mori me denique coges.
Nunc etiam pecudes umbras et frigora captant;
nunc virides etiam occultant spineta lacertos,
Thestylis et rapido fessis messoribus aestu
alia serpyllumque herbas contundit olentes.
At mecum raucis, tua dum vestigia lustro,
sole sub ardenti resonant arbusta cicadis.
Nonne fuit satius, tristes Amaryllidis iras
atque superba pati fastidia? nonne Menalcan,

quamvis ille niger, quamvis tu candidus esses?
O formose puer, nimium ne crede colori;
alba ligustra cadunt, vaccinia nigra leguntur.
Despectus tibi sum, nec qui sim quaeris, Alexi,
quam dives pecoris, nivei quam lactis abundans:
mille meae Siculis errant in montibus agnae;
lac mihi non aestate novum, non frigore defit.
Canto, quae solitus, si quando armenta vocabat,
Amphion Dircaeus in Actaeo Aracintho.
Nec sum adeo informis: nuper me in litore vidi,
Cum placidum ventis staret mare; non ego Daphnim
iudice te metuam, si numquam fallit imago.
O tantum libeat mecum tibi sordida rura
atque humiles habitare casas, et figere cervos,
haedorumque gregem viridi compellere hibisco!
Mecum una in silvis imitabere Pana canendo.
Pan primum calamos cera coniungere plures
instituit, Pan curat oves oviumque magistros.
Nec te paeniteat calamo trivisse labellum:
haec eadem ut sciret, quid non faciebat Amyntas?
Est mihi disparibus septem compacta cicutis
fistula, Damoetas dono mihi quam dedit olim
et dixit moriens: "Te nunc habet ista secundum:"
Dixit Damoetas, invidit stultus Amyntas.
Praeterea duo nec tuta mihi valle reperti
capreoli, sparsis etiam nunc pellibus albo;
bina die siccant ovis ubera: quos tibi servo.
Iam pridem a me illos abducere Thestylis orat;
et faciet, quoniam sordent tibi munera nostra.
Huc ades, o formose puer: tibi lilia plenis
ecce ferunt Nymphae calathis; tibi candida Nais,
pallentes violas et summa papavera carpens,
narcissum et florem iungit bene olentis anethi;
tum casia atque aliis intexens suavibus herbis
mollia luteola pingit vaccinia calta.
Ipse ego cana legam tenera lanugine mala
castaneasque nuces, mea quas Amaryllis amabat;
addam cerea pruna: honos erit huic quoque pomo;
et vos, o lauri, carpam et te, proxima myrte,

sic positae quoniam suaves miscetis odores.
Rusticus es, Corydon: nec munera curat Alexis,
nec, si muneribus certes, concedat Iollas.
Heu heu! Quid volui misero mihi! Floribus austrum
perditus et liquidis immisi fontibus apros.
Quem fugis, ah, demens? habitarunt di quoque silvas
Dardaniusque Paris. Pallas quas condidit arces
ipsa colat: nobis placeant ante omnia silvae.
Torva leaena lupum sequitur, lupus ipse capellam,
florentem cytisum sequitur lasciva capella,
te Corydon, o Alexi: trahit sua quemque voluptas.
Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci,
et sol crescentes decedens duplicat umbras:
me tamen urit amor: quis enim modus adsit amori?
Ah Corydon Corydon, quae te dementia cepit?
Semiputata tibi frondosa vitis in ulmo est.
Quin tu aliquid saltem potius, quorum indiget usus,
viminibus mollique paras detexere iunco?
invenies alium, si te hic fastidit, Alexim.'

ECLOGA III.

MENALCAS. DAMOETAS. PALAEMON.

M. Dic mihi, Damoeta, cuium pecus? an Meliboei?
D. Non, verum Aegonis; nuper mihi tradidit Aegon.
M. Infelix o semper oves pecus! ipse Neaeram
dum fovet ac ne me sibi praeferat illa veretur,
hic alienus oves custos bis mulget in hora,
et sucus pecori et lac subducitur agnis.
D. Parcius ista viris tamen obiicienda memento.
Novimus et qui te transversa tuentibus hircis,
et quo—sed faciles Nymphae risere—sacello.
M. Tum, credo, cum me arbustum videre Miconis
atque mala vites incidere falce novellas.
D. Aut hic ad veteres fagos cum Daphnidis arcum
fregisti et calamos: quae tu, perverse Menalca,
et cum vidisti puero donata, dolebas,

et si non aliqua nocuisses, mortuus esses.
M. Quid domini faciant, audent cum talia fures?
Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum
excipere insidiis, multum latrante Lycisca?
et cum clamarem 'Quo nunc se proripit ille?
Tityre, coge pecus!' tu post carecta latebas.
D. An mihi cantando victus non redderet ille
quem mea carminibus meruisset fistula caprum?
Si nescis, meus ille caper fuit; et mihi Damon
ipse fatebatur; sed reddere posse negabat.
M. Cantando tu illum? aut umquam tibi fistula cera
iuncta fuit? non tu in triviis, indocte, solebas
stridenti miserum stipula disperdere carmen?
D. Vis ergo inter nos quid possit uterque vicissim
experiamur? ego hanc vitulam (ne forte recuses,
bis venit ad mulctram, binos alit ubere fetus)
depono: tu dic, mecum quo pignore certes.
M. De grege non ausim quicquam deponere tecum:
est mihi namque domi pater, est iniusta noverca;
bisque die numerant ambo pecus, alter et haedos.
Verum, id quod multo tute ipse fatebere maius,
(insanire libet quoniam tibi) pocula ponam
fagina, caelatum divini opus Alcimedontis:
lenta quibus torno facili super addita vitis
diffusos hedera vestit pallente corymbos.
In medio duo signa, Conon et—quis fuit alter,
descripsit radio totum qui gentibus orbem,
tempora quae messor, quae curvus arator haberet?
necdum illis labra admovi, sed condita servo.
D. Et nobis idem Alcimedon duo pocula fecit,
et molli circum est ansas amplexus acantho,
Orpheaque in medio posuit silvasque sequentes;
necdum illis labra admovi, sed condita servo.
Si ad vitulam spectas, nihil est quod pocula laudes.
M. Numquam hodie effugies; veniam quocumque vocaris;
audiat haec tantum—vel qui venit ecce Palaemon.
Efficiam, posthac ne quemquam voce lacessas.
D. Quin age, si quid habes: in me mora non erit ulla
nec quemquam fugio, tantum, vicine Palaemon,

sensibus haec imis (res est non parva) reponas.
P. Dicite, quandoquidem in molli consedimus herba,
et nunc omnis ager, nunc omnis parturit arbos,
nunc frondent silvae, nunc formosissimus annus.
Incipe, Damoeta; tu deinde sequere, Menalca.
Alternis dicetis; amant alterna Camenae.
D. Ab Iove principium Musae: Iovis omnia plena;
ille colit terras; illi mea carmina curae.
M. Et me Phoebus amat; Phoebo sua semper apud me
munera sunt, lauri et suave rubens hyacinthus.
D. Malo me Galatea petit, lasciva puella,
et fugit ad salices, et se cupit ante videri.
M. At mihi sese offert ultro meus ignis Amyntas,
notior ut iam sit canibus non Delia nostris.
D. Parta meae Veneri sunt munera: namque notavi
ipse locum, aëriae quo congessere palumbes.
M. Quod potui, puero silvestri ex arbore lecta
aurea mala decem misi; cras altera mittam.
D. O quotiens et quae nobis Galatea locuta est!
partem aliquam, venti, divum referatis ad aures.
M. Quid prodest quod me ipse animo non spernis, Amynta,
si, dum tu sectaris apros, ego retia servo?
D. Phyllida mitte mihi: meus est natalis, Iolla;
cum faciam vitula pro frugibus, ipse venito.
M. Phyllida amo ante alias: nam me discedere flevit,
et longum 'Formose, vale vale,' inquit, 'Iolla.'
D. Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres,
arboribus venti, nobis Amaryllidis irae.
M. Dulce satis umor, depulsis arbutus haedis,
lenta salix feto pecori, mihi solus Amyntas.
D. Pollio amat nostram, quamvis est rustica, Musam:
Pierides, vitulam lectori pascite vestro.
M. Pollio et ipse facit nova carmina: pascite taurum,
iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.
D. Qui te, Pollio, amat, veniat quo te quoque gaudet;
mella fluant illi, ferat et rubus asper amomum.
M. Qui Bavium non odit, amet tua carmina, Maevi,
atque idem iungat vulpes et mulgeat hircos.
D. Qui legitis flores et humi nascentia fraga,

frigidus, o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba.
M. Parcite, oves, nimium procedere: non bene ripae
creditur; ipse aries etiam nunc vellera siccat.
D. Tityre, pascentes a flumine reice capellas:
ipse, ubi tempus erit, omnes in fonte lavabo.
M. Cogite oves, pueri; si lac praeceperit aestus,
ut nuper, frustra pressabimus ubera palmis.
D. Heu heu, quam pingui macer est mihi taurus in ervo!
Idem amor exitium pecori pecorisque magistro.
M. His certe neque amor causa est: vix ossibus haerent.
Nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos.
D. Dic, quibus in terris—et eris mihi magnus Apollo—
tres pateat caeli spatium non amplius ulnas.
M. Dic, quibus in terris inscripti nomina regum
nascantur flores; et Phyllida solus habeto.
P. Non nostrum inter vos tantas componere lites.
Et vitula tu dignus et hic, et quisquis amores
aut temnet dulces, aut experietur amaros.
Claudite iam rivos, pueri: sat prata biberunt.

ECLOGA IV.

Sicelides Musae, paulo maiora canamus!
Non omnes arbusta iuvant humilesque myricae;
si canimus silvas, silvae sint consule dignae.
Ultima Cumaei venit iam carminis aetas;
magnus ab integro saeclorum nascitur ordo.
Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna;
iam nova progenies caelo demittitur alto.
Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
desinet ac toto surget gens aurea mundo,
casta fave Lucina: tuus iam regnat Apollo.
Teque adeo decus hoc aevi, te consule inibit,
Pollio, et incipient magni procedere menses;
te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
irrita perpetua solvent formidine terras.
Ille deum vitam accipiet divisque videbit
permixtos heroas, et ipse videbitur illis,

pacatumque reget patriis virtutibus orbem.
At tibi prima, puer, nullo munuscula cultu
errantes hederas passim cum baccare tellus
mixtaque ridenti colocasia fundet acantho.
Ipsae lacte domum referent distenta capellae
ubera, nec magnos metuent armenta leones.
Ipsa tibi blandos fundent cunabula flores.
Occidet et serpens, et fallax herba veneni
occidet; Assyrium vulgo nascetur amomum.
At simul heroum laudes et facta parentis
iam legere et quae sit poteris cognoscere virtus,
molli paulatim flavescet campus arista,
incultisque rubens pendebit sentibus uva,
et durae quercus sudabunt roscida mella.
Pauca tamen suberunt priscae vestigia fraudis,
quae temptare Thetim ratibus, quae cingere muris
oppida, quae iubeant telluri infindere sulcos.
Alter erit tum Tiphys, et altera quae vehat Argo
delectos heroas; erunt etiam altera bella,
atque iterum ad Troiam magnus mittetur Achilles.
Hinc, ubi iam firmata virum te fecerit aetas,
cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
mutabit merces: omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcem;
robustus quoque iam tauris iuga solvet arator;
nec varios discet mentiri lana colores,
ipse sed in pratis aries iam suave rubenti
murice, iam croceo mutabit vellera luto;
sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
'Talia saecla' suis dixerunt 'currite' fusis
concordes stabili fatorum numine Parcae.
Aggredere o magnos (aderit iam tempus) honores,
cara deum suboles, magnum Iovis incrementum.
Aspice convexo nutantem pondere mundum,
terrasque tractusque maris caelumque profundum:
aspice, venturo laetantur ut omnia saeclo.
O mihi tum longae maneat pars ultima vitae,
spiritus et quantum sat erit tua dicere facta,
non me carminibus vincat nec Thracius Orpheus,

nec Linus, huic mater quamvis atque huic pater adsit,
Orphei Calliopea, Lino formosus Apollo.
Pan etiam, Arcadia mecum si iudice certet,
Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.
Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem;
matri longa decem tulerunt fastidia menses.
Incipe, parve puer: cui non risere parentes,
nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

ECLOGA V.

MENALCAS. MOPSUS.

Me. Cur non, Mopse, boni quoniam convenimus ambo,
tu calamos inflare leves, ego dicere versus,
hic corylis mixtas inter consedimus ulmos?
Mo. Tu maior; tibi me est aequum parere, Menalca,
sive sub incertas Zephyris motantibus umbras,
sive antro potius succedimus. Aspice, ut antrum
silvestris raris sparsit labrusca racemis.
Me. Montibus in nostris solus tibi certat Amyntas.
Mo. Quid, si idem certet Phoebum superare canendo?
Me. Incipe, Mopse, prior, si quos aut Phyllidis ignes
aut Alconis habes laudes aut iurgia Codri.
Incipe; pascentes servabit Tityrus haedos.
Mo. Immo haec, in viridi nuper quae cortice fagi
carmina descripsi et modulans alterna notavi,
experiar. Tu deinde iubeto certet Amyntas.
Me. Lenta salix quantum pallenti cedit olivae,
puniceis humilis quantum saliunca rosetis,
iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas.
Sed tu desine plura, puer; successimus antro.
Mo. Extinctum Nymphae crudeli funere Daphnim
flebant (vos coryli testes et flumina Nymphis)
cum complexa sui corpus miserabile nati
atque deos atque astra vocat crudelia mater.
Non ulli pastos illis egere diebus
frigida, Daphni, boves ad flumina; nulla neque amnem

libavit quadrupes, nec graminis attigit herbam.
Daphni, tuum Poenos etiam ingemuisse leones
interitum montesque feri silvaeque loquuntur.
Daphnis et Armenias curru subiungere tigres
instituit, Daphnis thiasos inducere Bacchi
et foliis lentas intexere mollibus hastas.
Vitis ut arboribus decori est, ut vitibus uvae,
ut gregibus tauri, segetes ut pinguibus arvis,
tu decus omne tuis. Postquam te fata tulerunt,
ipsa Pales agros atque ipse reliquit Apollo.
Grandia saepe quibus mandavimus hordea sulcis,
infelix lolium et steriles nascuntur avenae;
pro molli viola, pro purpureo narcisso
carduus et spinis surgit paliurus acutis.
Spargite humum foliis, inducite fontibus umbras,
pastores, mandat fieri sibi talia Daphnis,
et tumulum facite, et tumulo super addite carmen:
'Daphnis ego in silvis, hinc usque ad sidera notus,
formosi pecoris custos, formosior ipse.'
Me. Tale tuum carmen nobis, divine poeta,
quale sopor fessis in gramine, quale per aestum
dulcis aquae saliente sitim restinguere rivo.
Nec calamis solum aequiperas, sed voce magistrum.
Fortunate puer, tu nunc eris alter ab illo.
Nos tamen haec quocumque modo tibi nostra vicissim
dicemus, Daphnimque tuum tollemus ad astra;
Daphnim ad astra feremus: amavit nos quoque Daphnis.
Mo. An quicquam nobis tali sit munere maius?
et puer ipse fuit cantari dignus, et ista
iam pridem Stimichon laudavit carmina nobis.
Me. Candidus insuetum miratur limen Olympi
sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis.
Ergo alacris silvis et cetera rura voluptas
Panaque pastoresque tenet Dryadasque puellas.
Nec lupus insidias pecori, nec retia cervis
ulla dolum meditantur; amat bonus otia Daphnis.
Ipsi laetitia voces ad sidera iactant
intonsi montes; ipsae iam carmina rupes,
ipsa sonant arbusta: 'Deus, deus ille, Menalca!'

Sis bonus o felixque tuis! en quattuor aras:
ecce duas tibi, Daphni, duas altaria Phoebo.
Pocula bina novo spumantia lacte quotannis
craterasque duo statuam tibi pinguis olivi;
et multo in primis hilarans convivia Baccho,
ante focum, si frigus erit, si messis, in umbra
vina novum fundam calathis Ariusia nectar.
Cantabunt mihi Damoetas et Lyctius Aegon;
saltantes Satyros imitabitur Alphesiboeus.
Haec tibi semper erunt, et cum sollemnia vota
reddemus Nymphis, et cum lustrabimus agros.
Dum iuga montis aper, fluvios dum piscis amabit,
dumque thymo pascentur apes, dum rore cicadae,
semper honos nomenque tuum laudesque manebunt.
Ut Baccho Cererique, tibi sic vota quotannis
agricolae facient; damnabis tu quoque votis.
Mo. Quae tibi, quae tali reddam pro carmine dona?
Nam neque me tantum venientis sibilus Austri
nec percussa iuvant fluctu tam litora, nec quae
saxosas inter decurrunt flumina valles.
Me. Hac te nos fragili donabimus ante cicuta.
Haec nos 'Formosum Corydon ardebat Alexim,'
haec eadem docuit 'cuium pecus? an Meliboei?'
Mo. At tu sume pedum, quod, me cum saepe rogaret,
non tulit Antigenes (et erat tunc dignus amari),
formosum paribus nodis atque aere, Menalca.

ECLOGA VI.

Prima Syracosio dignata est ludere versu
nostra neque erubuit silvas habitare Thalia.
Cum canerem reges et proelia, Cynthius aurem
vellit et admonuit: 'Pastorem, Tityre, pingues
pascere oportet oves, deductum dicere carmen.'
Nunc ego (namque super tibi erunt qui dicere laudes,
Vare, tuas cupiant et tristia condere bella)
agrestem tenui meditabor harundine musam.
Non iniussa cano. Si quis tamen haec quoque, si quis

captus amore leget, te nostrae, Vare, myricae,
te nemus omne canet; nec Phoebo gratior ulla est,
quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen.
  Pergite, Pierides. Chromis et Mnasyllus in antro
Silenum pueri somno videre iacentem,
inflatum hesterno venas, ut semper, Iaccho:
serta procul, tantum capiti delapsa, iacebant,
et gravis attrita pendebat cantharus ansa.
Aggressi (nam saepe senex spe carminis ambo
luserat) iniiciunt ipsis ex vincula sertis.
Addit se sociam timidisque supervenit Aegle,
Aegle, Naiadum pulcherrima, iamque videnti
sanguineis frontem moris et tempora pingit.
Ille dolum ridens 'Quo vincula nectitis?' inquit.
'Solvite me, pueri: satis est potuisse videri.
Carmina quae vultis cognoscite; carmina vobis,
huic aliud mercedis erit.' Simul incipit ipse.
Tum vero in numerum Faunosque ferasque videres
ludere, tum rigidas motare cacumina quercus:
nec tantum Phoebo gaudet Parnasia rupes,
nec tantum Rhodope miratur et Ismarus Orphea.
Namque canebat, uti magnum per inane coacta
semina terrarumque animaeque marisque fuissent
et liquidi simul ignis; ut his exordia primis
omnia et ipse tener mundi concreverit orbis;
tum durare solum et discludere Nerea Ponto
coeperit et rerum paulatim sumere formas;
iamque novum terrae stupeant lucescere solem,
altius atque cadant summotis nubibus imbres;
incipiant silvae cum primum surgere, cumque
rara per ignaros errent animalia montes.
Hinc lapides Pyrrhae iactos, Saturnia regna,
Caucasiasque refert volucres furtumque Promethei.
His adiungit, Hylan nautae quo fonte relictum
clamassent, ut litus 'Hyla Hyla' omne sonaret;
et fortunatam, si numquam armenta fuissent,
Pasiphaen nivei solatur amore iuvenci.
Ah virgo infelix, quae te dementia cepit!
Proetides implerunt falsis mugitibus agros,

at non tam turpis pecudum tamen ulla secuta est
concubitus, quamvis collo timuisset aratrum,
et saepe in levi quaesisset cornua fronte.
Ah virgo infelix, tu nunc in montibus erras:
ille latus niveum molli fultus hyacintho
ilice sub nigra pallentes ruminat herbas,
aut aliquam in magno sequitur grege. 'Claudite, Nymphae,
Dictaeae Nymphae, nemorum iam claudite saltus,
si qua forte ferant oculis sese obvia nostris
errabunda bovis vestigia; forsitan illum
aut herba captum viridi aut armenta secutum
perducant aliquae stabula ad Gortynia vaccae.'
Tum canit Hesperidum miratam mala puellam;
tum Phaethontiadas musco circumdat amarae
corticis, atque solo proceras erigit alnos.
Tum canit, errantem Permessi ad flumina Gallum
Aonas in montes ut duxerit una sororum,
utque viro Phoebi chorus assurrexerit omnis;
ut Linus haec illi divino carmine pastor
floribus atque apio crines ornatus amaro
dixerit: 'Hos tibi dant calamos, en accipe, Musae,
Ascraeo quos ante seni, quibus ille solebat
cantando rigidas deducere montibus ornos.
His tibi Grynei nemoris dicatur origo,
ne quis sit lucus, quo se plus iactet Apollo.'
Quid loquar, aut Scyllam Nisi, quam fama secuta est
candida succinctam latrantibus inguina monstris
Dulichias vexasse rates et gurgite in alto
ah! timidos nautas canibus lacerasse marinis:
aut ut mutatos Terei narraverit artus,
quas illi Philomela dapes, quae dona pararit,
quo cursu deserta petiverit, et quibus ante
infelix sua tecta super volitaverit alis?
Omnia, quae Phoebo quondam meditante beatus
audiit Eurotas iussitque ediscere lauros,
ille canit (pulsae referunt ad sidera valles),
cogere donec oves stabulis numerumque referre
iussit et invito processit Vesper Olympo.

ECLOGA VII.

MELIBOEUS. CORYDON. THYRSIS.

M. FORTE sub arguta consederat ilice Daphnis,
compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum,
Thyrsis oves, Corydon distentas lacte capellas,
ambo florentes aetatibus, Arcades ambo,
et cantare pares et respondere parati.
Huc mihi, dum teneras defendo a frigore myrtos,
vir gregis ipse caper deerraverat; atque ego Daphnim
aspicio. Ille ubi me contra videt, 'Ocius,' inquit,
'huc ades, o Meliboee; caper tibi salvus et haedi;
et, si quid cessare potes, requiesce sub umbra.
Huc ipsi potum venient per prata iuvenci;
hic virides tenera praetexit harundine ripas
Mincius, eque sacra resonant examina quercu.'
Quid facerem? neque ego Alcippen nec Phyllida habebam,
depulsos a lacte domi quae clauderet agnos,
et certamen erat Corydon cum Thyrside magnum.
Posthabui tamen illorum mea seria ludo.
Alternis igitur contendere versibus ambo
coepere; alternos Musae meminisse volebant.
Hos Corydon, illos referebat in ordine Thyrsis.
C. Nymphae, noster amor, Libethrides, aut mihi carmen
quale meo Codro concedite (proxima Phoebi
versibus ille facit) aut, si non possumus omnes,
hic arguta sacra pendebit fistula pinu.
T. Pastores, hedera crescentem ornate poetam,
Arcades, invidia rumpantur ut ilia Codro;
aut, si ultra placitum laudarit, baccare frontem
cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.
C. Saetosi caput hoc apri tibi, Delia, parvos
et ramosa Micon vivacis cornua cervi.
Si proprium hoc fuerit, levi de marmore tota
puniceo stabis suras evincta cothurno.
T. Sinum lactis et haec te liba, Priape, quotannis
exspectare sat est: custos es pauperis horti.

nunc te marmoreum pro tempore fecimus; at tu
si fetura gregem suppleverit, aureus esto.
C. Nerine Galatea, thymo mihi dulcior Hyblae,
candidior cycnis, hedera formosior alba,
cum primum pasti repetent praesaepia tauri,
si qua tui Corydonis habet te cura, venito.
T. Immo ego Sardoniis videar tibi amarior herbis,
horridior rusco, proiecta vilior alga,
si mihi non haec lux toto iam longior anno est.
Ite domum pasti, si quis pudor, ite iuvenci.
C. Muscosi fontes et somno mollior herba,
et quae vos rara viridis tegit arbutus umbra,
solstitium pecori defendite; iam venit aestas
torrida, iam lento turgent in palmite gemmae.
T. Hic focus et taedae pingues, hic plurimus ignis
semper et assidua postes fuligine nigri;
hic tantum Boreae curamus frigora, quantum
aut numerum lupus aut torrentia flumina ripas.
C. Stant et iuniperi et castaneae hirsutae;
strata iacent passim sua quaeque sub arbore poma;
omnia nunc rident; at si formosus Alexis
montibus his abeat, videas et flumina sicca.
T. Aret ager; vitio moriens sitit aëris herba;
Liber pampineas invidit collibus umbras:
Phyllidis adventu nostrae nemus omne virebit,
Iuppiter et laeto descendet plurimus imbri.
C. Populus Alcidae gratissima, vitis Iaccho,
formosae myrtus Veneri, sua laurea Phoebo;
Phyllis amat corylos; illas dum Phyllis amabit,
nec myrtus vincet corylos nec laurea Phoebi.
T. Fraxinus in silvis pulcherrima, pinus in hortis,
populus in fluviis, abies in montibus altis:
saepius at si me, Lycida formose, revisas,
fraxinus in silvis cedat tibi, pinus in hortis.
M. Haec memini, et victum frustra contendere Thyrsim.
Ex illo Corydon Corydon est tempore nobis.

ECLOGA VIII.

Pastorum musam Damonis et Alphesiboei,
immemor herbarum quos est mirata iuvenca
certantes, quorum stupefactae carmine lynces,
et mutata suos requierunt flumina cursus,
Damonis musam dicemus et Alphesiboei.
  Tu mihi, seu magni superas iam saxa Timavi,
sive oram Illyrici legis aequoris,—en erit umquam
ille dies, mihi cum liceat tua dicere facta?
En erit ut liceat totum mihi ferre per orbem
sola Sophocleo tua carmina digna cothurno?
A te principium, tibi desinet. Accipe iussis
carmina coepta tuis, atque hanc sine tempora circum
inter victrices hederam tibi serpere laurus.
  Frigida vix caelo noctis decesserat umbra,
cum ros in tenera pecori gratissimus herba:
incumbens tereti Damon sic coepit olivae.
  D. 'Nascere, praeque diem veniens age, Lucifer, almum,
coniugis indigno Nysae deceptus amore
dum queror, et divos, quamquam nil testibus illis
profeci, extrema moriens tamen adloquar hora.
  Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Maenalus argutumque nemus pinosque loquentes
semper habet; semper pastorum ille audit amores
Panaque, qui primus calamos non passus inertes.
  Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Mopso Nysa datur: quid non speremus amantes?
Iungentur iam grypes equis, aevoque sequenti
cum canibus timidi venient ad pocula dammae.
Mopse, novas incide faces: tibi ducitur uxor;
sparge, marite, nuces: tibi deserit Hesperus Oetam.
  Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
O digno coniuncta viro, dum despicis omnes,
dumque tibi est odio mea fistula dumque capellae
hirsutumque supercilium promissaque barba,
nec curare deum credis mortalia quemquam.

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Saepibus in nostris parvam te roscida mala
(dux ego vester eram) vidi cum matre legentem.
Alter ab undecimo tum me iam acceperat annus;
iam fragiles poteram ab terra contingere ramos.
Ut vidi, ut perii, ut me malus abstulit error!
Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Nunc scio quid sit Amor. Duris in cotibus illum
aut Tmaros aut Rhodope aut extremi Garamantes
nec generis nostri puerum nec sanguinis edunt.
Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Saevus Amor docuit natorum sanguine matrem
commaculare manus; crudelis tu quoque, mater:
crudelis mater magis, an puer improbus ille?
improbus ille puer; crudelis tu quoque, mater.
Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Nunc et oves ultro fugiat lupus, aurea durae
mala ferant quercus, narcisso floreat alnus,
pinguia corticibus sudent electra myricae,
certent et cycnis ululae, sit Tityrus Orpheus,
Orpheus in silvis, inter delphinas Arion.
Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Omnia vel medium fiat mare. Vivite, silvae:
praeceps aërii specula de montis in undas
deferar; extremum hoc munus morientis habeto.
Desine Maenalios, iam desine, tibia, versus.'
Haec Damon: vos, quae responderit Alphesiboeus,
dicite, Pierides; non omnia possumus omnes.
A. 'Effer aquam, et molli cinge haec altaria vitta,
verbenasque adole pingues et mascula tura,
coniugis ut magicis sanos avertere sacris
experiar sensus; nihil hic nisi carmina desunt.
Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Carmina vel caelo possunt deducere Lunam;
carminibus Circe socios mutavit Ulixi;
frigidus in pratis cantando rumpitur anguis.
Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Terna tibi haec primum triplici diversa colore
licia circumdo, terque haec altaria circum

effigiem duco; numero deus impare gaudet.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Necte tribus nodis ternos, Amarylli, colores;
necte, Amarylli, modo et "Veneris" dic "vincula necto."
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Limus ut hic durescit, et haec ut cera liquescit
uno eodemque igni, sic nostro Daphnis amore.
Sparge molam, et fragiles incende bitumine laurus.
Daphnis me malus urit, ego hanc in Daphnide laurum.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Talis amor Daphnim, qualis cum fessa iuvencum
per nemora atque altos quaerendo bucula lucos
propter aquae rivum viridi procumbit in ulva,
perdita, nec serae meminit decedere nocti,
talis amor teneat, nec sit mihi cura mederi.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Has olim exuvias mihi perfidus ille reliquit,
pignora cara sui: quae nunc ego limine in ipso,
terra, tibi mando; debent haec pignora Daphnim.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Has herbas atque haec Ponto mihi lecta venena
ipse dedit Moeris; nascuntur plurima Ponto;
his ego saepe lupum fieri et se condere silvis
Moerim, saepe animas imis excire sepulcris
atque satas alio vidi traducere messes.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Fer cineres, Amarylli, foras rivoque fluenti
transque caput iace, nec respexeris. His ego Daphnim
aggrediar; nihil ille deos, nil carmina curat.
  Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
Aspice: corripuit tremulis altaria flammis
sponte sua, dum ferre moror, cinis ipse. Bonum sit!
Nescio quid certe est, et Hylax in limine latrat.
Credimus? an, qui amant, ipsi sibi somnia fingunt?
  Parcite, ab urbe venit, iam parcite, carmina, Daphnis.'

ECLOGA IX.

LYCIDAS. MOERIS.

L. Quo te, Moeri, pedes? an, quo via ducit, in urbem?
M. O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri
(quod numquam veriti sumus) ut possessor agelli
diceret 'haec mea sunt; veteres migrate coloni.'
Nunc victi tristes, quoniam Fors omnia versat,
hos illi (quod nec vertat bene) mittimus haedos.
L. Certe equidem audieram, qua se subducere colles
incipiunt mollique iugum demittere clivo,
usque ad aquam et veteres iam fracta cacumina fagos
omnia carminibus vestrum servasse Menalcan.
M. Audieras: et fama fuit; sed carmina tantum
nostra valent, Lycida, tela inter Martia, quantum
Chaonias dicunt aquila veniente columbas.
Quod nisi me quacumque novas incidere lites
ante sinistra cava monuisset ab ilice cornix,
nec tuus hic Moeris nec viveret ipse Menalcas.
L. Heu, cadit in quemquam tantum scelus? heu, tua nobis
paene simul tecum solatia rapta, Menalca?
Quis caneret Nymphas? Quis humum florentibus herbis
spargeret, aut viridi fontes induceret umbra?
Vel quae sublegi tacitus tibi carmina nuper,
cum te ad delicias ferres Amaryllida nostras:
'Tityre, dum redeo (brevis est via) pasce capellas,
et potum pastas age, Tityre, et inter agendum
occursare capro (cornu ferit ille) caveto.'
M. Immo haec, quae Varo necdum perfecta canebat:
'Vare, tuum nomen, superet modo Mantua nobis,
Mantua vae miserae nimium vicina Cremonae,
cantantes sublime ferent ad sidera cycni.'
L. Sic tua Cyrneas fugiant examina taxos,
sic cytiso pastae distendant ubera vaccae:
incipe, si quid habes. Et me fecere poetam
Pierides, sunt et mihi carmina, me quoque dicunt

vatem pastores; sed non ego credulus illis.
Nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna
digna, sed argutos inter strepere anser olores.
M. Id quidem ago et tacitus, Lycida, mecum ipse voluto,
si valeam meminisse; neque est ignobile carmen.
'Huc ades, o Galatea; quis est nam ludus in undis?
Hic ver purpureum, varios hic flumina circum
fundit humus flores, hic candida populus antro
imminet, et lentae texunt umbracula vites:
huc ades; insani feriant sine litora fluctus.'
L. Quid, quae te pura solum sub nocte canentem
audieram? numeros memini, si verba tenerem.
'Daphni, quid antiquos signorum suspicis ortus?
Ecce Dionaei processit Caesaris astrum,
astrum, quo segetes gauderent frugibus et quo
duceret apricis in collibus uva colorem.
Insere, Daphni, piros; carpent tua poma nepotes.'
M. Omnia fert aetas, animum quoque; saepe ego longos
cantando puerum memini me condere soles:
nunc oblita mihi tot carmina; vox quoque Moerim
iam fugit ipsa; lupi Moerim videre priores.
Sed tamen ista satis referet tibi saepe Menalcas.
L. Causando nostros in longum ducis amores.
Et nunc omne tibi stratum silet aequor, et omnes,
aspice, ventosi ceciderunt murmuris aurae.
Hinc adeo media est nobis via; namque sepulcrum
incipit apparere Bianoris: hic, ubi densas
agricolae stringunt frondes, hic, Moeri, canamus:
hic haedos depone, tamen veniemus in urbem.
Aut si, nox pluviam ne colligat ante, veremur,
cantantes licet usque (minus via laedit) eamus;
cantantes ut eamus, ego hoc te fasce levabo.
M. Desine plura, puer, et quod nunc instat agamus:
carmina tum melius, cum venerit ipse, canemus.

ECLOGA X.

Gallus.

Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborum.
Pauca meo Gallo, sed quae legat ipsa Lycoris,
carmina sunt dicenda: neget quis carmina Gallo?
Sic tibi, cum fluctus subterlabere Sicanos,
Doris amara suam non intermisceat undam:
incipe; sollicitos Galli dicamus amores,
dum tenera attondent simae virgulta capellae.
Non canimus surdis; respondent omnia silvae.
Quae nemora aut qui vos saltus habuere, puellae
Naïdes, indigno cum Gallus amore peribat?
Nam neque Parnasi vobis iuga, nam neque Pindi
ulla moram fecere, neque Aoniae Aganippe.
Illum etiam lauri, etiam flevere myricae,
pinifer illum etiam sola sub rupe iacentem
Maenalus et gelidi fleverunt saxa Lycaei.
Stant et oves circum (nostri nec paenitet illas:
nec te paeniteat pecoris, divine poeta;
et formosus oves ad flumina pavit Adonis),
venit et upilio, tardi venere subulci,
uvidus hiberna venit de glande Menalcas,
Omnes 'unde amor iste' rogant 'tibi'? Venit Apollo:
'Galle, quid insanis?' inquit, 'tua cura Lycoris
perque nives alium perque horrida castra secuta est.'
Venit et agresti capitis Silvanus honore
florentes ferulas et grandia lilia quassans.
Pan deus Arcadiae venit, quem vidimus ipsi
sanguineis ebuli bacis minioque rubentem.
'Ecquis erit modus?' inquit. 'Amor non talia curat:
nec lacrimis crudelis Amor nec gramina rivis
nec cytiso saturantur apes nec fronde capellae.'
Tristis at ille 'Tamen cantabitis, Arcades,' inquit,
'montibus haec vestris, soli cantare periti

Arcades. O mihi tum quam molliter ossa quiescant,
vestra meos olim si fistula dicat amores!
Atque utinam ex vobis unus vestrique fuissem
aut custos gregis aut maturae vinitor uváe!
Certe sive mihi Phyllis sive esset Amyntas
seu quicumque furor (quid tum, si fuscus Amyntas?
Et nigrae violae sunt et vaccinia nigra),
mecum inter salices lenta sub vite iaceret:
serta mihi Phyllis legeret, cantaret Amyntas.
Hic gelidi fontes, hic mollia prata, Lycori,
hic nemus: hic ipso tecum consumerer aevo.
Nunc insanus Amor duri me Martis in armis
tela inter media atque adversos detinet hostes:
tu procul a patria (nec sit mihi credere tantum)
Alpinas ah dura nives et frigora Rheni
me sine sola vides. Ah te ne frigora laedant!
Ah tibi ne teneras glacies secet aspera plantas!
Ibo et Chalcidico quae sunt mihi condita versu
carmina pastoris Siculi modulabor avena.
Certum est in silvis inter spelaea ferarum
malle pati tenerisque meos incidere amores
arboribus: crescent illae, crescetis amores.
Interea mixtis lustrabo Maenala Nymphis,
aut acres venabor apros. Non me ulla vetabunt
frigora Parthenios canibus circumdare saltus.
Iam mihi per rupes videor lucosque sonantes
ire, libet Partho torquere Cydonia cornu
spicula. Tamquam haec sit nostri medicina furoris,
aut deus ille malis hominum mitescere discat!
Iam neque Hamadryades rursus neque carmina nobis
ipsa placent; ipsae rursus concedite silvae.
Non illum nostri possunt mutare labores:
nec si frigoribus mediis Hebrumque bibamus,
Sithoniasque nives hiemis subeamus aquosae,
nec si, cum moriens alta liber aret in ulmo,
Aethiopum versemus oves sub sidere Cancri.
Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori.'
Haec sat erit, divae, vestrum cecinisse poetam,
dum sedet et gracili fiscellam texit hibisco,

Pierides: vos haec facietis maxima Gallo,
Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas,
quantum vere novo viridis se subiicit alnus.
Surgamus: solet esse gravis cantantibus umbra,
iuniperi gravis umbra, nocent et frugibus umbrae.
Ite domum saturae, venit Hesperus, ite capellae.

GEORGICA.

LIBER PRIMUS.

Quid faciat laetas segetes, quo sidere terram
vertere, Maecenas, ulmisque adiungere vites
conveniat, quae cura boum, qui cultus habendo
sit pecori, apibus quanta experientia parcis,
hinc canere incipiam. Vos, o clarissima mundi
lumina, labentem caelo quae ducitis annum;
Liber et alma Ceres, vestro si munere tellus
Chaoniam pingui glandem mutavit arista,
poculaque inventis Acheloia miscuit uvis;
et vos, agrestum praesentia numina, Fauni,
ferte simul Faunique pedem Dryadesque puellae:
munera vestra cano. Tuque o, cui prima frementem
fudit equum magno tellus percussa tridenti,
Neptune; et cultor nemorum, cui pinguia Ceae
ter centum nivei tondent dumeta iuvenci;
ipse nemus linquens patrium saltusque Lycaei
Pan, ovium custos, tua si tibi Maenala curae,
adsis, o Tegeaee, favens, oleaeque Minerva
inventrix, uncique puer monstrator aratri,
et teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum;
dique deaeque omnes, studium quibus arva tueri,
quique novas alitis non ullo semine fruges,
quique satis largum caelo demittitis imbrem;
tuque adeo, quem mox quae sint habitura deorum
concilia incertum est, urbesne invisere, Caesar,
terrarumque velis curam, et te maximus orbis
auctorem frugum tempestatumque potentem
accipiat cingens materna tempora myrto,
an deus immensi venias maris ac tua nautae

numina sola colant, tibi serviat ultima Thule
teque sibi generum Tethys emat omnibus undis,
anne novum tardis sidus te mensibus addas,
qua locus Erigonem inter Chelasque sequentes
panditur (ipse tibi iam brachia contrahit ardens
Scorpius et caeli iusta plus parte relinquit);
quidquid eris (nam te nec sperant Tartara regem
nec tibi regnandi veniat tam dira cupido,
quamvis Elysios miretur Graecia campos
nec repetita sequi curet Proserpina matrem),
da facilem cursum atque audacibus annue coeptis,
ignarosque viae mecum miseratus agrestes
ingredere et votis iam nunc assuesce vocari.
Vere novo gelidus canis cum montibus umor
liquitur et Zephyro putris se glaeba resolvit,
depresso incipiat iam tum mihi taurus aratro
ingemere, et sulco attritus splendescere vomer.
Illa seges demum votis respondet avari
agricolae, bis quae solem, bis frigora sensit;
illius immensae ruperunt horrea messes.
At prius ignotum ferro quam scindimus aequor,
ventos et varium caeli praediscere morem
cura sit ac patrios cultusque habitusque locorum,
et quid quaeque ferat regio et quid quaeque recuset.
Hic segetes, illic veniunt felicius uvae,
arborei fetus alibi, atque iniussa virescunt
gramina. Nonne vides croceos ut Tmolus odores,
India mittit ebur, molles sua tura Sabaei,
at Chalybes nudi ferrum, virosaque Pontus
castorea, Eliadum palmas Epiros equarum?
Continuo has leges alternaque foedera certis
imposuit natura locis, quo tempore primum
Deucalion vacuum lapides iactavit in orbem,
unde homines nati, durum genus. Ergo age, terrae
pingue solum primis extemplo a mensibus anni
fortes invertant tauri, glaebasque iacentes
pulverulenta coquat maturis solibus aestas;
at si non fuerit tellus fecunda, sub ipsum
Arcturum tenui sat erit suspendere sulco:

illic, officiant laetis ne frugibus herbae,
hic, sterilem exiguus ne deserat umor harenam.
Alternis idem tonsas cessare novales,
et segnem patiere situ durescere campum;
aut ibi flava seres mutato sidere farra,
unde prius laetum siliqua quassante legumen
aut tenues fetus viciae tristisque lupini
sustuleris fragiles calamos silvamque sonantem.
Urit enim lini campum seges, urit avenae,
urunt Lethaeo perfusa papavera somno:
sed tamen alternis facilis labor, arida tantum
ne saturare fimo pingui pudeat sola neve
effetos cinerem immundum iactare per agros.
Sic quoque mutatis requiescunt fetibus arva;
nec nulla interea est inaratae gratia terrae.
Saepe etiam steriles incendere profuit agros,
atque levem stipulam crepitantibus urere flammis:
sive inde occultas vires et pabula terrae
pinguia concipiunt, sive illis omne per ignem
excoquitur vitium atque exsudat inutilis umor,
seu plures calor ille vias et caeca relaxat
spiramenta, novas veniat qua sucus in herbas;
seu durat magis, et venas adstringit hiantes,
ne tenues pluviae rapidive potentia solis
acrior aut Boreae penetrabile frigus adurat.
Multum adeo, rastris glaebas qui frangit inertes
vimineasque trahit crates, iuvat arva, neque illum
flava Ceres alto nequiquam spectat Olympo;
et qui, proscisso quae suscitat aequore terga,
rursus in obliquum verso perrumpit aratro
exercetque frequens tellurem atque imperat arvis.
Umida solstitia atque hiemes orate serenas,
agricolae: hiberno laetissima pulvere farra,
laetus ager; nullo tantum se Mysia cultu
iactat et ipsa suas mirantur Gargara messes.
Quid dicam, iacto qui semine comminus arva
insequitur, cumulosque ruit male pinguis harenae,
deinde satis fluvium inducit rivosque sequentes,
et, cum exustus ager morientibus aestuat herbis,

ecce supercilio clivosi tramitis undam
elicit? Illa cadens raucum per levia murmur
saxa ciet, scatebrisque arentia temperat arva.
Quid qui, ne gravidis procumbat culmus aristis,
luxuriem segetum tenera depascit in herba,
cum primum sulcos aequant sata, quique paludis
collectum umorem bibula deducit harena?
Praesertim incertis si mensibus amnis abundans
exit et obducto late tenet omnia limo,
unde cavae tepido sudant umore lacunae.
Nec tamen, haec cum sint hominumque boumque labores
versando terram experti, nihil improbus anser
Strymoniaeque grues et amaris intuba fibris
officiunt aut umbra nocet. Pater ipse colendi
haud facilem esse viam voluit, primusque per artem
movit agros curis acuens mortalia corda,
nec torpere gravi passus sua regna veterno.
Ante Iovem nulli subigebant arva coloni;
ne signare quidem aut partiri limite campum
fas erat: in medium quaerebant, ipsaque tellus
omnia liberius nullo poscente ferebat.
Ille malum virus serpentibus addidit atris
praedarique lupos iussit pontumque moveri
mellaque decussit foliis ignemque removit,
et passim rivis currentia vina repressit,
ut varias usus meditando extunderet artes
paulatim et sulcis frumenti quaereret herbam,
ut silicis venis abstrusum excuderet ignem.
Tunc alnos primum fluvii sensere cavatas;
navita tum stellis numeros et nomina fecit
Pleiadas, Hyadas, claramque Lycaonis Arcton;
tum laqueis captare feras et fallere visco
inventum et magnos canibus circumdare saltus;
atque alius latum funda iam verberat amnem,
alta petens, pelagoque alius trahit umida lina;
tum ferri rigor atque argutae lamina serrae
(nam primi cuneis scindebant fissile lignum),
tum variae venere artes. Labor omnia vicit
improbus et duris urgens in rebus egestas.

Prima Ceres ferro mortales vertere terram
instituit, cum iam glandes atque arbuta sacrae
deficerent silvae et victum Dodona negaret.
Mox et frumentis labor additus, ut mala culmos
esset robigo, segnisque horreret in arvis
carduus: intereunt segetes, subit aspera silva,
lappaeque tribolique, interque nitentia culta
infelix lolium et steriles dominantur avenae.
Quod nisi et assiduis herbam insectabere rastris,
et sonitu terrebis aves, et ruris opaci
falce premes umbras, votisque vocaveris imbrem,
heu magnum alterius frustra spectabis acervum,
concussaque famem in silvis solabere quercu.
  Dicendum et, quae sint duris agrestibus arma,
quis sine nec potuere seri nec surgere messes:
vomis et inflexi primum grave robur aratri
tardaque Eleusinae matris volventia plaustra
tribulaque traheaeque et iniquo pondere rastri;
virgea praeterea Celeï vilisque supellex,
arbuteae crates et mystica vannus Iacchi.
Omnia quae multo ante memor provisa repones,
si te digna manet divini gloria ruris.
Continuo in silvis magna vi flexa domatur
in burim et curvi formam accipit ulmus aratri.
Huic a stirpe pedes temo protentus in octo,
binae aures, duplici aptantur dentalia dorso.
Caeditur et tilia ante iugo levis altaque fagus
stivaque, quae currus a tergo torqueat imos,
et suspensa focis explorat robora fumus.
  Possum multa tibi veterum praecepta referre,
ni refugis tenuesque piget cognoscere curas.
Area cum primis ingenti aequanda cylindro
et vertenda manu et creta solidanda tenaci,
ne subeant herbae neu pulvere victa fatiscat,
tum variae illudant pestes: saepe exiguus mus
sub terris posuitque domos atque horrea fecit,
aut oculis capti fodere cubilia talpae,
inventusque cavis bufo et quae plurima terrae
monstra ferunt, populatque ingentem farris acervum

curculio atque inopi metuens formica senectae.
Contemplator item, cum se nux plurima silvis
induet in florem et ramos curvabit olentes:
si superant fetus, pariter frumenta sequentur,
magnaque cum magno veniet tritura calore;
at si luxuria foliorum exuberat umbra,
nequiquam pingues palea teret area culmos.
Semina vidi equidem multos medicare serentes,
et nitro prius et nigra perfundere amurca,
grandior ut fetus siliquis fallacibus esset,
et quamvis igni exiguo properata maderent.
Vidi lecta diu et multo spectata labore
degenerare tamen, ni vis humana quotannis
maxima quaeque manu legeret. Sic omnia fatis
in peius ruere ac retro sublapsa referri,
non aliter quam qui adverso vix flumine lembum
remigiis subigit, si bracchia forte remisit,
atque illum praeceps prono rapit alveus amni.
  Praeterea tam sunt Arcturi sidera nobis
Haedorumque dies servandi et lucidus Anguis,
quam quibus in patriam ventosa per aequora vectis
Pontus et ostriferi fauces temptantur Abydi.
Libra die somnique pares ubi fecerit horas,
et medium luci atque umbris iam dividit orbem,
exercete, viri, tauros, serite hordea campis
usque sub extremum brumae intractabilis imbrem;
nec non et lini segetem et Cereale papaver
tempus humo tegere et iamdudum incumbere aratris,
dum sicca tellure licet, dum nubila pendent.
Vere fabis satio; tum te quoque, medica, putres
accipiunt sulci, et milio venit annua cura,
candidus auratis aperit cum cornibus annum
Taurus, et adverso cedens Canis occidit astro.
At si triticeam in messem robustaque farra
exercebis humum, solisque instabis aristis,
ante tibi Eoae Atlantides abscondantur
Gnosiaque ardentis decedat stella Coronae,
debita quam sulcis committas semina quamque
invitae properes anni spem credere terrae.

Multi ante occasum Maiae coepere; sed illos
exspectata seges vanis elusit aristis.
Si vero viciamque seres vilemque phaselum,
nec Pelusiacae curam aspernabere lentis,
haud obscura cadens mittet tibi signa Bootes:
incipe et ad medias sementem extende pruinas.
Idcirco certis dimensum partibus orbem
per duodena regit mundi sol aureus astra.
Quinque tenent caelum zonae: quarum una corusco
semper sole rubens et torrida semper ab igni;
quam circum extremae dextra laevaque trahuntur
caeruleae, glacie concretae atque imbribus atris;
has inter mediamque duae mortalibus aegris
munere concessae divum, et via secta per ambas,
obliquus qua se signorum verteret ordo.
Mundus, ut ad Scythiam Rhipaeasque arduus arces
consurgit, premitur Libyae devexus in austros.
Hic vertex nobis semper sublimis; at illum
sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi.
Maximus hic flexu sinuoso elabitur Anguis
circum perque duas in morem fluminis Arctos,
Arctos Oceani metuentes aequore tingi.
Illic, ut perhibent, aut intempesta silet nox
semper et obtenta densentur nocte tenebrae;
aut redit a nobis Aurora diemque reducit,
nosque ubi primus equis Oriens afflavit anhelis,
illic sera rubens accendit lumina Vesper.
hinc tempestates dubio praediscere caelo
possumus, hinc messisque diem tempusque serendi,
et quando infidum remis impellere marmor
conveniat, quando armatas deducere classes,
aut tempestivam silvis evertere pinum.
Nec frustra signorum obitus speculamur et ortus
temporibusque parem diversis quattuor annum.
Frigidus agricolam si quando continet imber,
multa, forent quae mox caelo properanda sereno,
maturare datur: durum procudit arator
vomeris obtusi dentem, cavat arbore lintres,
aut pecori signum aut numeros impressit acervis.

Exacuunt alii vallos furcasque bicornes,
atque Amerina parant lentae retinacula viti.
Nunc facilis rubea texatur fiscina virga,
nunc torrete igni fruges, nunc frangite saxo.
Quippe etiam festis quaedam exercere diebus
fas et iura sinunt: rivos deducere nulla
religio vetuit, segeti praetendere saepem,
insidias avibus moliri, incendere vepres,
balantumque gregem fluvio mersare salubri.
Saepe oleo tardi costas agitator aselli
vilibus aut onerat pomis, lapidemque revertens
incusum aut atrae massam picis urbe reportat.
Ipsa dies alios alio dedit ordine Luna
felices operum. Quintam fuge: pallidus Orcus
Eumenidesque satae; tum partu Terra nefando
Coeumque Iapetumque creat saevumque Typhoea
et coniuratos caelum rescindere fratres.
Ter sunt conati imponere Pelio Ossam
scilicet, atque Ossae frondosum involvere Olympum;
ter pater exstructos disiecit fulmine montes.
Septima post decimam felix et ponere vitem
et prensos domitare boves et licia telae
addere. Nona fugae melior, contraria furtis.
Multa adeo gelida melius se nocte dedere,
aut cum sole novo terras irrorat Eous.
Nocte leves melius stipulae, nocte arida prata
tondentur, noctes lentus non deficit umor.
Et quidam seros hiberni ad luminis ignes
pervigilat, ferroque faces inspicat acuto;
interea longum cantu solata laborem
arguto coniunx percurrit pectine telas,
aut dulcis musti Vulcano decoquit umorem
et foliis undam trepidi despumat aheni.
At rubicunda Ceres medio succiditur aestu,
et medio tostas aestu terit area fruges.
Nudus ara, sere nudus; hiemps ignava colono.
Frigoribus parto agricolae plerumque fruuntur,
mutuaque inter se laeti convivia curant.
Invitat genialis hiemps curasque resolvit,

ceu pressae cum iam portum tetigere carinae
puppibus et laeti nautae imposuere coronas.
Sed tamen et quernas glandes tum stringere tempus
et lauri bacas oleamque cruentaque myrta,
tum gruibus pedicas et retia ponere cervis
auritosque sequi lepores, tum figere dammas
stuppea torquentem Balearis verbera fundae,
cum nix alta iacet, glaciem cum flumina trudunt.
Quid tempestates autumni et sidera dicam,
atque, ubi iam breviorque dies et mollior aestas,
quae vigilanda viris; vel cum ruit imbriferum ver,
spicea iam campis cum messis inhorruit et cum
frumenta in viridi stipula lactentia turgent?
Saepe ego, cum flavis messorem induceret arvis
agricola et fragili iam stringeret hordea culmo,
omnia ventorum concurrere proelia vidi,
quae gravidam late segetem ab radicibus imis
sublimem expulsam eruerent, ita turbine nigro
ferret hiemps culmumque levem stipulasque volantes.
Saepe etiam immensum caelo venit agmen aquarum,
et foedam glomerant tempestatem imbribus atris
collectae ex alto nubes; ruit arduus aether,
et pluvia ingenti sata laeta boumque labores
diluit; implentur fossae et cava flumina crescunt
cum sonitu fervetque fretis spirantibus aequor.
Ipse Pater media nimborum in nocte corusca
fulmina molitur dextra: quo maxima motu
terra tremit; fugere ferae et mortalia corda
per gentes humilis stravit pavor: ille flagranti
aut Athon aut Rhodopen aut alta Ceraunia telo
deiicit; ingeminant Austri et densissimus imber:
nunc nemora ingenti vento, nunc litora plangunt.
Hoc metuens caeli menses et sidera serva,
frigida Saturni sese quo stella receptet;
quos ignis caelo Cyllenius erret in orbes.
In primis venerare deos, atque annua magnae
sacra refer Cereri laetis operatus in herbis
extremae sub casum hiemis, iam vere sereno.
Tum pingues agni et tum mollissima vina,

tum somni dulces densaeque in montibus umbrae.
Cuncta tibi Cererem pubes agrestis adoret:
cui tu lacte favos et miti dilue Baccho,
terque novas circum felix eat hostia fruges,
omnis quam chorus et socii comitentur ovantes,
et Cererem clamore vocent in tecta; neque ante
falcem maturis quisquam supponat aristis,
quam Cereri torta redimitus tempora quercu
det motus incompositos et carmina dicat.
Atque haec ut certis possemus discere signis,
aestusque pluviasque et agentes frigora ventos,
ipse Pater statuit, quid menstrua luna moneret,
quo signo caderent Austri, quid saepe videntes
agricolae propius stabulis armenta tenerent.
Continuo ventis surgentibus aut freta ponti
incipiunt agitata tumescere et aridus altis
montibus audiri fragor, aut resonantia longe
litora misceri et nemorum increbrescere murmur.
Iam sibi tum curvis male temperat unda carinis,
cum medio celeres revolant ex aequore mergi
clamoremque ferunt ad litora, cumque marinae
in sicco ludunt fulicae, notasque paludes
deserit atque altam supra volat ardea nubem.
Saepe etiam stellas vento impendente videbis
praecipites caelo labi, noctisque per umbram
flammarum longos a tergo albescere tractus;
saepe levem paleam et frondes volitare caducas,
aut summa nantes in aqua colludere plumas.
At Boreae de parte trucis cum fulminat, et cum
Eurique Zephyrique tonat domus: omnia plenis
rura natant fossis, atque omnis navita ponto
Umida vela legit. Numquam imprudentibus imber
obfuit: aut illum surgentem vallibus imis
aëriae fugere grues, aut bucula caelum
suspiciens patulis captavit naribus auras,
aut arguta lacus circumvolitavit hirundo
et veterem in limo ranae cecinere querellam.
Saepius et tectis penetralibus extulit ova
angustum formica terens iter, et bibit ingens

arcus, et e pastu decedens agmine magno
corvorum increpuit densis exercitus alis.
Iam variae pelagi volucres et quae Asia circum
dulcibus in stagnis rimantur prata Caystri,
certatim largos umeris infundere rores:
nunc caput obiectare fretis, nunc currere in undas
et studio incassum videas gestire lavandi.
Tum cornix plena pluviam vocat improba voce
et sola in sicca secum spatiatur harena.
Ne nocturna quidem carpentes pensa puellae
nescivere hiemem, testa cum ardente viderent
scintillare oleum et putres concrescere fungos.

Nec minus ex imbri soles et aperta serena
prospicere et certis poteris cognoscere signis:
nam neque tum stellis acies obtusa videtur,
nec fratris radiis obnoxia surgere Luna,
tenuia nec lanae per caelum vellera ferri;
non tepidum ad solem pennas in litore pandunt
dilectae Thetidi alcyones, non ore solutos
immundi meminere sues iactare maniplos.
At nebulae magis ima petunt campoque recumbunt,
solis et occasum servans de culmine summo
nequiquam seros exercet noctua cantus.
Apparet liquido sublimis in aëre Nisus,
et pro purpureo poenas dat Scylla capillo:
quacumque illa levem fugiens secat aethera pennis,
ecce inimicus atrox magno stridore per auras
insequitur Nisus; qua se fert Nisus ad auras,
illa levem fugiens raptim secat aethera pennis.
Tum liquidas corvi presso ter gutture voces
aut quater ingeminant, et saepe cubilibus altis
nescio qua praeter solitum dulcedine laeti
inter se in foliis strepitant; iuvat imbribus actis
progeniem parvam dulcesque revisere nidos:
haud equidem credo, quia sit divinitus illis
ingenium aut rerum fato prudentia maior;
verum ubi tempestas et caeli mobilis umor
mutavere vias et Iuppiter uvidus Austris
denset erant quae rara modo, et quae densa relaxat,

vertuntur species animorum, et pectora motus
nunc alios, alios dum nubila ventus agebat,
concipiunt: hinc ille avium concentus in agris
et laetae pecudes et ovantes gutture corvi.
  Si vero solem ad rapidum lunasque sequentes
ordine respicies, numquam te crastina fallet
hora, neque insidiis noctis capiere serenae.
Luna, revertentes cum primum colligit ignes,
si nigrum obscuro comprenderit aëra cornu,
maximus agricolis pelagoque parabitur imber:
at si virgineum suffuderit ore ruborem,
ventus erit; vento semper rubet aurea Phoebe.
Sin ortu quarto (namque is certissimus auctor)
pura neque obtusis per caelum cornibus ibit,
totus et ille dies et qui nascentur ab illo
exactum ad mensem pluvia ventisque carebunt,
votaque servati solvent in litore nautae
Glauco et Panopeae et Inoo Melicertae.
Sol quoque et exoriens et cum se condet in undas
signa dabit; solem certissima signa sequuntur,
et quae mane refert et quae surgentibus astris.
Ille ubi nascentem maculis variaverit ortum
conditus in nubem medioque refugerit orbe,
suspecti tibi sint imbres; namque urget ab alto
arboribusque satisque Notus pecorique sinister.
Aut ubi sub lucem densa inter nubila sese
diversi rumpent radii, aut ubi pallida surget
Tithoni croceum linquens Aurora cubile,
heu male tum mites defendet pampinus uvas;
tam multa in tectis crepitans salit horrida grando.
hoc etiam, emenso cum iam decedit Olympo,
profuerit meminisse magis; nam saepe videmus
ipsius in vultu varios errare colores;
caeruleus pluviam denuntiat, igneus Euros;
sin maculae incipient rutilo immiscerier igni,
omnia tum pariter vento nimbisque videbis
fervere. Non illa quisquam me nocte per altum
ire neque a terra moveat convellere funem.
At si, cum referetque diem condetque relatum,

lucidus orbis erit, frustra terrebere nimbis,
et claro silvas cernes Aquilone moveri.
Denique quid vesper serus vehat, unde serenas
ventus agat nubes, quid cogitet umidus Auster,
sol tibi signa dabit. Solem quis dicere falsum
audeat? Ille etiam caecos instare tumultus
saepe monet fraudemque et operta tumescere bella.
Ille etiam exstincto miseratus Caesare Romam,
cum caput obscura nitidum ferrugine texit,
impiaque aeternam timuerunt saecula noctem.
Tempore quamquam illo tellus quoque et aequora ponti
obscenaeque canes importunaeque volucres
signa dabant. Quotiens Cyclopum effervere in agros
vidimus undantem ruptis fornacibus Aetnam,
flammarumque globos liquefactaque volvere saxa!
Armorum sonitum toto Germania caelo
audiit, insolitis tremuerunt motibus Alpes.
Vox quoque per lucos vulgo exaudita silentes
ingens, et simulacra modis pallentia miris
visa sub obscurum noctis, pecudesque locutae
infandum! sistunt amnes terraeque dehiscunt,
et maestum illacrimat templis ebur aeraque sudant.
Proluit insano contorquens vertice silvas
fluviorum rex Eridanus, camposque per omnes
cum stabulis armenta tulit. Nec tempore eodem
tristibus aut extis fibrae apparere minaces
aut puteis manare cruor cessavit, et altae
per noctem resonare lupis ululantibus urbes.
Non alias caelo ceciderunt plura sereno
fulgura, nec diri totiens arsere cometae.
Ergo inter sese paribus concurrere telis
Romanas acies iterum videre Philippi;
nec fuit indignum superis, bis sanguine nostro
Emathiam et latos Haemi pinguescere campos.
Scilicet et tempus veniet, cum finibus illis
agricola incurvo terram molitus aratro
exesa inveniet scabra robigine pila,
aut gravibus rastris galeas pulsabit inanes,
grandiaque effossis mirabitur ossa sepulcris.

Di patrii, indigetes, et Romule Vestaque mater,
quae Tuscum Tiberim et Romana Palatia servas,
hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo
ne prohibete. Satis iam pridem sanguine nostro
Laomedonteae luimus periuria Troiae,
iam pridem nobis caeli te regia, Caesar,
invidet, atque hominum queritur curare triumphos,
quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella per orbem,
tam multae scelerum facies, non ullus aratro
dignus honos, squalent abductis arva colonis,
et curvae rigidum falces conflantur in ensem.
Hinc movet Euphrates, illinc Germania bellum;
vicinae ruptis inter se legibus urbes
arma ferunt; saevit toto Mars impius orbe:
ut cum carceribus sese effudere quadrigae,
addunt in spatia, et frustra retinacula tendens
fertur equis auriga, neque audit currus habenas.

GEORGICA.

LIBER SECUNDUS.

Hactenus arvorum cultus et sidera caeli;
nunc te, Bacche, canam, nec non silvestria tecum
virgulta et prolem tarde crescentis olivae.
Huc, pater o Lenaee (tuis hic omnia plena
muneribus, tibi pampineo gravidus autumno
floret ager, spumat plenis vindemia labris),
huc, pater o Lenaee, veni, nudataque musto
tingue novo mecum dereptis crura cothurnis.
  Principio arboribus varia est natura creandis.
Namque aliae nullis hominum cogentibus ipsae
sponte sua veniunt camposque et flumina late
curva tenent, ut molle siler lentaeque genistae
populus et glauca canentia fronde salicta;
pars autem posito surgunt de semine, ut altae
castaneae, nemorumque Iovi quae maxima frondet
aesculus, atque habitae Graiis oracula quercus.
Pullulat ab radice aliis densissima silva,
ut cerasis ulmisque; etiam Parnasia laurus
parva sub ingenti matris se subiicit umbra.
Hos natura modos primum dedit, his genus omne
silvarum fruticumque viret nemorumque sacrorum.
  Sunt aliae, quas ipse vias sibi repperit usus.
Hic plantas tenero abscindens de corpore matrum
deposuit sulcis, hic stirpes obruit arvo
quadrifidasque sudes et acuto robore vallos.
Silvarumque aliae pressos propaginis arcus
exspectant et viva sua plantaria terra;
nil radicis egent aliae, summumque putator

haud dubitat terrae referens mandare cacumen.
Quin et caudicibus sectis (mirabile dictu)
truditur e sicco radix oleagina ligno.
Et saepe alterius ramos impune videmus
vertere in alterius, mutatamque insita mala
ferre pirum, et prunis lapidosa rubescere corna.
Quare agite o proprios generatim discite cultus
agricolae, fructusque feros mollite colendo,
neu segnes iaceant terrae. Iuvat Ismara Baccho
conserere atque olea magnum vestire Taburnum.
Tuque ades, inceptumque una decurre laborem,
o decus, o famae merito pars maxima nostrae,
Maecenas, pelagoque volans da vela patenti.
Non ego cuncta meis amplecti versibus opto,
non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea vox. Ades et primi lege litoris oram;
in manibus terrae: non hic te carmine ficto
atque per ambages et longa exorsa tenebo.
Sponte sua quae se tollunt in luminis oras,
infecunda quidem, sed laeta et fortia surgunt;
quippe solo natura subest. Tamen haec quoque, si quis
inserat aut scrobibus mandet mutata subactis,
exuerint silvestrem animum, cultuque frequenti
in quascumque voles artes haud tarda sequentur.
Nec non et sterilis quae stirpibus exit ab imis,
hoc faciat, vacuos si sit digesta per agros:
nunc altae frondes et rami matris opacant
crescentique adimunt fetus uruntque ferentem.
Iam, quae seminibus iactis se sustulit arbos,
tarda venit seris factura nepotibus umbram,
pomaque degenerant sucos oblita priores,
et turpes avibus praedam fert uva racemos.
Scilicet omnibus est labor impendendus, et omnes
cogendae in sulcum ac multa mercede domandae.
Sed truncis oleae melius, propagine vites
respondent, solido Paphĭae de robore myrtus;
plantis et durae coryli nascuntur et ingens
fraxinus Herculeaeque arbos umbrosa coronae
Chaoniique Patris glandes, etiam ardua palma

nascitur et casus abies visura marinos.
Inseritur vero et fetu nucis arbutus horrida,
et steriles platani malos gessere valentes;
castaneae fagus, ornusque incanuit albo
flore piri, glandemque sues fregere sub ulmis.
Nec modus inserere atque oculos imponere simplex.
Nam qua se medio trudunt de cortice gemmae
et tenues rumpunt tunicas, angustus in ipso
fit nodo sinus: huc aliena ex arbore germen
includunt udoque docent inolescere libro:
aut rursum enodes trunci resecantur, et alte
finditur in solidum cuneis via, deinde feraces
plantae immittuntur: nec longum tempus, et ingens
exiit ad caelum ramis felicibus arbos
miraturque novas frondes et non sua poma.
Praeterea genus haud unum nec fortibus ulmis
nec salici lotoque neque Idaeis cyparissis,
nec pingues unam in faciem nascuntur olivae,
orchades et radii et amara pausia baca,
pomaque et Alcinoi silvae, nec surculus idem
Crustumiis Syriisque piris gravibusque volaemis.
Non eadem arboribus pendet vindemia nostris,
quam Methymnaeo carpit de palmite Lesbos;
sunt Thasiae vites, sunt et Mareotides albae,
pinguibus hae terris habiles, levioribus illae,
et passo psithia utilior tenuisque lageos
temptatura pedes olim vincturaque linguam,
purpureae preciaeque, et quo te carmine dicam,
Rhaetica? Nec cellis ideo contende Falernis.
Sunt et Amineae vites, firmissima vina,
Tmolius assurgit quibus et rex ipse Phanaeus;
Argitisque minor, cui non certaverit ulla
aut tantum fluere aut totidem durare per annos.
Non ego te, dis et mensis accepta secundis,
transierim, Rhodia, et tumidis, bumaste, racemis.
Sed neque quam multae species, nec nomina quae sint,
est numerus: neque enim numero comprendere refert;
quem qui scire velit, Libyci velit aequoris idem
discere quam multae Zephyro turbentur harenae,

aut ubi navigiis violentior incidit Eurus,
nosse quot Ionii veniant ad litora fluctus.
Nec vero terrae ferre omnes omnia possunt.
Fluminibus salices crassisque paludibus alni
nascuntur, steriles saxosis montibus orni;
litora myrtetis laetissima; denique apertos
Bacchus amat colles, Aquilonem et frigora taxi.
Aspice et extremis domitum cultoribus orbem
Eoasque domos Arabum pictosque Gelonos:
divisae arboribus patriae. Sola India nigrum
fert hebenum, solis est turea virga Sabaeis.
Quid tibi odorato referam sudantia ligno
balsamaque et bacas semper frondentis acanthi?
Quid nemora Aethiopum molli canentia lana,
velleraque ut foliis depectant tenuia Seres;
aut quos Oceano propior gerit India lucos,
extremi sinus orbis, ubi aëra vincere summum
arboris haud ullae iactu potuere sagittae?
Et gens illa quidem sumptis non tarda pharetris.
Media fert tristes sucos tardumque saporem
felicis mali, quo non praesentius ullum,
pocula si quando saevae infecere novercae,
[miscueruntque herbas et non innoxia verba,]
auxilium venit ac membris agit atra venena.
Ipsa ingens arbos faciemque simillima lauro;
et, si non alium late iactaret odorem,
laurus erat: folia haud ullis labentia ventis;
flos ad prima tenax; animas et olentia Medi
ora fovent illo et senibus medicantur anhelis.
Sed neque Medorum silvae ditissima terra
nec pulcher Ganges atque auro turbidus Hermus
laudibus Italiae certent, non Bactra neque Indi
totaque turiferis Panchaia pinguis harenis.
Haec loca non tauri spirantes naribus ignem
invertere satis immanis dentibus hydri,
nec galeis densisque virum seges horruit hastis;
sed gravidae fruges et Bacchi Massicus umor
implevere; tenent oleae armentaque laeta.
Hinc bellator equus campo sese arduus infert;

hinc albi, Clitumne, greges et maxima taurus
victima, saepe tuo perfusi flumine sacro,
Romanos ad templa deum duxere triumphos.
Hic ver assiduum atque alienis mensibus aestas:
bis gravidae pecudes, bis pomis utilis arbos.
At rabidae tigres absunt et saeva leonum
semina, nec miseros fallunt aconita legentes,
nec rapit immensos orbes per humum, neque tanto
squameus in spiram tractu se colligit anguis.
Adde tot egregias urbes operumque laborem,
tot congesta manu praeruptis oppida saxis
fluminaque antiquos subterlabentia muros.
An mare quod supra memorem, quodque alluit infra?
Anne lacus tantos; te, Lari maxime, teque,
fluctibus et fremitu assurgens Benace marino?
An memorem portus Lucrinoque addita claustra
atque indignatum magnis stridoribus aequor,
Iulia qua ponto longe sonat unda refuso
Tyrrhenusque fretis immittitur aestus Avernis?
Haec eadem argenti rivos aerisque metalla
ostendit venis atque auro plurima fluxit.
Haec genus acre virum Marsos pubemque Sabellam
assuetumque malo Ligurem Volscosque verutos
extulit, haec Decios Marios magnosque Camillos,
Scipiadas duros bello et te, maxime Caesar,
qui nunc extremis Asiae iam victor in oris
imbellem avertis Romanis arcibus Indum.
Salve, magna parens frugum, Saturnia tellus,
magna virum: tibi res antiquae laudis et artis
ingredior sanctos ausus recludere fontes,
Ascraeumque cano Romana per oppida carmen.
  Nunc locus arvorum ingeniis, quae robora cuique,
quis color, et quae sit rebus natura ferendis.
Difficiles primum terrae collesque maligni,
tenuis ubi argilla et dumosis calculus arvis,
Palladia gaudent silva vivacis olivae.
Indicio est tractu surgens oleaster eodem
plurimus et strati bacis silvestribus agri.
At quae pinguis humus dulcique uligine laeta,

quique frequens herbis et fertilis ubere campus
(qualem saepe cava montis convalle solemus
despicere: huc summis liquuntur rupibus amnes
felicemque trahunt limum) quique editus Austro
et filicem curvis invisam pascit aratris:
hic tibi praevalidas olim multoque fluentes
sufficiet Baccho vites, hic fertilis uvae,
hic laticis, qualem pateris libamus et auro,
inflavit cum pinguis ebur Tyrrhenus ad aras,
lancibus et pandis fumantia reddimus exta.
Sin armenta magis studium vitulosque tueri
aut fetus ovium aut urentes culta capellas,
saltus et saturi petito longinqua Tarenti,
et qualem infelix amisit Mantua campum
pascentem niveos herboso flumine cycnos:
non liquidi gregibus fontes, non gramina deerunt;
et quantum longis carpent armenta diebus,
exigua tantum gelidus ros nocte reponet.
Nigra fere et presso pinguis sub vomere terra,
et cui putre solum (namque hoc imitamur arando),
optima frumentis: non ullo ex aequore cernes
plura domum tardis decedere plaustra iuvencis.
Aut unde iratus silvam devexit arator
et nemora evertit multos ignava per annos,
antiquasque domos avium cum stirpibus imis
eruit: illae altum nidis petiere relictis,
at rudis enituit impulso vomere campus.
Nam ieiuna quidem clivosi glarea ruris
vix humiles apibus casias roremque ministrat;
et tofus scaber et nigris exesa chelydris
creta negant alios aeque serpentibus agros
dulcem ferre cibum et curvas praebere latebras.
Quae tenuem exhalat nebulam fumosque volucres,
et bibit umorem et, cum vult, ex se ipsa remittit,
quaeque suo semper viridi se gramine vestit,
nec scabie et salsa laedit robigine ferrum,
illa tibi laetis intexet vitibus ulmos,
illa ferax oleo est, illam experiere colendo
et facilem pecori et patientem vomeris unci.

Talem dives arat Capua et vicina Vesevo
ora iugo et vacuis Clanius non aequus Acerris.
Nunc quo quamque modo possis cognoscere dicam.
Rara sit an supra morem si densa requires
(altera frumentis quoniam favet, altera Baccho,
densa magis Cereri, rarissima quaeque Lyaeo),
ante locum capies oculis alteque iubebis
in solido puteum demitti omnemque repones
rursus humum et pedibus summas aequabis harenas.
Si deerunt, rarum pecorique et vitibus almis
aptius uber erit; sin in sua posse negabunt
ire loca et scrobibus superabit terra repletis,
spissus ager: glaebas cunctantes crassaque terga
exspecta et validis terram proscinde iuvencis.
Salsa autem tellus et quae perhibetur amara,
frugibus infelix (ea nec mansuescit arando,
nec Baccho genus aut pomis sua nomina servat),
tale dabit specimen: tu spisso vimine qualos
colaque prelorum fumosis deripe tectis;
huc ager ille malus dulcesque a fontibus undae
ad plenum calcentur: aqua eluctabitur omnis
scilicet et grandes ibunt per vimina guttae;
at sapor indicium faciet manifestus, et ora
tristia temptantum sensu torquebit amaro.
Pinguis item quae sit tellus, hoc denique pacto
discimus: haud umquam manibus iactata fatiscit,
sed picis in morem ad digitos lentescit habendo.
Umida maiores herbas alit, ipsaque iusto
laetior. Ah, nimium ne sit mihi fertilis illa
neu se praevalidam primis ostendat aristis!
Quae gravis est ipso tacitam se pondere prodit,
quaeque levis. Promptum est oculis praediscere nigram,
et quis cui color. At sceleratum exquirere frigus
difficile est: piceae tantum taxique nocentes
interdum aut hederae pandunt vestigia nigrae.
His animadversis terram multo ante memento
excoquere et magnos scrobibus concidere montes,
ante supinatas Aquiloni ostendere glaebas,
quam laetum infodias vitis genus. Optima putri

arva solo: id venti curant gelidaeque pruinae
et labefacta movens robustus iugera fossor.
At si quos haud ulla viros vigilantia fugit,
ante locum similem exquirunt, ubi prima paretur
arboribus seges, et quo mox digesta feratur,
mutatam ignorent subito ne semina matrem.
Quin etiam caeli regionem in cortice signant,
ut quo quaeque modo steterit, qua parte calores
austrinos tulerit, quae terga obverterit axi,
restituant: adeo in teneris consuescere multum est.
Collibus an plano melius sit ponere vitem,
quaere prius. Si pinguis agros metabere campi,
densa sere: in denso non segnior ubere Bacchus.
Sin tumulis acclive solum collesque supinos,
indulge ordinibus; nec setius omnis in unguem
arboribus positis secto via limite quadret:
ut saepe ingenti bello cum longa cohortes
explicuit legio, et campo stetit agmen aperto,
directaeque acies, ac late fluctuat omnis
aere renidenti tellus, necdum horrida miscent
proelia, sed dubius mediis Mars errat in armis.
Omnia sint paribus numeris dimensa viarum;
non animum modo uti pascat prospectus inanem,
sed quia non aliter vires dabit omnibus aequas
terra, neque in vacuum poterunt se extendere rami.
Forsitan et scrobibus quae sint fastigia quaeras:
ausim vel tenui vitem committere sulco.
Altior ac penitus terrae defigitur arbos,
aesculus in primis, quae quantum vertice ad auras
aetherias, tantum radice in Tartara tendit.
Ergo non hiemes illam, non flabra neque imbres
convellunt: immota manet, multosque nepotes,
multa virum volvens durando saecula vincit.
Tum fortes late ramos et bracchia tendens
huc illuc media ipsa ingentem sustinet umbram.
Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem,
neve inter vites corylum sere; neve flagella
summa pete aut summa defringe ex arbore plantas
(tantus amor terrae) neu ferro laede retunso

semina, neve olea silvestres insere truncos:
nam saepe incautis pastoribus excidit ignis,
qui furtim pingui primum sub cortice tectus
robora comprendit, frondesque elapsus in altas
ingentem caelo sonitum dedit; inde secutus
per ramos victor perque alta cacumina regnat,
et totum involvit flammis nemus et ruit atram
ad caelum picea crassus caligine nubem,
praesertim si tempestas a vertice silvis
incubuit, glomeratque ferens incendia ventus.
Hoc ubi, non a stirpe valent caesaeque reverti
possunt atque ima similes revirescere terra.
Infelix superat foliis oleaster amaris.
  Nec tibi tam prudens quisquam persuadeat auctor
tellurem Borea rigidam spirante moveri.
Rura gelu tum claudit hiemps, nec semine iacto
concretam patitur radicem affigere terrae.
Optima vinetis satio, cum vere rubenti
candida venit avis longis invisa colubris,
prima vel autumni sub frigora, cum rapidus Sol
nondum hiemem contingit equis, iam praeterit aestas.
Ver adeo frondi nemorum, ver utile silvis;
vere tument terrae et genitalia semina poscunt.
Tum pater omnipotens fecundis imbribus Aether
coniugis in gremium laetae descendit, et omnes
magnus alit magno commixtus corpore fetus.
Avia tum resonant avibus virgulta canoris,
et Venerem certis repetunt armenta diebus;
parturit almus ager, Zephyrique tepentibus auris
laxant arva sinus; superat tener omnibus umor;
inque novos soles audent se germina tuto
credere, nec metuit surgentes pampinus Austros
aut actum caelo magnis Aquilonibus imbrem,
sed trudit gemmas et frondes explicat omnes.
Non alios prima crescentis origine mundi
illuxisse dies aliumve habuisse tenorem
crediderim: ver illud erat, ver magnus agebat
orbis, et hibernis parcebant flatibus Euri,
cum primae lucem pecudes hausere, virumque

terrea progenies duris caput extulit arvis,
immissaeque ferae silvis et sidera caelo.
Nec res hunc tenerae possent perferre laborem,
si non tanta quies iret frigusque caloremque
inter, et exciperet caeli indulgentia terras.
Quod superest, quaecumque premes virgulta per agros,
sparge fimo pingui, et multa memor occule terra,
aut lapidem bibulum aut squalentes infode conchas:
inter enim labentur aquae, tenuisque subibit
halitus, atque animos tollent sata. Iamque reperti,
qui saxo super atque ingentis pondere testae
urgerent: hoc effusos munimen ad imbres,
hoc, ubi hiulca siti findit Canis aestifer arva.
Seminibus positis superest diducere terram
saepius ad capita et duros iactare bidentes,
aut presso exercere solum sub vomere et ipsa
flectere luctantes inter vineta iuvencos;
tum leves calamos et rasae hastilia virgae
fraxineasque aptare sudes furcasque valentes,
viribus eniti quarum et contemnere ventos
assuescant summasque sequi tabulata per ulmos.
Ac dum prima novis adolescit frondibus aetas,
parcendum teneris, et dum se laetus ad auras
palmes agit laxis per purum immissus habenis,
ipsa acie nondum falcis temptanda, sed uncis
carpendae manibus frondes interque legendae.
Inde ubi iam validis amplexae stirpibus ulmos
exierint, tum stringe comas, tum bracchia tonde
(ante reformidant ferrum), tum denique dura
exerce imperia et ramos compesce fluentes.
Texendae saepes etiam et pecus omne tenendum,
praecipue dum frons tenera imprudensque laborum;
cui super indignas hiemes solemque potentem
silvestres uri assidue capreaeque sequaces
illudunt, pascuntur oves avidaeque iuvencae.
Frigora nec tantum cana concreta pruina
aut gravis incumbens scopulis arentibus aestas,
quantum illi nocuere greges durique venenum
dentis et admorso signata in stirpe cicatrix.

Non aliam ob culpam Baccho caper omnibus aris
caeditur et veteres ineunt proscaenia ludi,
praemiaque in gentes pagos et compita circum
Thesidae posuere, atque inter pocula laeti
mollibus in pratis unctos saluere per utres.
Nec non Ausonii Troia gens missa coloni
versibus incomptis ludunt risuque soluto,
oraque corticibus sumunt horrenda cavatis,
et te, Bacche, vocant per carmina laeta, tibique
oscilla ex alta suspendunt mollia pinu.
Hinc omnis largo pubescit vinea fetu,
complentur vallesque cavae saltusque profundi
et quocumque deus circum caput egit honestum.
Ergo rite suum Baccho dicemus honorem
carminibus patriis, lancesque et liba feremus,
et ductus cornu stabit sacer hircus ad aram,
pinguiaque in veribus torrebimus exta colurnis.
  Est etiam ille labor curandis vitibus alter,
cui numquam exhausti satis est: namque omne quotannis
terque quaterque solum scindendum glaebaque versis
aeternum frangenda bidentibus, omne levandum
fronde nemus. Redit agricolis labor actus in orbem,
atque in se sua per vestigia volvitur annus.
Ac iam olim, seras posuit cum vinea frondes
frigidus et silvis Aquilo decussit honorem,
iam tum acer curas venientem extendit in annum
rusticus, et curvo Saturni dente relictam
persequitur vitem attondens fingitque putando.
Primus humum fodito, primus devecta cremato
sarmenta, et vallos primus sub tecta referto;
postremus metito. Bis vitibus ingruit umbra,
bis segetem densis obducunt sentibus herbae;
durus uterque labor: laudato ingentia rura,
exiguum colito. Nec non etiam aspera rusci
vimina per silvam et ripis fluvialis harundo
caeditur, incultique exercet cura salicti.
Iam vinctae vites, iam falcem arbusta reponunt,
iam canit effectos extremus vinitor antes:
sollicitanda tamen tellus pulvisque movendus,

et iam maturis metuendus Iuppiter uvis.
  Contra non ulla est oleis cultura: neque illae
procurvam expectant falcem rastrosque tenaces,
cum semel haeserunt arvis aurasque tulerunt;
ipsa satis tellus, cum dente recluditur unco,
sufficit umorem et gravidas, cum vomere, fruges.
Hoc pinguem et placitam Paci nutritur olivam.
  Poma quoque, ut primum truncos sensere valentes
et vires habuere suas, ad sidera raptim
vi propria nituntur opisque haud indiga nostrae.
Nec minus interea fetu nemus omne gravescit,
sanguineisque inculta rubent aviaria bacis.
Tondentur cytisi, taedas silva alta ministrat,
pascunturque ignes nocturni et lumina fundunt.
Et dubitant homines serere atque impendere curam?
Quid maiora sequar? Salices humilesque genistae
aut illae pecori frondem aut pastoribus umbram
sufficiunt saepemque satis et pabula melli.
Et iuvat undantem buxo spectare Cytorum
Naryciaeque picis lucos, iuvat arva videre
non rastris, hominum non ulli obnoxia curae.
Ipsae Caucaseo steriles in vertice silvae,
quas animosi Euri assidue franguntque feruntque,
dant alios aliae fetus, dant utile lignum
navigiis pinos, domibus cedrumque cupressosque.
Hinc radios trivere rotis, hinc tympana plaustris
agricolae, et pandas ratibus posuere carinas.
Viminibus salices, fecundae frondibus ulmi,
at myrtus validis hastilibus et bona bello
cornus, Ituraeos taxi torquentur in arcus.
Nec tiliae leves aut torno rasile buxum
non formam accipiunt ferroque cavantur acuto.
Nec non et torrentem undam levis innatat alnus
missa Pado; nec non et apes examina condunt
corticibusque cavis vitiosaeque ilicis alvo.
Quid memorandum aeque Baccheïa dona tulerunt?
Bacchus et ad culpam causas dedit; ille furentes
Centauros leto domuit, Rhoetumque Pholumque
et magno Hylaeum Lapithis cratere minantem.

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
agricolas! quibus ipsa procul discordibus armis
fundit humo facilem victum iustissima tellus.
Si non ingentem foribus domus alta superbis
mane salutantum totis vomit aedibus undam,
nec varios inhiant pulchra testudine postes,
illusasque auro vestes Ephyreïaque aera,
alba neque Assyrio fucatur lana veneno,
nec casia liquidi corrumpitur usus olivi;
at secura quies et nescia fallere vita,
dives opum variarum, at latis otia fundis,
speluncae vivique lacus, at frigida Tempe
mugitusque boum mollesque sub arbore somni
non absunt; illic saltus ac lustra ferarum,
et patiens operum exiguoque assueta iuventus,
sacra deum sanctique patres; extrema per illos
Iustitia excedens terris vestigia fecit.
Me vero primum dulces ante omnia Musae,
quarum sacra fero ingenti percussus amore,
accipiant, caelique vias et sidera monstrent,
defectus solis varios lunaeque labores;
unde tremor terris, qua vi maria alta tumescant
obiicibus ruptis rursusque in se ipsa residant,
quid tantum Oceano properent se tinguere soles
hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.
Sin has ne possim naturae accedere partes
frigidus obstiterit circum praecordia sanguis,
rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes,
flumina amem silvasque inglorius. O ubi campi
Spercheusque et virginibus bacchata Lacaenis
Taygeta, o qui me gelidis convallibus Haemi
sistat, et ingenti ramorum protegat umbra?
Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,
atque metus omnes et inexorabile fatum
subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.
Fortunatus et ille, deos qui novit agrestes,
Panaque Silvanumque senem Nymphasque sorores.
Illum non populi fasces, non purpura regum
flexit et infidos agitans discordia fratres,

aut coniurato descendens Dacus ab Histro,
non res Romanae perituraque regna: neque ille
aut doluit miserans inopem aut invidit habenti.
Quos rami fructus, quos ipsa volentia rura
sponte tulere sua, carpsit, nec ferrea iura
insanumque forum aut populi tabularia vidit.
Sollicitant alii remis freta caeca, ruuntque
in ferrum, penetrant aulas et limina regum;
hic petit excidiis urbem miserosque penates,
ut gemma bibat et Sarrano dormiat ostro;
condit opes alius defossoque incubat auro;
hic stupet attonitus rostris; hunc plausus hiantem
per cuneos geminatus enim plebisque patrumque
corripuit; gaudent perfusi sanguine fratrum,
exsilioque domos et dulcia limina mutant
atque alio patriam quaerunt sub sole iacentem.
Agricola incurvo terram dimovit aratro:
hinc anni labor, hinc patriam parvosque nepotes
sustinet, hinc armenta boum meritosque iuvencos.
nec requies, quin aut pomis exuberet annus
aut fetu pecorum aut Cerealis mergite culmi,
proventuque oneret sulcos atque horrea vincat.
Venit hiemps: teritur Sicyonia baca trapetis,
glande sues laeti redeunt, dant arbuta silvae:
et varios ponit fetus autumnus, et alte
mitis in apricis coquitur vindemia saxis.
Interea dulces pendent circum oscula nati,
casta pudicitiam servat domus, ubera vaccae
lactea demittunt, pinguesque in gramine laeto
inter se adversis luctantur cornibus haedi.
Ipse dies agitat festos fususque per herbam,
ignis ubi in medio et socii cratera coronant,
te libans, Lenaee, vocat, pecorisque magistris
velocis iaculi certamina ponit in ulmo,
corporaque agresti nudant praedura palaestrae.
Hanc olim veteres vitam coluere Sabini,
hanc Remus et frater, sic fortis Etruria crevit
scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma,
septemque una sibi muro circumdedit arces.

Ante etiam sceptrum Dictaei regis et ante
impia quam caesis gens est epulata iuvencis,
aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat;
necdum etiam audierant inflari classica, necdum
impositos duris crepitare incudibus enses.
Sed nos immensum spatiis confecimus aequor,
et iam tempus equum fumantia solvere colla.

GEORGICA.

LIBER TERTIUS.

Te quoque, magna Pales, et te memorande canemus
Pastor ab Amphryso, vos, silvae amnesque Lycaei.
Cetera quae vacuas tenuissent carmine mentes,
omnia iam vulgata: quis aut Eurysthea durum
aut illaudati nescit Busiridis aras?
Cui non dictus Hylas puer et Latonia Delos
Hippodameque umeroque Pelops insignis eburno,
acer equis? Temptanda via est, qua me quoque possim
tollere humo victorque virum volitare per ora.
Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas;
primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas,
et viridi in campo templum de marmore ponam
propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat
Mincius et tenera praetexit harundine ripas.
In medio mihi Caesar erit templumque tenebit:
illi victor ego et Tyrio conspectus in ostro
centum quadriiugos agitabo ad flumina currus.
Cuncta mihi Alpheum linquens lucosque Molorchi
cursibus et crudo decernet Graecia caestu.
Ipse caput tonsae foliis ornatus olivae
dona feram. Iam nunc sollemnes ducere pompas
ad delubra iuvat caesosque videre iuvencos,
vel scaena ut versis discedat frontibus utque
purpurea intexti tollant aulaea Britanni.
In foribus pugnam ex auro solidoque elephanto
Gangaridum faciam victorisque arma Quirini,
atque hic undantem bello magnumque fluentem

Nilum ac navali surgentes aere columnas.
Addam urbes Asiae domitas pulsumque Niphaten
fidentemque fuga Parthum versisque sagittis;
et duo rapta manu diverso ex hoste tropaea
bisque triumphatas utroque ab litore gentes.
Stabunt et Parii lapides, spirantia signa,
Assaraci proles demissaeque ab Iove gentis
nomina Trosque parens et Troiae Cynthius auctor.
Invidia infelix Furias amnemque severum
Cocyti metuet, tortosque Ixionis angues
immanemque rotam et non exsuperabile saxum.
Interea Dryadum silvas saltusque sequamur
intactos, tua, Maecenas, haud mollia iussa.
Te sine nil altum mens incohat: en age segnes
rumpe moras; vocat ingenti clamore Cithaeron
Taygetique canes domitrixque Epidaurus equorum,
et vox assensu nemorum ingeminata remugit.
Mox tamen ardentes accingar dicere pugnas
Caesaris et nomen fama tot ferre per annos,
Tithoni prima quot abest ab origine Caesar.
  Seu quis Olympiacae miratus praemia palmae
pascit equos seu quis fortes ad aratra iuvencos,
corpora praecipue matrum legat. Optima torvae
forma bovis, cui turpe caput, cui plurima cervix,
et crurum tenus a mento palearia pendent;
tum longo nullus lateri modus; omnia magna,
pes etiam; et camuris hirtae sub cornibus aures.
Nec mihi displiceat maculis insignis et albo,
aut iuga detractans interdumque aspera cornu
et faciem tauro propior, quaeque ardua tota
et gradiens ima verrit vestigia cauda.
Aetas Lucinam iustosque pati hymenaeos
desinit ante decem, post quattuor incipit annos;
cetera nec feturae habilis nec fortis aratris.
Interea, superat gregibus dum laeta iuventas,
solve mares; mitte in Venerem pecuaria primus,
atque aliam ex alia generando suffice prolem.
Optima quaeque dies miseris mortalibus aevi
prima fugit: subeunt morbi tristisque senectus,

et labor et durae rapit inclementia mortis.
Semper erunt, quarum mutari corpora malis:
semper enim refice ac, ne post amissa requiras,
ante veni et subolem armento sortire quotannis.
Nec non et pecori est idem delectus equino.
Tu modo, quos in spem statues summittere gentis,
praecipuum iam inde a teneris impende laborem.
Continuo pecoris generosi pullus in arvis
altius ingreditur, et mollia crura reponit;
primus et ire viam et fluvios temptare minaces
audet et ignoto sese committere ponti,
nec vanos horret strepitus. Illi ardua cervix
argutumque caput, brevis alvus obesaque terga,
luxuriatque toris animosum pectus. Honesti
spadices glaucique, color deterrimus albis
et gilvo. Tum, si qua sonum procul arma dedere,
stare loco nescit, micat auribus et tremit artus,
collectumque premens volvit sub naribus ignem.
Densa iuba, et dextro iactata recumbit in armo;
at duplex agitur per lumbos spina, cavatque
tellurem et solido graviter sonat ungula cornu.
Talis Amyclaei domitus Pollucis habenis
Cyllarus et, quorum Graii meminere poetae,
Martis equi biiuges et magni currus Achilli.
Talis et ipse iubam cervice effundit equina
coniugis adventu pernix Saturnus, et altum
Pelion hinnitu fugiens implevit acuto.
Hunc quoque, ubi aut morbo gravis aut iam segnior annis
deficit, abde domo, nec turpi ignosce senectae.
Frigidus in Venerem senior, frustraque laborem
ingratum trahit, et si quando ad proelia ventum est,
ut quondam in stipulis magnus sine viribus ignis,
incassum furit. Ergo animos aevumque notabis
praecipue; hinc alias artes prolemque parentum,
et quis cuique dolor victo, quae gloria palmae.
Nonne vides, cum praecipiti certamine campum
corripuere, ruuntque effusi carcere currus,
cum spes arrectae iuvenum, exsultantiaque haurit
corda pavor pulsans? Illi instant verbere torto

et proni dant lora, volat vi fervidus axis;
iamque humiles, iamque elati sublime videntur
aëra per vacuum ferri atque assurgere in auras;
nec mora nec requies; at fulvae nimbus harenae
tollitur, umescunt spumis flatuque sequentum:
tantus amor laudum, tantae est victoria curae.
Primus Erichthonius currus et quattuor ausus
iungere equos rapidusque rotis insistere victor.
Frena Pelethronii Lapithae gyrosque dedere
impositi dorso, atque equitem docuere sub armis
insultare solo et gressus glomerare superbos.
Aequus uterque labor, aeque iuvenemque magistri
exquirunt calidumque animis et cursibus acrem.
Quamvis saepe fuga versos ille egerit hostes,
et patriam Epirum referat fortesque Mycenas,
Neptunique ipsa deducat origine gentem.
His animadversis instant sub tempus, et omnes
impendunt curas denso distendere pingui
quem legere ducem et pecori dixere maritum;
florentesque secant herbas fluviosque ministrant
farraque, ne blando nequeat superesse labori
invalidique patrum referant ieiunia nati.
Ipsa autem macie tenuant armenta volentes,
atque ubi concubitus primos iam nota voluptas
sollicitat, frondesque negant et fontibus arcent.
Saepe etiam cursu quatiunt et sole fatigant;
cum graviter tunsis gemit area frugibus, et cum
surgentem ad Zephyrum paleae iactantur inanes.
Hoc faciunt, nimio ne luxu obtunsior usus
sit genitali arvo et sulcos oblimet inertes,
sed rapiat sitiens Venerem interiusque recondat.
Rursus cura patrum cadere et succedere matrum
incipit. Exactis gravidae cum mensibus errant,
non illas gravibus quisquam iuga ducere plaustris,
non saltu superare viam sit passus et acri
carpere prata fuga fluviosque innare rapaces.
Saltibus in vacuis pascunt et plena secundum
flumina, muscus ubi et viridissima gramine ripa,
speluncaeque tegant et saxea procubet umbra.

Est lucos Silari circa ilicibusque virentem
plurimus Alburnum volitans, cui nomen asilo
Romanum est, oestrum Graii vertere vocantes,
asper, acerba sonans, quo tota exterrita silvis
diffugiunt armenta, furit mugitibus aether
concussus silvaeque et sicci ripa Tanagri.
Hoc quondam monstro horribiles exercuit iras
Inachiae Iuno pestem meditata iuvencae.
Hunc quoque, nam mediis fervoribus acrior instat,
arcebis gravido pecori, armentaque pasces
sole recens orto aut noctem ducentibus astris.
Post partum cura in vitulos traducitur omnis;
continuoque notas et nomina gentis inurunt,
et quos aut pecori malint summittere habendo
aut aris servare sacros aut scindere terram
et campum horrentem fractis invertere glaebis.
Cetera pascuntur virides armenta per herbas.
Tu quos ad studium atque usum formabis agrestem,
iam vitulos hortare viamque insiste domandi,
dum faciles animi iuvenum, dum mobilis aetas.
Ac primum laxos tenui de vimine circlos
cervici subnecte; dehinc, ubi libera colla
servitio assuerint, ipsis e torquibus aptos
iunge pares, et coge gradum conferre iuvencos;
atque illis iam saepe rotae ducantur inanes
per terram, et summo vestigia pulvere signent;
post valido nitens sub pondere faginus axis
instrepat, et iunctos temo trahat aereus orbes.
Interea pubi indomitae non gramina tantum
nec vescas salicum frondes ulvamque palustrem,
sed frumenta manu carpes sata; nec tibi fetae
more patrum nivea implebunt mulctraria vaccae,
sed tota in dulces consument ubera natos.
Sin ad bella magis studium turmasque feroces,
aut Alphea rotis praelabi flumina Pisae
et Iovis in luco currus agitare volantes:
primus equi labor est, animos atque arma videre
bellantum lituosque pati tractuque gementem
ferre rotam et stabulo frenos audire sonantes;

tum magis atque magis blandis gaudere magistri
laudibus et plausae sonitum cervicis amare.
Atque haec iam primo depulsus ab ubere matris
audeat, inque vicem det mollibus ora capistris
invalidus etiamque tremens, etiam inscius aevi.
At tribus exactis ubi quarta accesserit aestas,
carpere mox gyrum incipiat gradibusque sonare
compositis, sinuetque alterna volumina crurum,
sitque laboranti similis; tum cursibus auras
provocet, ac per aperta volans ceu liber habenis
aequora vix summa vestigia ponat harena;
qualis Hyperboreis Aquilo cum densus ab oris
incubuit, Scythiaeque hiemes atque arida differt
nubila: tum segetes altae campique natantes
lenibus horrescunt flabris, summaeque sonorem
dant silvae, lòngique urgent ad litora fluctus;
ille volat simul arva fuga simul aequora verrens.
Hinc vel ad Elei metas et maxima campi
sudabit spatia et spumas aget ore cruentas,
Belgica vel molli melius feret esseda collo.
Tum demum crassa magnum farragine corpus
crescere iam domitis sinito: namque ante domandum
ingentes tollent animos, prensique negabunt
verbera lenta pati et duris parere lupatis.
Sed non ulla magis vires industria firmat,
quam Venerem et caeci stimulos avertere amoris,
sive boum sive est cui gratior usus equorum.
Atque ideo tauros procul atque in sola relegant
pascua post montem oppositum et trans flumina lata,
aut intus clausos satura ad praesepia servant.
Carpit enim vires paulatim uritque videndo
femina, nec nemorum patitur meminisse nec herbae
dulcibus illa quidem illecebris, et saepe superbos
cornibus inter se subigit decernere amantes.
Pascitur in magna Sila formosa iuvenca:
illi alternantes multa vi proelia miscent
vulneribus crebris, lavit ater corpora sanguis,
versaque in obnixos urgentur cornua vasto
cum gemitu, reboant silvaeque et longus Olympus.

Nec mos bellantes una stabulare, sed alter
victus abit, longeque ignotis exsulat oris,
multa gemens ignominiam plagasque superbi
victoris, tum quos amisit inultus amores,
et stabula aspectans regnis excessit avitis.
Ergo omni cura vires exercet, et inter
dura iacet pernix instrato saxa cubili
frondibus hirsutis et carice pastus acuta,
et temptat sese, atque irasci in cornua discit
arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
ictibus, et sparsa ad pugnam proludit harena.
Post ubi collectum robur viresque refectae,
signa movet, praecepsque oblitum fertur in hostem:
fluctus uti, medio coepit cum albescere ponto,
longius ex altoque sinum trahit, utque volutus
ad terras immane sonat per saxa neque ipso
monte minor procumbit, at ima exaestuat unda
verticibus nigramque alte subiectat harenam.
  Omne adeo genus in terris hominumque ferarumque,
et genus aequoreum, pecudes pictaeque volucres,
in furias ignemque ruunt: Amor omnibus idem.
Tempore non alio catulorum oblita leaena
saevior erravit campis, nec funera vulgo
tam multa informes ursi stragemque dedere
per silvas; tum saevus aper, tum pessima tigris:
heu male tum Libyae solis erratur in agris.
Nonne vides, ut tota tremor pertemptet equorum
corpora, si tantum notas odor attulit auras?
Ac neque eos iam frena virum neque verbera saeva,
non scopuli rupesque cavae atque obiecta retardant
flumina correptosque unda torquentia montes.
Ipse ruit dentesque Sabellicus exacuit sus,
et pede prosubigit terram, fricat arbore costas,
atque hinc atque illinc umeros ad vulnera durat.
Quid iuvenis, magnum cui versat in ossibus ignem
durus amor? Nempe abruptis turbata procellis
nocte natat caeca serus freta; quem super ingens
porta tonat caeli, et scopulis illisa reclamant
aequora; nec miseri possunt revocare parentes

nec moritura super crudeli funere virgo.
Quid lynces Bacchi variae et genus acre luporum
atque canum? quid quae imbelles dant proelia cervi?
Scilicet ante omnes furor est insignis equarum;
et mentem Venus ipsa dedit, quo tempore Glauci
Potniades malis membra absumpsere quadrigae.
Illas ducit amor trans Gargara transque sonantem
Ascanium; superant montes et flumina tranant.
Continuoque avidis ubi subdita flamma medullis,
vere magis, quia vere calor redit ossibus, illae
ore omnes versae in Zephyrum stant rupibus altis
exceptantque leves auras, et saepe sine ullis
coniugiis vento gravidae, mirabile dictu,
saxa per et scopulos et depressas convalles
diffugiunt, non, Eure, tuos, neque Solis ad ortus,
in Borean Caurumque, aut unde nigerrimus Auster
nascitur et pluvio contristat frigore caelum.
Hic demum, hippomanes vero quod nomine dicunt
pastores, lentum destillat ab inguine virus,
hippomanes, quod saepe malae legere novercae
miscueruntque herbas et non innoxia verba.
  Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus,
singula dum capti circumvectamur amore.
Hoc satis armentis: superat pars altera curae,
lanigeros agitare greges hirtasque capellas.
Hic labor, hinc laudem fortes sperate coloni.
Nec sum animi dubius, verbis ea vincere magnum
quam sit et angustis hunc addere rebus honorem;
sed me Parnasi deserta per ardua dulcis
raptat amor; iuvat ire iugis, qua nulla priorum
Castaliam molli devertitur orbita clivo.
Nunc, veneranda Pales, magno nunc ore sonandum.
  Incipiens stabulis edico in mollibus herbam
carpere oves, dum mox frondosa reducitur aestas,
et multa duram stipula filicumque maniplis
sternere subter humum, glacies ne frigida laedat
molle pecus, scabiemque ferat turpesque podagras.
Post hinc digressus iubeo frondentia capris
arbuta sufficere et fluvios praebere recentes,

et stabula a ventis hiberno opponere soli
ad medium conversa diem, cum frigidus olim
iam cadit extremoque irrorat Aquarius anno.
Haec quoque non cura nobis leviore tuendae,
nec minor usus erit, quamvis Milesia magno
vellera mutentur Tyrios incocta rubores:
densior hinc suboles, hinc largi copia lactis;
quam magis exhausto spumaverit ubere mulctra,
laeta magis pressis manabunt flumina mammis.
Nec minus interea barbas incanaque menta
Cinyphii tondent hirci saetasque comantes
usum in castrorum et miseris velamina nautis.
Pascuntur vero silvas et summa Lycaei
horrentesque rubos et amantes ardua dumos;
atque ipsae memores redeunt in tecta, suosque
ducunt, et gravido superant vix ubere limen.
Ergo omni studio glaciem ventosque nivales,
quo minor est illis curae mortalis egestas,
avertes, victumque feres et virgea laetus
pabula, nec tota claudes faenilia bruma.
At vero Zephyris cum laeta vocantibus aestas,
in saltus utrumque gregem atque in pascua mittes.
Luciferi primo cum sidere frigida rura
carpamus, dum mane novum, dum gramina canent,
et ros in tenera pecori gratissimus herba.
Inde ubi quarta sitim caeli collegerit hora
et cantu querulae rumpent arbusta cicadae,
ad puteos aut alta greges ad stagna iubebo
currentem ilignis potare canalibus undam;
aestibus at mediis umbrosam exquirere vallem,
sicubi magna Iovis antiquo robore quercus
ingentes tendat ramos, aut sicubi nigrum
ilicibus crebris sacra nemus accubet umbra;
tum tenues dare rursus aquas, et pascere rursus
solis ad occasum, cum frigidus aëra vesper
temperat, et saltus reficit iam roscida luna,
litoraque alcyonem resonant, acalanthida dumi.
  Quid tibi pastores Libyae, quid pascua versu
prosequar et raris habitata mapalia tectis?

Saepe diem noctemque et totum ex ordine mensem
pascitur itque pecus longa in deserta sine ullis
hospitiis: tantum campi iacet. Omnia secum
armentarius Afer agit, tectumque laremque
armaque Amyclaeumque canem Cressamque pharetram;
non secus ac patriis acer Romanus in armis
iniusto sub fasce viam cum carpit, et hosti
ante exspectatum positis stat in agmina castris.
At non qua Scythiae gentes Maeotiaque unda,
turbidus et torquens flaventes Hister harenas,
quaque redit medium Rhodope porrecta sub axem.
Illic clausa tenent stabulis armenta, neque ullae
aut herbae campo apparent aut arbore frondes;
sed iacet aggeribus niveis informis et alto
terra gelu late, septemque assurgit in ulnas.
Semper hiemps, semper spirantes frigora Cauri.
Tum sol pallentes haud umquam discutit umbras,
nec cum invectus equis altum petit aethera, nec cum
praecipitem Oceani rubro lavit aequore currum.
Concrescunt subitae currenti in flumine crustae,
undaque iam tergo ferratos sustinet orbes,
puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustris;
aeraque dissiliunt vulgo, vestesque rigescunt
indutae, caeduntque securibus umida vina,
et totae solidam in glaciem vertere lacunae,
stiriaque impexis induruit horrida barbis.
Interea toto non setius aëre ninguit:
intereunt pecudes, stant circumfusa pruinis
corpora magna boum, confertoque agmine cervi
torpent mole nova et summis vix cornibus exstant.
Hos non immissis canibus, non cassibus ullis
puniceaeve agitant pavidos formidine pennae,
sed frustra oppositum trudentes pectore montem
comminus obtruncant ferro, graviterque rudentes
caedunt, et magno laeti clamore reportant.
Ipsi in defossis specubus secura sub alta
otia agunt terra, congestaque robora totasque
advolvere focis ulmos ignique dedere.
Hic noctem ludo ducunt, et pocula laeti

fermento atque acidis imitantur vitea sorbis.
Talis Hyperboreo septem subiecta trioni
gens effrena virum Rhipaeo tunditur Euro,
et pecudum fulvis velatur corpora saetis.
Si tibi lanitium curae, primum aspera silva
lappaeque tribolique absint; fuge pabula laeta,
continuoque greges villis lege mollibus albos.
Illum autem, quamvis aries sit candidus ipse,
nigra subest udo tantum cui lingua palato,
reiice, ne maculis infuscet vellera pullis
nascentum, plenoque alium circumspice campo.
Munere sic niveo lanae, si credere dignum est,
Pan deus Arcadiae captam te, Luna, fefellit
in nemora alta vocans; nec tu aspernata vocantem.
At, cui lactis amor, cytisum lotosque frequentes
ipse manu salsasque ferat praesepibus herbas.
Hinc et amant fluvios magis, et magis ubera tendunt,
et salis occultum referunt in lacte saporem,
multi etiam excretos prohibent a matribus haedos,
primaque ferratis praefigunt ora capistris.
Quod surgente die mulsere horisque diurnis,
nocte premunt; quod iam tenebris et sole cadente,
sub lucem exportant calathis—adit oppida pastor—
aut parco sale contingunt hiemique reponunt.
Nec tibi cura canum fuerit postrema, sed una
veloces Spartae catulos acremque Molossum
pasce sero pingui. Numquam custodibus illis
nocturnum stabulis furem incursusque luporum
aut impacatos a tergo horrebis Hiberos.
Saepe etiam cursu timidos agitabis onagros,
et canibus leporem, canibus venabere dammas;
saepe volutabris pulsos silvestribus apros
latratu turbabis agens, montesque per altos
ingentem clamore premes ad retia cervum.
Disce et odoratam stabulis accendere cedrum,
galbaneoque agitare graves nidore chelydros.
Saepe sub immotis praesepibus aut mala tactu
vipera delituit caelumque exterrita fugit,
aut tecto assuetus coluber succedere et umbrae,

pestis acerba boum, pecorique aspergere virus,
fovit humum. Cape saxa manu, cape robora, pastor,
tollentemque minas et sibila colla tumentem
deiice. Iamque fuga timidum caput abdidit alte,
cum medii nexus extremaeque agmina caudae
solvuntur, tardosque trahit sinus ultimus orbes.
Est etiam ille malus Calabris in saltibus anguis,
squamea convolvens sublato pectore terga
atque notis longam maculosus grandibus alvum,
qui, dum amnes ulli rumpuntur fontibus et dum
vere madent udo terrae ac pluvialibus austris,
stagna colit, ripisque habitans hic piscibus atram
improbus ingluviem ranisque loquacibus explet;
postquam exusta palus, terraeque ardore dehiscunt,
exsilit in siccum, et flammantia lumina torquens
saevit agris asperque siti atque exterritus aestu.
Ne mihi tum molles sub divo carpere somnos
neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas,
cum positis novus exuviis nitidusque iuventa
volvitur aut catulos tectis aut ova relinquens
arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis.
Morborum quoque te causas et signa docebo.
Turpis oves temptat scabies, ubi frigidus imber
altius ad vivum persedit et horrida cano
bruma gelu, vel cum tonsis illotus adhaesit
sudor, et hirsuti secuerunt corpora vepres.
Dulcibus idcirco fluviis pecus omne magistri
perfundunt, udisque aries in gurgite villis
mersatur, missusque secundo defluit amni;
aut tonsum tristi contingunt corpus amurca,
et spumas miscent argenti vivaque sulphura
Idaeasque pices et pingues unguine ceras
scillamque elleborosque graves nigrumque bitumen.
Non tamen ulla magis praesens fortuna laborum est,
quam si quis ferro potuit rescindere summum
ulceris os: alitur vitium vivitque tegendo,
dum medicas adhibere manus ad vulnera pastor
abnegat, aut meliora deos sedet omnia poscens.
Quin etiam, ima dolor balantum lapsus ad ossa

cum furit atque artus depascitur arida febris,
profuit incensos aestus avertere et inter
ima ferire pedis salientem sanguine venam,
Bisaltae quo more solent acerque Gelonus,
cum fugit in Rhodopen atque in deserta Getarum,
et lac concretum cum sanguine potat equino.
Quam procul aut molli succedere saepius umbrae
videris aut summas carpentem ignavius herbas,
extremamque sequi aut medio procumbere campo
pascentem et serae solam decedere nocti,
continuo culpam ferro compesce priusquam
dira per incautum serpant contagia vulgus.
Non tam creber agens hiemem ruit aequore turbo,
quam multae pecudum pestes. Nec singula morbi
corpora corripiunt, sed tota aestiva repente,
spemque gregemque simul cunctamque ab origine gentem.
Tum sciat, aërias Alpes et Norica si quis
castella in tumulis et Iapydis arva Timavi
nunc quoque post tanto videat desertaque regna
pastorum et longe saltus lateque vacantes.
Hic quondam morbo caeli miseranda coorta est
tempestas totoque autumni incanduit aestu,
et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum,
corrupitque lacus, infecit pabula tabo.
Nec via mortis erat simplex, sed ubi ignea venis
omnibus acta sitis miseros adduxerat artus,
rursus abundabat fluidus liquor omniaque in se
ossa minutatim morbo collapsa trahebat.
Saepe in honore deum medio stans hostia ad aram,
lanea dum nivea circumdatur infula vitta,
inter cunctantes cecidit moribunda ministros.
Aut si quam ferro mactaverat ante sacerdos,
inde neque impositis ardent altaria fibris,
nec responsa potest consultus reddere vates,
ac vix suppositi tinguntur sanguine cultri
summaque ieiuna sanie infuscatur harena.
Hinc laetis vituli vulgo moriuntur in herbis,
et dulces animas plena ad praesepia reddunt:
hinc canibus blandis rabies venit, et quatit aegros

tussis anhela sues ac faucibus angit obesis.
Labitur infelix studiorum atque immemor herbae
victor equos fontesque avertitur et pede terram
crebra ferit; demissae aures, incertus ibidem
sudor et ille quidem morituris frigidus, aret
pellis et ad tactum tractanti dura resistit.
Haec ante exitium primis dant signa diebus;
sin in processu coepit crudescere morbus,
tum vero ardentes oculi atque attractus ab alto
spiritus, interdum gemitu gravis, imaque longo
ilia singultu tendunt, it naribus ater
sanguis, et obsessas fauces premit aspera lingua.
Profuit inserto latices infundere cornu
Lenaeos; ea visa salus morientibus una;
mox erat hoc ipsum exitio, furiisque refecti
ardebant, ipsique suos iam morte sub aegra
(di meliora piis erroremque hostibus illum!)
discissos nudis laniabant dentibus artus.
Ecce autem duro fumans sub vomere taurus
concidit et mixtum spumis vomit ore cruorem
extremosque ciet gemitus. It tristis arator
maerentem abiungens fraterna morte iuvencum,
atque opere in medio defixa reliquit aratra.
Non umbrae altorum nemorum, non mollia possunt
prata movere animum, non qui per saxa volutus
purior electro campum petit amnis; at ima
solvuntur latera, atque oculos stupor urget inertes,
ad terramque fluit devexo pondere cervix.
Quid labor aut benefacta iuvant? quid vomere terras
invertisse graves? Atqui non Massica Bacchi
munera, non illis epulae nocuere repostae:
frondibus et victu pascuntur simplicis herbae,
pocula sunt fontes liquidi atque exercita cursu
flumina, nec somnos abrumpit cura salubres.
Tempore non alio dicunt regionibus illis
quaesitas ad sacra boves Iunonis et uris
imparibus ductos alta ad donaria currus.
Ergo aegre rastris terram rimantur, et ipsis
unguibus infodiunt fruges, montesque per altos

contenta cervice trahunt stridentia plaustra.
Non lupus insidias explorat ovilia circum
nec gregibus nocturnus obambulat: acrior illum
cura domat; timidi dammae cervique fugaces
nunc interque canes et circum tecta vagantur.
Iam maris immensi prolem et genus omne natantum
litore in extremo ceu naufraga corpora fluctus
proluit; insolitae fugiunt in flumina phocae.
Interit et curvis frustra defensa latebris
vipera et attoniti squamis astantibus hydri.
Ipsis est aër avibus non aequus, et illae
praecipites alta vitam sub nube relinquunt.
Praeterea iam nec mutari pabula refert,
quaesitaeque nocent artes; cessere magistri
Phillyrides Chiron Amythaoniusque Melampus.
Saevit et in lucem Stygiis emissa tenebris
pallida Tisiphone Morbos agit ante Metumque,
inque dies avidum surgens caput altius effert.
Balatu pecorum et crebris mugitibus amnes
arentesque sonant ripae collesque supini.
Iamque catervatim dat stragem atque aggerat ipsis
in stabulis turpi dilapsa cadavera tabo,
donec humo tegere ac foveis abscondere discunt.
Nam neque erat coriis usus, nec viscera quisquam
aut undis abolere potest aut vincere flamma;
Ne tondere quidem morbo illuvieque peresa
vellera nec telas possunt attingere putres;
verum etiam invisos si quis temptaret amictus,
ardentes papulae atque immundus olentia sudor
membra sequebatur, nec longo deinde moranti
tempore contactos artus sacer ignis edebat.

GEORGICA.

LIBER QUARTUS.

Protenus aërii mellis caelestia dona
exsequar: hanc etiam, Maecenas, aspice partem.
Admiranda tibi levium spectacula rerum
magnanimosque duces totiusque ordine gentis
mores et studia et populos et proelia dicam.
In tenui labor; at tenuis non gloria, si quem
numina laeva sinunt auditque vocatus Apollo.
  Principio sedes apibus statioque petenda,
quo neque sit ventis aditus (nam pabula venti
ferre domum prohibent) neque oves haedique petulci
floribus insultent, aut errans bucula campo
decutiat rorem, et surgentes atterat herbas.
Absint et picti squalentia terga lacerti
pinguibus a stabulis, meropesque aliaeque volucres
et manibus Procne pectus signata cruentis;
omnia nam late vastant ipsasque volantes
ore ferunt dulcem nidis immitibus escam.
At liquidi fontes et stagna virentia musco
adsint et tenuis fugiens per gramina rivus,
palmaque vestibulum aut ingens oleaster inumbret,
ut, cum prima novi ducent examina reges
vere suo, ludetque favis emissa iuventus,
vicina invitet decedere ripa calori,
obviaque hospitiis teneat frondentibus arbos.
In medium, seu stabit iners seu profluet umor,
transversas salices et grandia coniice saxa,
pontibus ut crebris possint consistere et alas
pandere ad aestivum solem, si forte morantes

sparserit aut praeceps Neptuno immerserit Eurus.
Haec circum casiae virides et olentia late
serpylla et graviter spirantis copia thymbrae
floreat, irriguumque bibant violaria fontem.
Ipsa autem, seu corticibus tibi suta cavatis
seu lento fuerint alvaria vimine texta,
angustos habeant aditus: nam frigore mella
cogit hiemps, eademque calor liquefacta remittit.
Utraque vis apibus pariter metuenda; neque illae
nequiquam in tectis certatim tenuia cera
spiramenta linunt, fucoque et floribus oras
explent, collectumque haec ipsa ad munera gluten
et visco et Phrygiae servant pice lentius Idae.
Saepe etiam effossis, si vera est fama, latebris
sub terra fovere larem, penitusque repertae
pumicibusque cavis exesaeque arboris antro.
Tu tamen et levi rimosa cubilia limo
ungue fovens circum, et raras superiniice frondes.
Neu propius tectis taxum sine, neve rubentes
ure foco cancros, altae neu crede paludi,
aut ubi odor caeni gravis aut ubi concava pulsu
saxa sonant vocisque offensa resultat imago.

Quod superest, ubi pulsam hiemem Sol aureus egit
sub terras caelumque aestiva luce reclusit,
illae continuo saltus silvasque peragrant
purpureosque metunt flores et flumina libant
summa leves. Hinc nescio qua dulcedine laetae
progeniem nidosque fovent, hinc arte recentes
excudunt ceras et mella tenacia fingunt.
Hic ubi iam emissum caveis ad sidera caeli
nare per aestatem liquidam suspexeris agmen
obscuramque trahi vento mirabere nubem,
contemplator: aquas dulces et frondea semper
tecta petunt. Huc tu iussos asperge sapores
trita melisphylla et cerinthae ignobile gramen,
tinnitusque cie et Matris quate cymbala circum:
ipsae consident medicatis sedibus, ipsae
intima more suo sese in cunabula condent.

Sin autem ad pugnam exierint—nam saepe duobus

regibus incessit magno discordia motu:
continuoque animos vulgi et trepidantia bello
corda licet longe praesciscere: namque morantes
Martius ille aeris rauci canor increpat, et vox
auditur fractos sonitus imitata tubarum;
tum trepidae inter se coeunt pennisque coruscant
spiculaque exacuunt rostris aptantque lacertos,
et circa regem atque ipsa ad praetoria densae
miscentur magnisque vocant clamoribus hostem:
ergo ubi ver nactae sudum camposque patentes
erumpunt portis, concurritur, aethere in alto
fit sonitus, magnum mixtae glomerantur in orbem,
praecipitesque cadunt; non densior aëre grando,
nec de concussa tantum pluit ilice glandis:
ipsi per medias acies insignibus alis
ingentes animos angusto in pectore versant,
usque adeo obnixi non cedere, dum gravis aut hos
aut hos versa fuga victor dare terga subegit.
Hi motus animorum atque haec certamina tanta
pulveris exigui iactu compressa quiescunt.
  Verum ubi ductores acie revocaveris ambo,
deterior qui visus, eum, ne prodigus obsit,
dede neci; melior vacua sine regnet in aula.
Alter erit maculis auro squalentibus ardens:
nam duo sunt genera: hic melior insignis et ore
et rutilis clarus squamis; ille horridus alter
desidia latamque trahens inglorius alvum.
Ut binae regum facies, ita corpora plebis.
Namque aliae turpes horrent, ceu pulvere ab alto
cum venit et sicco terram spuit ore viator
aridus; elucent aliae et fulgore coruscant
ardentes auro et paribus lita corpora guttis.
Haec potior suboles, hinc caeli tempore certo
dulcia mella premes, nec tantum dulcia quantum
et liquida et durum Bacchi domitura saporem.
  At cum incerta volant caeloque examina ludunt,
contemnuntque favos et frigida tecta relinquunt,
instabiles animos ludo prohibebis inani.
Nec magnus prohibere labor: tu regibus alas

eripe; non illis quisquam cunctantibus altum
ire iter aut castris audebit vellere signa.
Invitent croceis halantes floribus horti,
et custos furum atque avium cum falce saligna
Hellespontiaci servet tutela Priapi.
Ipse thymum pinosque ferens de montibus altis
tecta serat late circum, cui talia curae;
ipse labore manum duro terat, ipse feraces
figat humo plantas et amicos irriget imbres.
Atque equidem, extremo ni iam sub fine laborum
vela traham et terris festinem advertere proram,
forsitan et, pingues hortos quae cura colendi
ornaret, canerem, biferique rosaria Paesti,
quoque modo potis gauderent intuba rivis
et virides apio ripae, tortusque per herbam
cresceret in ventrem cucumis; nec sera comantem
narcissum aut flexi tacuissem vimen acanthi
pallentesque hederas et amantes litora myrtos.
Namque sub Oebaliae memini me turribus arcis,
qua niger umectat flaventia culta Galaesus,
Corycium vidisse senem, cui pauca relicti
iugera ruris erant, nec fertilis illa iuvencis
nec Cereri opportuna seges nec commoda Baccho.
Hic rarum tamen in dumis olus albaque circum
lilia verbenasque premens vescumque papaver
regum aequabat opes animis, seraque revertens
nocte domum dapibus mensas onerabat inemptis.
Primus vere rosam atque autumno carpere poma,
et cum tristis hiemps etiamnum frigore saxa
rumperet et glacie cursus frenaret aquarum,
ille comam mollis iam tondebat hyacinthi
aestatem increpitans seram zephyrosque morantes.
Ergo apibus fetis idem atque examine multo
primus abundare et spumantia cogere pressis
mella favis: illi tiliae atque uberrima pinus,
quotque in flore novo pomis se fertilis arbos
induerat, totidem autumno matura tenebat.
Ille etiam seras in versum distulit ulmos
eduramque pirum et spinos iam pruna ferentes

iamque ministrantem platanum potantibus umbras.
Verum haec ipse equidem spatiis exclusus iniquis
praetereo atque aliis post me memoranda relinquo.
Nunc age, naturas apibus quas Iuppiter ipse
addidit, expediam, pro qua mercede canoros
Curetum sonitus crepitantiaque aera secutae
Dictaeo caeli regem pavere sub antro.
Solae communes natos, consortia tecta
urbis habent, magnisque agitant sub legibus aevum,
et patriam solae et certos novere penates;
venturaeque hiemis memores aestate laborem
experiuntur et in medium quaesita reponunt.
Namque aliae victu invigilant et foedere pacto
exercentur agris; pars intra saepta domorum
narcissi lacrimam et lentum de cortice gluten
prima favis ponunt fundamina, deinde tenaces
suspendunt ceras; aliae spem gentis adultos
educunt fetus; aliae purissima mella
stipant et liquido distendunt nectare cellas.
Sunt quibus ad portas cecidit custodia sorti,
inque vicem speculantur aquas et nubila caeli,
aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto
ignavum fucos pecus a praesepibus arcent.
Fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.
Ac veluti lentis Cyclopes fulmina massis
cum properant, alii taurinis follibus auras
accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt
aera lacu; gemit impositis incudibus Aetna;
illi inter sese magna vi brachia tollunt
in numerum, versantque tenaci forcipe ferrum:
non aliter, si parva licet componere magnis,
Cecropias innatus apes amor urget habendi
munere quamque suo. Grandaevis oppida curae
et munire favos et daedala fingere tecta.
At fessae multa referunt se nocte minores,
crura thymo plenae; pascuntur et arbuta passim
et glaucas salices casiamque crocumque rubentem
et pinguem tiliam et ferrugineos hyacinthos.
Omnibus una quies operum, labor omnibus unus:

mane ruunt portis; nusquam mora; rursus easdem
vesper ubi e pastu tandem decedere campis
admonuit, tum tecta petunt, tum corpora curant;
fit sonitus mussantque oras et limina circum.
Post ubi iam thalamis se composuere, siletur
in noctem, fessosque sopor suus occupat artus.
Nec vero a stabulis pluvia impendente recedunt
longius, aut credunt caelo adventantibus Euris;
sed circum tutae sub moenibus urbis aquantur
excursusque breves temptant, et saepe lapillos,
ut cymbae instabiles fluctu iactante saburram,
tollunt, his sese per inania nubila librant.
Illum adeo placuisse apibus mirabere morem,
quod neque concubitu indulgent, nec corpora segnes
in Venerem solvunt aut fetus nixibus edunt;
verum ipsae e foliis natos, e suavibus herbis
ore legunt, ipsae regem parvosque Quirites
sufficiunt, aulasque et cerea regna refingunt.
Saepe etiam duris errando in cotibus alas
attrivere, ultroque animam sub fasce dedere:
tantus amor florum et generandi gloria mellis.
Ergo ipsas quamvis angusti terminus aevi
excipiat (neque enim plus septima ducitur aestas),
at genus immortale manet, multosque per annos
stat fortuna domus, et avi numerantur avorum.
Praeterea regem non sic Aegyptus et ingens
Lydia nec populi Parthorum aut Medus Hydaspes
observant. Rege incolumi mens omnibus una est;
amisso rupere fidem, constructaque mella
diripuere ipsae et crates solvere favorum.
Ille operum custos, illum admirantur et omnes
circumstant fremitu denso stipantque frequentes,
et saepe attollunt umeris, et corpora bello
obiectant pulchramque petunt per vulnera mortem.
His quidam signis atque haec exempla secuti
esse apibus partem divinae mentis et haustus
aetherios dixere; deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris caelumque profundum;
hinc pecudes armenta viros, genus omne ferarum,

quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas:
scilicet huc reddi deinde ac resoluta referri
omnia, nec morti esse locum, sed viva volare
sideris in numerum atque alto succedere caelo.
  Si quando sedem augustam servataque mella
thesauri relines, prius haustu sparsus aquarum
ore fove, fumosque manu praetende sequaces.
Bis gravidos cogunt fetus, duo tempora messis:
Taygete simul os terris ostendit honestum
Pleas et Oceani spretos pede reppulit amnes,
aut eadem sidus fugiens ubi Piscis aquosi
tristior hibernas caelo descendit in undas.
Illis ira modum supra est, laesaeque venenum
morsibus inspirant, et spicula caeca relinquunt
affixae venis, animasque in vulnere ponunt.
Sin duram metues hiemem parcesque futuro
contusosque animos et res miserabere fractas,
at suffire thymo cerasque recidere inanes
quis dubitet? Nam saepe favos ignotus adedit
stelio et lucifugis congesta cubilia blattis
immunisque sedens aliena ad pabula fucus;
aut asper crabro imparibus se immiscuit armis,
aut dirum tiniae genus, aut invisa Minervae
laxos in foribus suspendit aranea casses.
Quo magis exhaustae fuerint, hoc acrius omnes
incumbent generis lapsi sarcire ruinas,
complebuntque foros et floribus horrea texent.
  Si vero, quoniam casus apibus quoque nostros
vita tulit, tristi languebunt corpora morbo—
quod iam non dubiis poteris cognoscere signis:
continuo est aegris alius color; horrida vultum
deformat macies; tum corpora luce carentum
exportant tectis et tristia funera ducunt;
aut illae pedibus conexae ad limina pendent,
aut intus clausis cunctantur in aedibus, omnes
ignavaeque fame et contracto frigore pigrae;
tum sonus auditur gravior, tractimque susurrant,
frigidus ut quondam silvis immurmurat Auster,
ut mare sollicitum stridit refluentibus undis,

aestuat ut clausis rapidus fornacibus ignis:
hic iam galbaneos suadebo incendere odores
mellaque harundineis inferre canalibus, ultro
hortantem et fessas ad pabula nota vocantem.
Proderit et tunsum gallae admiscere saporem
arentesque rosas aut igni pinguia multo
defruta vel psithia passos de vite racemos
Cecropiumque thymum et grave olentia centaurea.
Est etiam flos in pratis, cui nomen amello
fecere agricolae, facilis quaerentibus herba;
namque uno ingentem tollit de caespite silvam
aureus ipse, sed in foliis, quae plurima circum
funduntur, violae sublucet purpura nigrae;
saepe deum nexis ornatae torquibus arae;
asper in ore sapor; tonsis in vallibus illum
pastores et curva legunt prope flumina Mellae.
Huius odorato radices incoque Baccho,
pabulaque in foribus plenis appone canistris.
Sed si quem proles subito defecerit omnis,
nec, genus unde novae stirpis revocetur, habebit,
tempus et Arcadii memoranda inventa magistri
pandere, quoque modo caesis iam saepe iuvencis
insincerus apes tulerit cruor. Altius omnem
expediam prima repetens ab origine famam.
Nam qua Pellaei gens fortunata Canopi
accolit effuso stagnantem flumine Nilum
et circum pictis vehitur sua rura phaselis,
quaque pharetratae vicinia Persidis urget,
et diversa ruens septem discurrit in ora
et viridem Aegyptum nigra fecundat harena
usque coloratis amnis devexus ab Indis,
omnis in hac certam regio iacit arte salutem.
Exiguus primum atque ipsos contractus in usus
eligitur locus; hunc angustique imbrice tecti
parietibusque premunt artis, et quattuor addunt
quattuor a ventis obliqua luce fenestras.
Tum vitulus bima curvans iam cornua fronte
quaeritur; huic geminae nares et spiritus oris
multa reluctanti obstruitur, plagisque perempto

tunsa per integram solvuntur viscera pellem.
Sic positum in clauso linquunt, et ramea costis
subiiciunt fragmenta, thymum casiasque recentes.
Hoc geritur zephyris primum impellentibus undas,
ante novis rubeant quam prata coloribus, ante
garrula quam tignis nidum suspendat hirundo.
Interea teneris tepefactus in ossibus umor
aestuat, et visenda modis animalia miris,
trunca pedum primo, mox et stridentia pennis,
miscentur, tenuemque magis magis aëra carpunt,
donec ut aestivis effusus nubibus imber
erupere aut ut nervo pulsante sagittae,
prima leves ineunt si quando proelia Parthi.
Quis deus hanc, Musae, quis nobis extudit artem?
Unde nova ingressus hominum experientia cepit?
Pastor Aristaeus fugiens Peneia Tempe
amissis, ut fama, apibus morboque fameque
tristis ad extremi sacrum caput astitit amnis
multa querens, atque hac affatus voce parentem:
'Mater, Cyrene mater, quae gurgitis huius
ima tenes, quid me praeclara stirpe deorum,
(si modo, quem perhibes, pater est Thymbraeus Apollo)
invisum fatis genuisti? Aut quo tibi nostri
pulsus amor? Quid me caelum sperare iubebas?
En etiam hunc ipsum vitae mortalis honorem,
quem mihi vix frugum et pecudum custodia sollers
omnia temptanti extuderat, te matre relinquo.
Quin age et ipsa manu felices erue silvas,
fer stabulis inimicum ignem atque interfice messes,
ure sata, et duram in vites molire bipennem,
tanta meae si te ceperunt taedia laudis.'
At mater sonitum thalamo sub fluminis alti
sensit. Eam circum Milesia vellera Nymphae
carpebant hyali saturo fucata colore,
Drymoque Xanthoque Ligeaque Phyllodoceque,
caesariem effusae nitidam per candida colla,
[Nesaee Spioque Thaliaque Cymodoceque]
Cydippeque et flava Lycorias, altera virgo,
altera tum primos Lucinae experta labores,

Clioque et Beroe soror, Oceanitides ambae,
ambae auro, pictis incinctae pellibus ambae,
atque Ephyre atque Opis et Asia Deiopea
et tandem positis velox Arethusa sagittis.
Inter quas curam Clymene narrabat inanem
Vulcani, Martisque dolos et dulcia furta,
aque Chao densos divum numerabat amores.
Carmine quo captae dum fusis mollia pensa
devolvunt, iterum maternas impulit aures
luctus Aristaei, vitreisque sedilibus omnes
obstupuere; sed ante alias Arethusa sorores
prospiciens summa flavum caput extulit unda,
et procul: 'O gemitu non frustra exterrita tanto
Cyrene soror, ipse tibi, tua maxima cura,
tristis Aristaeus Penei genitoris ad undam
stat lacrimans, et te crudelem nomine dicit.'
Huic percussa nova mentem formidine mater
'Duc, age, duc ad nos; fas illi limina divum
tangere' ait. Simul alta iubet discedere late
flumina, qua iuvenis gressus inferret. At illum
curvata in montis faciem circumstetit unda
accepitque sinu vasto misitque sub amnem.
Iamque domum mirans genetricis et umida regna
speluncisque lacus clausos lucosque sonantes
ibat, et ingenti motu stupefactus aquarum
omnia sub magna labentia flumina terra
spectabat diversa locis, Phasimque Lycumque
et caput, unde altus primum se erumpit Enipeus,
unde pater Tiberinus, et unde Aniena fluenta
saxosusque sonans Hypanis Mysusque Caicus,
et gemina auratus taurino cornua vultu
Eridanus, quo non alius per pinguia culta
in mare purpureum violentior effluit amnis.
postquam est in thalami pendentia pumice tecta
perventum et nati fletus cognovit inanes
Cyrene, manibus liquidos dant ordine fontes
germanae, tonsisque ferunt mantelia villis;
pars epulis onerant mensas et plena reponunt
pocula; Panchaeis adolescunt ignibus arae;

et mater 'Cape Maeonii carchesia Bacchi:
Oceano libemus' ait. Simul ipsa precatur
Oceanumque patrem rerum Nymphasque sorores,
centum quae silvas, centum quae flumina servant.
Ter liquido ardentem perfundit nectare Vestam,
ter flamma ad summum tecti subiecta reluxit.
Omine quo firmans animum sic incipit ipsa:
'Est in Carpathio Neptuni gurgite vates
caeruleus Proteus, magnum qui piscibus aequor
et iuncto bipedum curru metitur equorum.
Hic nunc Emathiae portus patriamque revisit
Pallenen; hunc et Nymphae veneramur et ipse
grandaevus Nereus: novit namque omnia vates,
quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur;
quippe ita Neptuno visum est, immania cuius
armenta et turpes pascit sub gurgite phocas.
Hic tibi, nate, prius vinclis capiendus, ut omnem
expediat morbi causam, eventusque secundet.
Nam sine vi non ulla dabit praecepta, neque illum
orando flectes; vim duram et vincula capto
tende; doli circum haec demum frangentur inanes.
Ipsa ego te, medios cum sol accenderit aestus,
cum sitiunt herbae et pecori iam gratior umbra est,
in secreta senis ducam, quo fessus ab undis
se recipit, facile ut somno aggrediare iacentem.
Verum ubi correptum manibus vinclisque tenebis,
tum variae eludent species atque ora ferarum.
Fiet enim subito sus horridus atraque tigris
squamosusque draco et fulva cervice leaena,
aut acrem flammae sonitum dabit atque ita vinclis
excidet, aut in aquas tenues dilapsus abibit.
sed quanto ille magis formas se vertet in omnes,
tanto, nate, magis contende tenacia vincla,
donec talis erit mutato corpore, qualem
videris, incepto tegeret cum lumina somno.'
Haec ait et liquidum ambrosiae defundit odorem,
quo totum nati corpus perduxit; at illi
dulcis compositis spiravit crinibus aura,
atque habilis membris venit vigor. Est specus ingens

exesi latere in montis, quo plurima vento
cogitur inque sinus scindit sese unda reductos,
deprensis olim statio tutissima nautis;
intus se vasti Proteus tegit obiice saxi.
Hic iuvenem in latebris aversum a lumine Nympha
collocat, ipsa procul nebulis obscura resistit.
Iam rapidus torrens sitientes Sirius Indos
ardebat caelo, et medium sol igneus orbem
hauserat; arebant herbae, et cava flumina siccis
faucibus ad limum radii tepefacta coquebant:
cum Proteus consueta petens e fluctibus antra
ibat; eum vasti circum gens umida ponti
exsultans rorem late dispergit amarum.
Sternunt se somno diversae in litore phocae;
ipse velut stabuli custos in montibus olim,
vesper ubi e pastu vitulos ad tecta reducit,
auditisque lupos acuunt balatibus agni,
considit scopulo medius, numerumque recenset.
Cuius Aristaeo quoniam est oblata facultas,
vix defessa senem passus componere membra
cum clamore ruit magno, manicisque iacentem
occupat. Ille suae contra non immemor artis
omnia transformat sese in miracula rerum,
ignemque horribilemque feram fluviumque liquentem.
Verum ubi nulla fugam reperit fallacia, victus
in sese redit, atque hominis tandem ore locutus
'Nam quis te, iuvenum confidentissime, nostras
iussit adire domos? quidve hinc petis?' inquit. At ille
'Scis, Proteu, scis ipse; neque est te fallere quidquam:
sed tu desine velle. Deum praecepta secuti
venimus, hinc lassis quaesitum oracula rebus.'
Tantum effatus. Ad haec vates vi denique multa
ardentes oculos intorsit lumine glauco,
et graviter frendens sic fatis ora resolvit:
'Non te nullius exercent numinis irae;
magna luis commissa: tibi has miserabilis Orpheus
haudquaquam ob meritum poenas, ni fata resistant,
suscitat, et rapta graviter pro coniuge saevit.
Illa quidem, dum te fugeret per flumina praeceps,

immanem ante pedes hydrum moritura puella
servantem ripas alta non vidit in herba.
At chorus aequalis Dryadum clamore supremos
implerunt montes; flerunt Rhodopeiae arces
altaque Pangaea et Rhesi Mavortia tellus
atque Getae atque Hebrus et Actias Orithyia.
Ipse cava solans aegrum testudine amorem
te, dulcis coniunx, te solo in litore secum,
te veniente die, te decedente canebat.
Taenarias etiam fauces, alta ostia Ditis,
et caligantem nigra formidine lucum
ingressus Manesque adiit regemque tremendum
nesciaque humanis precibus mansuescere corda.
At cantu commotae Erebi de sedibus imis
umbrae ibant tenues simulacraque luce carentum,
quam multa in foliis avium se millia condunt,
vesper ubi aut hibernus agit de montibus imber,
matres atque viri defunctaque corpora vita
magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae,
impositique rogis iuvenes ante ora parentum;
quos circum limus niger et deformis harundo
Cocyti tardaque palus inamabilis unda
alligat, et noviens Styx interfusa coercet.
Quin ipsae stupuere domus atque intima Leti
Tartara caeruleosque implexae crinibus angues
Eumenides, tenuitque inhians tria Cerberus ora,
atque Ixionii vento rota constitit orbis.
Iamque pedem referens casus evaserat omnes,
redditaque Eurydice superas veniebat ad auras
pone sequens (namque hanc dederat Proserpina legem),
cum subita incautum dementia cepit amantem,
ignoscenda quidem, scirent si ignoscere Manes:
restitit, Eurydicenque suam iam luce sub ipsa
immemor heu victusque animi respexit. Ibi omnis
effusus labor atque immitis rupta tyranni
foedera terque fragor stagnis auditus Averni.
Illa "Quis et me" inquit "miseram et te perdidit, Orpheu,
quis tantus furor? En iterum crudelia retro
fata vocant, conditque natantia lumina somnus.

Iamque vale: feror ingenti circumdata nocte
invalidasque tibi tendens, heu non tua, palmas—."
Dixit, et ex oculis subito ceu fumus in auras
commixtus tenues fugit diversa, neque illum
prensantem nequiquam umbras et multa volentem
dicere praeterea vidit; nec portitor Orci
amplius obiectam passus transire paludem.
Quid faceret? Quo se rapta bis coniuge ferret?
Quo fletu Manes, quae numina voce moveret?
Illa quidem Stygia nabat iam frigida cymba.
Septem illum totos perhibent ex ordine menses
rupe sub aëria deserti ad Strymonis undam
flevisse et gelidis haec evolvisse sub astris
mulcentem tigres et agentem carmine quercus;
qualis populea maerens philomela sub umbra
amissos queritur fetus, quos durus arator
observans nido implumes detraxit; at illa
flet noctem, ramoque sedens miserabile carmen
integrat, et maestis late loca questibus implet.
Nulla Venus, non ulli animum flexere hymenaei.
Solus hyperboreas glacies Tanaimque nivalem
arvaque Rhipaeis nunquam viduata pruinis
lustrabat raptam Eurydicen atque irrita Ditis
dona querens; spretae Ciconum quo munere matres
inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi
discerptum latos iuvenem sparsere per agros.
Tum quoque marmorea caput a cervice revulsum
gurgite cum medio portans Oeagrius Hebrus
volveret, Eurydicen vox ipsa et frigida lingua
"Ah! miseram Eurydicen" anima fugiente vocabat,
Eurydicen toto referebant flumine ripae.'
  Haec Proteus, et se iactu dedit aequor in altum,
quaque dedit, spumantem undam sub vertice torsit.
At non Cyrene; namque ultro affata timentem:
  'Nate, licet tristes animo deponere curas.
Haec omnis morbi causa, hinc miserabile Nymphae,
cum quibus illa choros lucis agitabat in altis,
exitium misere apibus. Tu munera supplex
tende petens pacem, et faciles venerare Napaeas;

namque dabunt veniam votis, irasque remittent.
Sed modus orandi qui sit, prius ordine dicam.
Quattuor eximios praestanti corpore tauros,
qui tibi nunc viridis depascunt summa Lycaei,
delige, et intacta totidem cervice iuvencas.
Quattuor his aras alta ad delubra dearum
constitue, et sacrum iugulis demitte cruorem,
corporaque ipsa boum frondoso desere luco.
Post ubi nona suos Aurora ostenderit ortus,
inferias Orphei Lethaea papavera mittes,
et nigram mactabis ovem, lucumque revises:
placatam Eurydicen vitula venerabere caesa.'
  Haud mora: continuo matris praecepta facessit;
ad delubra venit, monstratas excitat aras,
quattuor eximios praestanti corpore tauros
ducit et intacta totidem cervice iuvencas.
Post ubi nona suos Aurora induxerat ortus,
inferias Orphei mittit, lucumque revisit.
Hic vero subitum ac dictu mirabile monstrum
aspiciunt, liquefacta boum per viscera toto
stridere apes utero et ruptis effervere costis,
immensasque trahi nubes, iamque arbore summa
confluere et lentis uvam demittere ramis.
  Haec super arvorum cultu pecorumque canebam
et super arboribus, Caesar dum magnus ad altum
fulminat Euphraten bello, victorque volentes
per populos dat iura, viamque affectat Olympo.
Illo Vergilium me tempore dulcis alebat
Parthenope studiis florentem ignobilis oti,
carmina qui lusi pastorum, audaxque iuventa,
Tityre, te patulae cecini sub tegmine fagi.

AENEIS.

LIBER PRIMUS.

[*Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena*
Carmen, et egressus silvis vicina coegi
ut quamvis avido parerent arva colono,
gratum opus agricolis, at nunc horrentia Martis]

Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Lavinaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
vi superum saevae memorem Iunonis ob iram,
multa quoque et bello passus, dum conderet urbem
inferretque deos Latio, genus unde Latinum
Albanique patres atque altae moenia Romae.
Musa, mihi causas memora, quo numine laeso
quidve dolens regina deum tot volvere casus
insignem pietate virum, tot adire labores
impulerit. Tantaene animis caelestibus irae?
Urbs antiqua fuit (Tyrii tenuere coloni),
Carthago, Italiam contra Tiberinaque longe
ostia, dives opum studiisque asperrima belli;
quam Iuno fertur terris magis omnibus unam
posthabita coluisse Samo: hic illius arma,
hic currus fuit; hoc regnum dea gentibus esse
si qua fata sinant, iam tum tenditque fovetque.
Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
audierat, Tyrias olim quae verteret arces;
hinc populum late regem belloque superbum
venturum excidio Libyae: sic volvere Parcas.
Id metuens veterisque memor Saturnia belli,
prima quod ad Troiam pro caris gesserat Argis:

necdum etiam causae irarum saevique dolores
exciderant animo; manet alta mente repostum
iudicium Paridis spretaeque iniuria formae
et genus invisum et rapti Ganymedis honores:
his accensa super iactatos aequore toto
Troas, reliquias Danaum atque immitis Achilli,
arcebat longe Latio, multosque per annos
errabant acti fatis maria omnia circum.
Tantae molis erat Romanam condere gentem.
Vix e conspectu Siculae telluris in altum
vela dabant laeti et spumas salis aere ruebant,
cum Iuno aeternum servans sub pectore vulnus
haec secum: 'Mene incepto desistere victam,
nec posse Italia Teucrorum avertere regem?
Quippe vetor fatis. Pallasne exurere classem
Argivum atque ipsos potuit submergere ponto
unius ob noxam et furias Aiacis Oili?
Ipsa, Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem,
disiecitque rates evertitque aequora ventis,
illum exspirantem transfixo pectore flammas
turbine corripuit scopuloque infixit acuto;
ast ego, quae divum incedo regina, Iovisque
et soror et coniunx, una cum gente tot annos
bella gero. Et quisquam numen Iunonis adorat
praeterea, aut supplex aris imponet honorem?'
Talia flammato secum dea corde volutans
nimborum in patriam, loca feta furentibus Austris,
Aeoliam venit. Hic vasto rex Aeolus antro
luctantes ventos tempestatesque sonoras
imperio premit, ac vinclis et carcere frenat.
Illi indignantes magno cum murmure montis
circum claustra fremunt; celsa sedet Aeolus arce
sceptra tenens, mollitque animos et temperat iras:
ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
quippe ferant rapidi secum verrantque per auras:
sed Pater omnipotens speluncis abdidit atris
hoc metuens, molemque et montes insuper altos
imposuit, regemque dedit, qui foedere certo
et premere et laxas sciret dare iussus habenas.

Ad quem tum Iuno supplex his vocibus usa est:
'Aeole, namque tibi divum Pater atque hominum rex
et mulcere dedit fluctus et tollere vento,
gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor,
Ilium in Italiam portans victosque Penates:
incute vim ventis submersasque obrue puppes,
aut age diversos et disiice corpora ponto.
Sunt mihi bis septem praestanti corpore Nymphae,
quarum quae forma pulcherrima Deiopea,
conubio iungam stabili propriamque dicabo,
omnes ut tecum meritis pro talibus annos
exigat et pulchra faciat te prole parentem.'
Aeolus haec contra: 'Tuus, O regina, quid optes,
explorare labor; mihi iussa capessere fas est.
Tu mihi quodcumque hoc regni, tu sceptra Iovemque
concilias, tu das epulis accumbere divum,
nimborumque facis tempestatumque potentem.'
Haec ubi dicta, cavum conversa cuspide montem
impulit in latus: ac venti velut agmine facto,
qua data porta, ruunt et terras turbine perflant.
Incubuere mari, totumque a sedibus imis
una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis
Africus, et vastos volvunt ad litora fluctus.
Insequitur clamorque virum stridorque rudentum.
Eripiunt subito nubes caelumque diemque
Teucrorum ex oculis; ponto nox incubat atra.
Intonuere poli et crebris micat ignibus aether,
praesentemque viris intentant omnia mortem.
Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra;
ingemit, et duplices tendens ad sidera palmas
talia voce refert: 'O terque quaterque beati,
queis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
contigit oppetere! o Danaum fortissime gentis
Tydide, mene Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
saevus ubi Aeacidae telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit?'
Talia iactanti stridens Aquilone procella

velum adversa ferit, fluctusque ad sidera tollit.
Franguntur remi; tum prora avertit et undis
dat latus; insequitur cumulo praeruptus aquae mons.
Hi summo in fluctu pendent, his unda dehiscens
terram inter fluctus aperit, furit aestus harenis.
Tres Notus abreptas in saxa latentia torquet;
saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras,
dorsum immane mari summo; tres Eurus ab alto
in brevia et syrtes urget (miserabile visu)
illiditque vadis atque aggere cingit harenae.
Unam, quae Lycios fidumque vehebat Oronten,
ipsius ante oculos ingens a vertice pontus
in puppim ferit: excutitur pronusque magister
volvitur in caput; ast illam ter fluctus ibidem
torquet agens circum, et rapidus vorat aequore vertex.
Apparent rari nantes in gurgite vasto,
arma virum tabulaeque et Troïa gaza per undas.
Iam validam Ilionei navem, iam fortis Achati,
et qua vectus Abas, et qua grandaevus Aletes,
vicit hiemps; laxis laterum compagibus omnes
accipiunt inimicum imbrem rimisque fatiscunt.
  Interea magno misceri murmure pontum
emissamque hiemem sensit Neptunus et imis
stagna refusa vadis, graviter commotus; et alto
prospiciens summa placidum caput extulit unda.
Disiectam Aeneae toto videt aequore classem,
fluctibus oppressos Troas caelique ruina.
Nec latuere doli fratrem Iunonis et irae.
Eurum ad se Zephyrumque vocat, dehinc talia fatur:
  'Tantane vos generis tenuit fiducia vestri?
iam caelum terramque meo sine numine, venti,
miscere, et tantas audetis tollere moles?
quos ego—sed motos praestat componere fluctus:
post mihi non simili poena commissa luetis.
Maturate fugam, regique haec dicite vestro:
non illi imperium pelagi saevumque tridentem,
sed mihi sorte datum. Tenet ille immania saxa,
vestras, Eure, domos; illa se iactet in aula
Aeolus et clauso ventorum carcere regnet.'

Sic ait, et dicto citius tumida aequora placat,
collectasque fugat nubes solemque reducit.
Cymothoë simul et Triton annixus acuto
detrudunt naves scopulo; levat ipse tridenti
et vastas aperit syrtes et temperat aequor,
atque rotis summas levibus perlabitur undas.
Ac veluti magno in populo cum saepe coorta est
seditio, saevitque animis ignobile vulgus,
iamque faces et saxa volant, furor arma ministrat:
tum pietate gravem ac meritis si forte virum quem
conspexere, silent arrectisque auribus astant;
ille regit dictis animos, et pectora mulcet:
sic cunctus pelagi cecidit fragor, aequora postquam
prospiciens genitor caeloque invectus aperto
flectit equos curruque volans dat lora secundo.
Defessi Aeneadae quae proxima litora cursu
contendunt petere, et Libyae vertuntur ad oras.
Est in secessu longo locus: insula portum
efficit obiectu laterum, quibus omnis ab alto
frangitur inque sinus scindit sese unda reductos.
Hinc atque hinc vastae rupes geminique minantur
in caelum scopuli, quorum sub vertice late
aequora tuta silent: tum silvis scaena coruscis
desuper horrentique atrum nemus imminet umbra;
fronte sub adversa scopulis pendentibus antrum,
intus aquae dulces vivoque sedilia saxo,
Nympharum domus. Hic fessas non vincula naves
ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.
Huc septem Aeneas collectis navibus omni
ex numero subit; ac magno telluris amore
egressi optata potiuntur Troes harena
et sale tabentes artus in litore ponunt.
Ac primum silici scintillam excudit Achates
succepitque ignem foliis atque arida circum
nutrimenta dedit rapuitque in fomite flammam.
Tum Cererem corruptam undis Cerealiaque arma
expediunt fessi rerum, frugesque receptas
et torrere parant flammis et frangere saxo.
Aeneas scopulum interea conscendit et omnem

prospectum late pelago petit, Anthea si quem
iactatum vento videat Phrygiasque biremes
aut Capyn aut celsis in puppibus arma Caici.
Navem in conspectu nullam, tres litore cervos
prospicit errantes; hos tota armenta sequuntur
a tergo, et longum per valles pascitur agmen.
Constitit hic, arcumque manu celeresque sagittas
corripuit, fidus quae tela gerebat Achates,
ductoresque ipsos primum, capita alta ferentes
cornibus arboreis, sternit; tum vulgus et omnem
miscet agens telis nemora inter frondea turbam;
nec prius absistit, quam septem ingentia victor
corpora fundat humo et numerum cum navibus aequet.
Hinc portum petit, et socios partitur in omnes.
Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes
litore Trinacrio dederatque abeuntibus heros,
dividit, et dictis maerentia pectora mulcet;
'O socii (neque enim ignari sumus ante malorum),
o passi graviora, dabit deus his quoque finem.
Vos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantes
accestis scopulos, vos et Cyclopea saxa
experti: revocate animos, maestumque timorem
mittite; forsan et haec olim meminisse iuvabit.
Per varios casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
ostendunt; illic fas regna resurgere Troiae.
Durate, et vosmet rebus servate secundis.'
  Talia voce refert, curisque ingentibus aeger
spem vultu simulat, premit altum corde dolorem.
Illi se praedae accingunt dapibusque futuris:
tergora diripiunt costis et viscera nudant,
pars in frusta secant veribusque trementia figunt,
litore aëna locant alii flammasque ministrant.
Tum victu revocant vires, fusique per herbam
implentur veteris Bacchi pinguisque ferinae.
Postquam exempta fames epulis mensaeque remotae,
amissos longo socios sermone requirunt
spemque metumque inter dubii, seu vivere credant
sive extrema pati nec iam exaudire vocatos.

Praecipue pius Aeneas nunc acris Oronti,
nunc Amyci casum gemit et crudelia secum
fata Lyci fortemque Gyan fortemque Cloanthum.
Et iam finis erat, cum Iuppiter aethere summo
despiciens mare velivolum terrasque iacentes
litoraque et latos populos, sic vertice caeli
constitit et Libyae defixit lumina regnis.
Atque illum tales iactantem pectore curas
tristior et lacrimis oculos suffusa nitentes
alloquitur Venus: 'O qui res hominumque deumque
aeternis regis imperiis et fulmine terres,
quid meus Aeneas in te committere tantum,
quid Troes potuere, quibus tot funera passis
cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis?
Certe hinc Romanos olim volventibus annis,
hinc fore ductores revocato a sanguine Teucri,
qui mare, qui terras omni dicione tenerent,
pollicitus: quae te, genitor, sententia vertit?
Hoc equidem occasum Troiae tristesque ruinas
solabar fatis contraria fata rependens;
nunc eadem fortuna viros tot casibus actos
insequitur. Quem das finem, rex magne, laborum?
Antenor potuit mediis elapsus Achivis
Illyricos penetrare sinus atque intima tutus
regna Liburnorum et fontem superare Timavi,
unde per ora novem vasto cum murmure montis
it mare proruptum et pelago premit arva sonanti.
Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit
Teucrorum, et genti nomen dedit armaque fixit
Troïa, nunc placida compostus pace quiescit:
nos, tua progenies, caeli quibus annuis arcem,
navibus (infandum) amissis unius ob iram
prodimur atque Italis longe disiungimur oris.
Hic pietatis honos? sic nos in sceptra reponis?'
Olli subridens hominum sator atque deorum
vultu, quo caelum tempestatesque serenat,
oscula libavit natae, dehinc talia fatur:
'Parce metu, Cytherea: manent immota tuorum
fata tibi; cernes urbem et promissa Lavini

moenia, sublimemque feres ad sidera caeli
magnanimum Aenean; neque me sententia vertit.
Hic tibi (fabor enim, quando haec te cura remordet,
longius et volvens fatorum arcana movebo)
bellum ingens geret Italia populosque feroces
contundet, moresque viris et moenia ponet,
tertia dum Latio regnantem viderit aestas
ternaque transierint Rutulis hiberna subactis.
At puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
additur (Ilus erat, dum res stetit Ilia regno),
triginta magnos volvendis mensibus orbes
imperio explebit, regnumque ab sede Lavini
transferet, et longam multa vi muniet Albam.
Hic iam ter centum totos regnabitur annos
gente sub Hectorea, donec regina sacerdos
Marte gravis geminam partu dabit Ilia prolem.
Inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus
Romulus excipiet gentem, et Mavortia condet
moenia Romanosque suo de nomine dicet.
His ego nec metas rerum nec tempora pono,
imperium sine fine dedi. Quin aspera Iuno,
quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat,
consilia in melius referet, mecumque fovebit
Romanos, rerum dominos, gentemque togatam.
Sic placitum. Veniet lustris labentibus aetas,
cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenas
servitio premet ac victis dominabitur Argis.
Nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
imperium Oceano, famam qui terminet astris,
Iulius, a magno demissum nomen Iulo.
Hunc tu olim caelo, spoliis Orientis onustum,
accipies secura; vocabitur hic quoque votis.
Aspera tum positis mitescent saecula bellis;
cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis
claudentur Belli portae; Furor impius intus
saeva sedens super arma et centum vinctus aënis
post tergum nodis fremet horridus ore cruento.'
Haec ait, et Maia genitum demittit ab alto,

ut terrae utque novae pateant Carthaginis arces
hospitio Teucris, ne fati nescia Dido
finibus arceret. Volat ille per aëra magnum
remigio alarum, ac Libyae citus astitit oris.
Et iam iussa facit, ponuntque ferocia Poeni
corda volente deo; in primis regina quietum
accipit in Teucros animum mentemque benignam.
  At pius Aeneas, per noctem plurima volvens,
ut primum lux alma data est, exire locosque
explorare novos, quas vento accesserit oras,
qui teneant, nam inculta videt, hominesne feraene,
quaerere constituit sociisque exacta referre.
Classem in convexo nemorum sub rupe cavata
arboribus clausam circum atque horrentibus umbris
occulit; ipse uno graditur comitatus Achate,
bina manu lato crispans hastilia ferro.
Cui mater media sese tulit obvia silva,
virginis os habitumque gerens et virginis arma,
Spartanae vel qualis equos Threissa fatigat
Harpalyce volucremque fuga praevertitur Hebrum.
Namque umeris de more habilem suspenderat arcum
venatrix, dederatque comam diffundere ventis,
nuda genu nodoque sinus collecta fluentes.
Ac prior 'Heus' inquit, 'iuvenes, monstrate, mearum
vidistis si quam hic errantem forte sororum,
succinctam pharetra, et maculosae tegmine lyncis
aut spumantis apri cursum clamore prementem.'
  Sic Venus, et Veneris contra sic filius orsus:
'Nulla tuarum audita mihi neque visa sororum,
o—quam te memorem, virgo? namque haud tibi vultus
mortalis, nec vox hominem sonat; o dea certe,
an Phoebi soror an Nympharum sanguinis una?
Sis felix, nostrumque leves quaecumque laborem,
et, quo sub caelo tandem, quibus orbis in oris
iactemur, doceas; ignari hominumque locorumque
erramus, vento huc vastis et fluctibus acti:
multa tibi ante aras nostra cadet hostia dextra.'
  Tum Venus: 'Haud equidem tali me dignor honore;
virginibus Tyriis mos est gestare pharetram

purpureoque alte suras vincire cothurno.
Punica regna vides, Tyrios et Agenoris urbem;
sed fines Libyci, genus intractabile bello.
Imperium Dido Tyria regit urbe profecta,
germanum fugiens. Longa est iniuria, longae
ambages; sed summa sequar fastigia rerum.
Huic coniunx Sychaeus erat, ditissimus auri
Phoenicum, et magno miserae dilectus amore,
cui pater intactam dederat primisque iugarat
ominibus. Sed regna Tyri germanus habebat
Pygmalion, scelere ante alios immanior omnes.
Quos inter medius venit furor. Ille Sychaeum
impius ante aras atque auri caecus amore
clam ferro incautum superat, securus amorum
germanae; factumque diu celavit, et aegram
multa malus simulans vana spe lusit amantem.
Ipsa sed in somnis inhumati venit imago
coniugis; ora modis attollens pallida miris
crudeles aras traiectaque pectora ferro
nudavit, caecumque domus scelus omne retexit.
Tum celerare fugam patriaque excedere suadet,
auxiliumque viae veteris tellure recludit
thesauros, ignotum argenti pondus et auri.
His commota fugam Dido sociosque parabat.
Conveniunt, quibus aut odium crudele tyranni
aut metus acer erat; naves, quae forte paratae,
corripiunt onerantque auro. Portantur avari
Pygmalionis opes pelago; dux femina facti.
Devenere locos, ubi nunc ingentia cernes
moenia surgentemque novae Carthaginis arcem,
mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
taurino quantum possent circumdare tergo.
Sed vos qui tandem quibus aut venistis ab oris,
quove tenetis iter?' Quaerenti talibus ille
suspirans imoque trahens a pectore vocem:
'O dea, si prima repetens ab origine pergam,
et vacet annales nostrorum audire laborum,
ante diem clauso componat Vesper Olympo.
Nos Troia antiqua, si vestras forte per aures

Troiae nomen iit, diversa per aequora vectos
forte sua Libycis tempestas appulit oris.
Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste Penates
classe veho mecum, fama super aethera notus.
Italiam quaero patriam et genus ab Iove summo.
Bis denis Phrygium conscendi navibus aequor
matre dea monstrante viam data fata secutus;
vix septem convulsae undis Euroque supersunt.
Ipse ignotus egens Libyae deserta peragro,
Europa atque Asia pulsus.' Nec plura querentem
passa Venus medio sic interfata dolore est:
'Quisquis es, haud, credo, invisus caelestibus auras
vitales carpis, Tyriam qui adveneris urbem.
Perge modo atque hinc te reginae ad limina perfer.
Namque tibi reduces socios classemque relatam
nuntio et in tutum versis Aquilonibus actam,
ni frustra augurium vani docuere parentes.
Aspice bis senos laetantes agmine cycnos,
aetheria quos lapsa plaga Iovis ales aperto
turbabat caelo; nunc terras ordine longo
aut capere aut captas iam respectare videntur:
ut reduces illi ludunt stridentibus alis
et coetu cinxere polum cantusque dedere,
haud aliter puppesque tuae pubesque tuorum
aut portum tenet aut pleno subit ostia velo.
Perge modo et, qua te ducit via, dirige gressum.'
Dixit, et avertens rosea cervice refulsit,
ambrosiaeque comae divinum vertice odorem
spiravere; pedes vestis defluxit ad imos:
et vera incessu patuit dea. Ille ubi matrem
agnovit, tali fugientem est voce secutus:
'Quid natum totiens, crudelis tu quoque, falsis
ludis imaginibus? cur dextrae iungere dextram
non datur, ac veras audire et reddere voces?'
Talibus incusat, gressumque ad moenia tendit.
At Venus obscuro gradientes aëre saepsit,
et multo nebulae circum dea fudit amictu,
cernere ne quis eos neu quis contingere posset
molirive moram aut veniendi poscere causas.

Ipsa Paphum sublimis abit, sedesque revisit
laeta suas, ubi templum illi, centumque Sabaeo
ture calent arae sertisque recentibus halant.
Corripuere viam interea, qua semita monstrat:
iamque ascendebant collem, qui plurimus urbi
imminet adversasque aspectat desuper arces.
Miratur molem Aeneas, magalia quondam,
miratur portas strepitumque et strata viarum.
Instant ardentes Tyrii, pars ducere muros
molirique arcem et manibus subvolvere saxa,
pars optare locum tecto et concludere sulco.
iura magistratusque legunt sanctumque senatum.
Hic portus alii effodiunt; hinc lata theatris
fundamenta petunt alii, immanesque columnas
rupibus excidunt, scaenis decora alta futuris:
qualis apes aestate nova per florea rura
exercet sub sole labor, cum gentis adultos
educunt fetus, aut cum liquentia mella
stipant et dulci distendunt nectare cellas,
aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto
ignavum fucos pecus a praesepibus arcent;
fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.
'O fortunati, quorum iam moenia surgunt!'
Aeneas ait, et fastigia suspicit urbis.
Infert se saeptus nebula (mirabile dictu)
per medios miscetque viris, neque cernitur ulli.
Lucus in urbe fuit media, laetissimus umbra,
quo primum iactati undis et turbine Poeni
effodere loco signum, quod regia Iuno
monstrarat, caput acris equi: sic nam fore bello
egregiam et facilem victu per saecula gentem.
Hic templum Iunoni ingens Sidonia Dido
condebat, donis opulentum et numine divae,
aerea cui gradibus surgebant limina nexaeque
aere trabes, foribus cardo stridebat aënis.
Hoc primum in luco nova res oblata timorem
leniit, hic primum Aeneas sperare salutem
ausus et afflictis melius confidere rebus.
Namque sub ingenti lustrat dum singula templo

reginam opperiens, dum, quae fortuna sit urbi,
artificumque manus inter se operumque laborem
miratur, videt Iliacas ex ordine pugnas
bellaque iam fama totum vulgata per orbem,
Atridas Priamumque et saevum ambobus Achillem.
Constitit, et lacrimans 'Quis iam locus,' inquit, 'Achate,
quae regio in terris nostri non plena laboris?
En Priamus. Sunt hic etiam sua praemia laudi;
sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt.
Solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem.'
Sic ait, atque animum pictura pascit inani
multa gemens, largoque umectat flumine vultum.
Namque videbat, uti bellantes Pergama circum
hac fugerent Graii, premeret Troiana iuventus;
hac Phryges, instaret curru cristatus Achilles.
Nec procul hinc Rhesi niveis tentoria velis
agnoscit lacrimans, primo quae prodita somno
Tydides multa vastabat caede cruentus,
ardentesque avertit equos in castra, priusquam
pabula gustassent Troiae Xanthumque bibissent.
Parte alia fugiens amissis Troilus armis,
infelix puer atque impar congressus Achilli,
fertur equis curruque haeret resupinus inani,
lora tenens tamen; huic cervixque comaeque trahuntur
per terram, et versa pulvis inscribitur hasta.
Interea ad templum non aequae Palladis ibant
crinibus Iliades passis peplumque ferebant,
suppliciter tristes et tunsae pectora palmis:
diva solo fixos oculos aversa tenebat.
Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros
exanimumque auro corpus vendebat Achilles.
Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo,
ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici
tendentemque manus Priamum conspexit inermes.
Se quoque principibus permixtum agnovit Achivis,
Eoasque acies et nigri Memnonis arma.
Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis
Penthesilea furens mediisque in millibus ardet,
aurea subnectens exsertae cingula mammae,

bellatrix, audetque viris concurrere virgo.
Haec dum Dardanio Aeneae miranda videntur,
dum stupet obtutuque haeret defixus in uno,
regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
incessit magna iuvenum stipante caterva.
Qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
exercet Diana choros, quam mille secutae
hinc atque hinc glomerantur Oreades; illa pharetram
fert umero, gradiensque deas supereminet omnes;
Latonae tacitum pertemptant gaudia pectus:
talis erat Dido, talem se laeta ferebat
per medios, instans operi regnisque futuris.
Tum foribus divae, media e testudine templi,
saepta armis solioque alte subnixa resedit.
Iura dabat legesque viris, operumque laborem
partibus aequabat iustis aut sorte trahebat,
cum subito Aeneas concursu accedere magno
Anthea Sergestumque videt fortemque Cloanthum
Teucrorumque alios, ater quos aequore turbo
dispulerat penitusque alias avexerat oras.
Obstupuit simul ipse, simul percussus Achates
laetitiaque metuque: avidi coniungere dextras
ardebant, sed res animos incognita turbat.
Dissimulant et nube cava speculantur amicti,
quae fortuna viris, classem quo litore linquant,
quid veniant: cunctis nam lecti navibus ibant
orantes veniam, et templum clamore petebant.
Postquam introgressi et coram data copia fandi,
maximus Ilioneus placido sic pectore coepit:
'O regina, novam cui condere Iuppiter urbem
iustitiaque dedit gentes frenare superbas,
Troes te miseri, ventis maria omnia vecti,
oramus: prohibe infandos a navibus ignes,
parce pio generi, et propius res aspice nostras.
Non nos aut ferro Libycos populare penates
venimus aut raptas ad litora vertere praedas;
non ea vis animo nec tanta superbia victis.
Est locus, Hesperiam Graii cognomine dicunt,
terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae;

Oenotri coluere viri; nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem;
hic cursus fuit,
cum subito assurgens fluctu nimbosus Orion
in vada caeca tulit, penitusque procacibus Austris
perque undas superante salo perque invia saxa
dispulit: huc pauci vestris annavimus oris.
Quod genus hoc hominum? quaeve hunc tam barbara morem
permittit patria? hospitio prohibemur harenae;
bella cient, primaque vetant consistere terra.
Si genus humanum et mortalia temnitis arma,
at sperate deos memores fandi atque nefandi.
Rex erat Aeneas nobis, quo iustior alter
nec pietate fuit nec bello maior et armis:
quem si fata virum servant, si vescitur aura
aetheria neque adhuc crudelibus occubat umbris,
non metus. Officio nec te certasse priorem
paeniteat: sunt et Siculis regionibus urbes
armaque, Troianoque a sanguine clarus Acestes.
Quassatam ventis liceat subducere classem
et silvis aptare trabes et stringere remos,
si datur Italiam sociis et rege recepto
tendere, ut Italiam laeti Latiumque petamus;
sin absumpta salus, et te, pater optime Teucrum,
pontus habet Libyae nec spes iam restat Iuli,
at freta Sicaniae saltem sedesque paratas,
unde huc advecti, regemque petamus Acesten.'
Talibus Ilioneus; cuncti simul ore fremebant
Dardanidae.
  Tum breviter Dido vultum demissa profatur:
'Solvite corde metum, Teucri, secludite curas.
Res dura et regni novitas me talia cogunt
moliri et late fines custode tueri.
Quis genus Aeneadum, quis Troiae nesciat urbem
virtutesque virosque aut tanti incendia belli?
Non obtusa adeo gestamus pectora Poeni,
nec tam aversus equos Tyria Sol iungit ab urbe.
Seu vos Hesperiam magnam Saturniaque arva
sive Erycis fines regemque optatis Acesten,

auxilio tutos dimittam opibusque iuvabo.
Vultis et his mecum pariter considere regnis?
Urbem quam statuo, vestra est; subducite naves;
Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.
Atque utinam rex ipse Noto compulsus eodem
afforet Aeneas! equidem per litora certos
dimittam et Libyae lustrare extrema iubebo,
si quibus eiectus silvis aut urbibus errat.'
His animum arrecti dictis et fortis Achates
et pater Aeneas iamdudum erumpere nubem
ardebant. Prior Aenean compellat Achates:
'Nate dea, quae nunc animo sententia surgit?
Omnia tuta vides, classem sociosque receptos.
Unus abest, medio in fluctu quem vidimus ipsi
submersum; dictis respondent cetera matris.'
Vix ea fatus erat, cum circumfusa repente
scindit se nubes et in aethera purgat apertum.
Restitit Aeneas claraque in luce refulsit
os umerosque deo similis; namque ipsa decoram
caesariem nato genetrix lumenque iuventae
purpureum et laetos oculis afflarat honores:
quale manus addunt ebori decus, aut ubi flavo
argentum Pariusve lapis circumdatur auro.
Tum sic reginam alloquitur cunctisque repente
improvisus ait: 'Coram, quem quaeritis, adsum
Troius Aeneas, Libycis ereptus ab undis.
O sola infandos Troiae miserata labores,
quae nos, reliquias Danaum, terraeque marisque
omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos
urbe domo socias, grates persolvere dignas
non opis est nostrae, Dido, nec quidquid ubique est
gentis Dardaniae, magnum quae sparsa per orbem.
Di tibi, si qua pios respectant numina, si quid
usquam iustitia est et mens sibi conscia recti,
praemia digna ferant. Quae te tam laeta tulerunt
saecula? qui tanti talem genuere parentes?
in freta dum fluvii current, dum montibus umbrae
lustrabunt convexa, polus dum sidera pascet,
semper honos nomenque tuum laudesque manebunt,

quae me cumque vocant terrae.' Sic fatus amicum
Ilionea petit dextra, laevaque Serestum,
post alios, fortemque Gyan fortemque Cloanthum.
  Obstupuit primo aspectu Sidonia Dido,
casu deinde viri tanto, et sic ore locuta est:
'Quis te, nate dea, per tanta pericula casus
insequitur? quae vis immanibus applicat oris?
Tune ille Aeneas, quem Dardanio Anchisae
alma Venus Phrygii genuit Simoentis ad undam?
atque equidem Teucrum memini Sidona venire
finibus expulsum patriis, nova regna petentem
auxilio Beli; genitor tum Belus opimam
vastabat Cyprum et victor dicione tenebat.
Tempore iam ex illo casus mihi cognitus urbis
Troianae nomenque tuum regesque Pelasgi.
Ipse hostis Teucros insigni laude ferebat,
seque ortum antiqua Teucrorum a stirpe volebat.
Quare agite o tectis, iuvenes, succedite nostris.
Me quoque per multos similis fortuna labores
iactatam hac demum voluit consistere terra:
non ignara mali miseris succurrere disco.'
Sic memorat; simul Aenean in regia ducit
tecta, simul divum templis indicit honorem.
Nec minus interea sociis ad litora mittit
viginti tauros, magnorum horrentia centum
terga suum, pingues centum cum matribus agnos,
munera laetitiamque dei.
At domus interior regali splendida luxu
instruitur, mediisque parant convivia tectis:
arte laboratae vestes ostroque superbo,
ingens argentum mensis, caelataque in auro
fortia facta patrum, series longissima rerum
per tot ducta viros antiqua ab origine gentis.
  Aeneas (neque enim patrius consistere mentem
passus amor) rapidum ad naves praemittit Achaten
Ascanio ferat haec ipsumque ad moenia ducat;
omnis in Ascanio cari stat cura parentis.
Munera praeterea Iliacis erepta ruinis
ferre iubet, pallam signis auroque rigentem

et circumtextum croceo velamen acantho,
ornatus Argivae Helenae, quos illa Mycenis,
Pergama cum peteret inconcessosque hymenaeos,
extulerat, matris Ledae mirabile donum;
praeterea sceptrum, Ilione quod gesserat olim,
maxima natarum Priami, colloque monile
bacatum et duplicem gemmis auroque coronam.
Haec celerans iter ad naves tendebat Achates.
At Cytherea novas artes, nova pectore versat
consilia, ut faciem mutatus et ora Cupido
pro dulci Ascanio veniat, donisque furentem
incendat reginam atque ossibus implicet ignem.
Quippe domum timet ambiguam Tyriosque bilingues;
urit atrox Iuno, et sub noctem cura recursat.
Ergo his aligerum dictis affatur Amorem:
'Nate, meae vires, mea magna potentia solus,
nate, Patris summi qui tela Typhoia temnis,
ad te confugio et supplex tua numina posco.
Frater ut Aeneas pelago tuus omnia circum
litora iactetur odiis Iunonis acerbae,
nota tibi, et nostro doluisti saepe dolore.
Nunc Phoenissa tenet Dido blandisque moratur
vocibus; et vereor, quo se Iunonia vertant
hospitia; haud tanto cessabit cardine rerum.
Quocirca capere ante dolis et cingere flamma
reginam meditor, ne quo se numine mutet,
sed magno Aeneae mecum teneatur amore.
Qua facere id possis, nostram nunc accipe mentem.
Regius accitu cari genitoris ad urbem
Sidoniam puer ire parat, mea maxima cura,
dona ferens pelago et flammis restantia Troiae;
hunc ego sopitum somno super alta Cythera
aut super Idalium sacrata sede recondam,
ne qua scire dolos mediusve occurrere possit.
Tu faciem illius noctem non amplius unam
falle dolo et notos pueri puer indue vultus,
ut, cum te gremio accipiet laetissima Dido
regales inter mensas laticemque Lyaeum,
cum dabit amplexus atque oscula dulcia figet,

occultum inspires ignem fallasque veneno.'
Paret Amor dictis carae genetricis, et alas
exuit et gressu gaudens incedit Iuli.
At Venus Ascanio placidam per membra quietem
irrigat, et fotum gremio dea tollit in altos
Idaliae lucos, ubi mollis amaracus illum
floribus et dulci aspirans complectitur umbra.
Iamque ibat dicto parens et dona Cupido
regia portabat Tyriis duce laetus Achate.
Cum venit, aulaeis iam se regina superbis
aurea composuit sponda mediamque locavit;
iam pater Aeneas et iam Troiana iuventus
conveniunt, stratoque super discumbitur ostro.
Dant manibus famuli lymphas, Cereremque canistris
expediunt, tonsisque ferunt mantelia villis.
Quinquaginta intus famulae, quibus ordine longo
cura penum struere et flammis adolere penates;
centum aliae totidemque pares aetate ministri,
qui dapibus mensas onerent et pocula ponant.
Nec non et Tyrii per limina laeta frequentes
convenere, toris iussi discumbere pictis.
Mirantur dona Aeneae, mirantur Iulum
flagrantesque dei vultus simulataque verba
pallamque et pictum croceo velamen acantho.
Praecipue infelix, pesti devota futurae,
expleri mentem nequit ardescitque tuendo
Phoenissa, et pariter puero donisque movetur.
Ille ubi complexu Aeneae colloque pependit
et magnum falsi implevit genitoris amorem,
reginam petit. Haec oculis, haec pectore toto
haeret et interdum gremio fovet, inscia Dido,
insidat quantus miserae deus. At memor ille
matris Acidaliae paulatim abolere Sychaeum
incipit, et vivo temptat praevertere amore
iam pridem resides animos desuetaque corda.
Postquam prima quies epulis, mensaeque remotae,
crateras magnos statuunt et vina coronant.
Fit strepitus tectis vocemque per ampla volutant
atria; dependent lychni laquearibus aureis

incensi, et noctem flammis funalia vincunt.
Hic regina gravem gemmis auroque poposcit
implevitque mero pateram, quam Belus et omnes
a Belo soliti; tum facta silentia tectis:
'Iuppiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur,
hunc laetum Tyriisque diem Troiaque profectis
esse velis, nostrosque huius meminisse minores.
Adsit laetitiae Bacchus dator et bona Iuno;
et vos o coetum, Tyrii, celebrate faventes.'
Dixit, et in mensam laticum libavit honorem,
primaque libato summo tenus attigit ore;
tum Bitiae dedit increpitans; ille impiger hausit
spumantem pateram et pleno se proluit auro;
post alii proceres. Cithara crinitus Iopas
personat aurata, docuit quem maximus Atlas.
Hic canit errantem lunam solisque labores,
unde hominum genus et pecudes, unde imber et ignes,
Arcturum pluviasque Hyadas geminosque Triones,
quid tantum Oceano properent se tingere soles
hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.
Ingeminant plausu Tyrii, Troesque sequuntur.
Nec non et vario noctem sermone trahebat
infelix Dido, longumque bibebat amorem,
multa super Priamo rogitans, super Hectore multa,
nunc, quibus Aurorae venisset filius armis,
nunc, quales Diomedis equi, nunc, quantus Achilles.
'Immo age, et a prima, dic, hospes, origine nobis
insidias' inquit 'Danaum casusque tuorum
erroresque tuos. Nam te iam septima portat
omnibus errantem terris et fluctibus aestas.'

AENEIS.

LIBER SECUNDUS.

CONTICUERE omnes intentique ora tenebant.
Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto:
'Infandum, regina, iubes renovare dolorem.
Troianas ut opes et lamentabile regnum
eruerint Danai, quaeque ipse miserrima vidi
et quorum pars magna fui. Quis talia fando
Myrmidonum Dolopumve aut duri miles Ulixi
temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo
praecipitat suadentque cadentia sidera somnos.
Sed si tantus amor casus cognoscere nostros
et breviter Troiae supremum audire laborem,
quamquam animus meminisse horret luctuque refugit,
incipiam. Fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum, tot iam labentibus annis,
instar montis equum divina Palladis arte
aedificant sectaque intexunt abiete costas:
votum pro reditu simulant, ea fama vagatur.
Huc delecta virum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri, penitusque cavernas
ingentes uterumque armato milite complent.
'Est in conspectu Tenedos, notissima fama
insula, dives opum, Priami dum regna manebant,
nunc tantum sinus et statio male fida carinis:
huc se provecti deserto in litore condunt.
Nos abiisse rati et vento petiisse Mycenas:
ergo omnis longo solvit se Teucria luctu,
panduntur portae, iuvat ire et Dorica castra
desertosque videre locos litusque relictum.

Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles,
classibus hic locus, hic acie certare solebant.
Pars stupet innuptae donum exitiale Minervae,
et molem mirantur equi; primusque Thymoetes
duci intra muros hortatur et arce locari,
sive dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.
At Capys et quorum melior sententia menti
aut pelago Danaum insidias suspectaque dona
praecipitare iubent subiectisque urere flammis,
aut terebrare cavas uteri et temptare latebras.
Scinditur incertum studia in contraria vulgus.
'Primus ibi ante omnes, magna comitante caterva,
Laocoon ardens summa decurrit ab arce
et procul "O miseri, quae tanta insania, cives?
creditis avectos hostes aut ulla putatis
dona carere dolis Danaum? sic notus Ulixes?
aut hoc inclusi ligno occultantur Achivi
aut haec in nostros fabricata est machina muros
inspectura domos venturaque desuper urbi,
aut aliquis latet error: equo ne credite, Teucri:
quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes."
Sic fatus validis ingentem viribus hastam
in latus inque feri curvam compagibus alvum
contorsit. Stetit illa tremens, uteroque recusso
insonuere cavae gemitumque dedere cavernae.
Et si fata deum, si mens non laeva fuisset,
impulerat ferro Argolicas foedare latebras,
Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.
'Ecce manus iuvenem interea post terga revinctum
pastores magno ad regem clamore trahebant
Dardanidae, qui se ignotum venientibus ultro,
hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achivis,
obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
seu versare dolos seu certae occumbere morti.
Undique visendi studio Troiana iuventus
circumfusa ruit, certantque illudere capto.
Accipe nunc Danaum insidias et crimine ab uno
disce omnes.
Namque ut conspectu in medio turbatus inermis

constitit atque oculis Phrygia agmina circumspexit,
"Heu quae nunc tellus" inquit, "quae me aequora possunt
accipere? aut quid iam misero mihi denique restat?
cui neque apud Danaos usquam locus, et super ipsi
Dardanidae infensi poenas cum sanguine poscunt."
Quo gemitu conversi animi compressus et omnis
impetus. Hortamur fari quo sanguine cretus
quidve ferat; memoret quae sit fiducia capto.
[Ille haec deposita tandem formidine fatur:]
'"Cuncta equidem tibi, rex, fuerit quodcumque, fatebor
vera" inquit, "neque me Argolica de gente negabo:
hoc primum; nec, si miserum fortuna Sinonem
finxit, vanum etiam mendacemque improba finget.
Fando aliquod si forte tuas pervenit ad aures
Belidae nomen Palamedis et inclita fama
gloria, quem falsa sub proditione Pelasgi
insontem infando inditio, quia bella vetabat,
demisere neci, nunc cassum lumine lugent,
illi me comitem et consanguinitate propinquum
pauper in arma pater primis huc misit ab annis.
Dum stabat regno incolumis regumque vigebat
consiliis, et nos aliquod nomenque decusque
gessimus. Invidia postquam pellacis Ulixi
(haud ignota loquor) superis concessit ab oris,
afflictus vitam in tenebris luctuque trahebam
et casum insontis mecum indignabar amici.
Nec tacui demens, et me, fors si qua tulisset,
si patrios umquam remeassem victor ad Argos,
promisi ultorem et verbis odia aspera movi.
Hinc mihi prima mali labes, hinc semper Ulixes
criminibus terrere novis, hinc spargere voces
in vulgum ambiguas et quaerere conscius arma.
Nec requievit enim, donec Calchante ministro—
sed quid ego haec autem nequiquam ingrata revolvo?
quidve moror, si omnes uno ordine habetis Achivos
idque audire sat est? iamdudum sumite poenas:
hoc Ithacus velit et magno mercentur Atridae."
'Tum vero ardemus scitari et quaerere casus,
ignari scelerum tantorum artisque Pelasgae.

Prosequitur pavitans et ficto pectore fatur:
'"Saepe fugam Danai Troia cupiere relicta
moliri et longo fessi discedere bello;
fecissentque utinam! saepe illos aspera ponti
interclusit hiemps, et terruit Auster euntes.
Praecipue cum iam hic trabibus contextus acernis
staret equus, toto sonuerunt aethere nimbi.
Suspensi Eurypylum scitantem oracula Phoebi
mittimus, isque adytis haec tristia dicta reportat:
'Sanguine placastis ventos et virgine caesa,
cum primum Iliacas, Danai, venistis ad oras:
sanguine quaerendi reditus, animaque litandum
Argolica.' Vulgi quae vox ut venit ad aures,
obstupuere animi, gelidusque per ima cucurrit
ossa tremor, cui fata parent, quem poscat Apollo.
Hic Ithacus vatem magno Calchanta tumultu
protrahit in medios: quae sint ea numina divum,
flagitat. Et mihi iam multi crudele canebant
artificis scelus et taciti ventura videbant.
Bis quinos silet ille dies tectusque recusat
prodere voce sua quemquam aut opponere morti.
Vix tandem, magnis Ithaci clamoribus actus,
composito rumpit vocem, et me destinat arae.
Assensere omnes, et quae sibi quisque timebat
unius in miseri exitium conversa tulere.
Iamque dies infanda aderat: mihi sacra parari
et salsae fruges et circum tempora vittae.
Eripui, fateor, leto me et vincula rupi,
limosoque lacu per noctem obscurus in ulva
delitui, dum vela darent, si forte dedissent.
Nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi
nec dulces natos exoptatumque parentem;
quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
effugia, et culpam hanc miserorum morte piabunt.
Quod te per superos et conscia numina veri,
per si qua est quae restet adhuc mortalibus usquam
intemerata fides, oro, miserere laborum
tantorum, miserere animi non digna ferentis."
'His lacrimis vitam damus, et miserescimus ultro.

Ipse viro primus manicas atque arta levari
vincla iubet Priamus, dictisque ita fatur amicis:
"Quisquis es, amissos hinc iam obliviscere Graios;
noster eris. Mihique haec edissere vera roganti:
quo molem hanc immanis equi statuere? quis auctor?
quidve petunt? quae religio aut quae machina belli?"
Dixerat. Ille, dolis instructus et arte Pelasga,
sustulit exutas vinclis ad sidera palmas:
"Vos, aeterni ignes, et non violabile vestrum
testor numen" ait, "vos arae ensesque nefandi,
quos fugi, vittaeque deum, quas hostia gessi:
fas mihi Graiorum sacrata resolvere iura,
fas odisse viros, atque omnia ferre sub auras,
si qua tegunt; teneor patriae nec legibus ullis.
Tu modo promissis maneas servataque serves
Troia fidem, si vera feram, si magna rependam.
Omnis spes Danaum et coepti fiducia belli
Palladis auxiliis semper stetit. Impius ex quo
Tydides sed enim scelerumque inventor Ulixes
fatale aggressi sacrato avellere templo
Palladium caesis summae custodibus arcis
corripuere sacram effigiem, manibusque cruentis
virgineas ausi divae contingere vittas,
ex illo fluere ac retro sublapsa referri
spes Danaum, fractae vires, aversa deae mens.
Nec dubiis ea signa dedit Tritonia monstris.
Vix positum castris simulacrum, arsere coruscae
luminibus flammae arrectis, salsusque per artus
sudor iit, terque ipsa solo (mirabile dictu)
emicuit parmamque ferens hastamque trementem.
Extemplo temptanda fuga canit aequora Calchas,
nec posse Argolicis exscindi Pergama telis,
omnia ni repetant Argis numenque reducant,
quod pelago et curvis secum avexere carinis.
Et nunc quod patrias vento petiere Mycenas,
arma deosque parant comites, pelagoque remenso
improvisi aderunt: ita digerit omina Calchas.
Hanc pro Palladio moniti, pro numine laeso
effigiem statuere, nefas quae triste piaret.

Hanc tamen immensam Calchas attollere molem
roboribus textis caeloque educere iussit,
ne recipi portis aut duci in moenia posset
neu populum antiqua sub religione tueri.
Nam si vestra manus violasset dona Minervae
tum magnum exitium (quod di prius omen in ipsum
convertant!) Priami imperio Phrygibusque futurum;
sin manibus vestris vestram ascendisset in urbem,
ultro Asiam magno Pelopea ad moenia bello
venturam, et nostros ea fata manere nepotes."
'Talibus insidiis periurique arte Sinonis
credita res, captique dolis lacrimisque coactis,
quos neque Tydides nec Larissaeus Achilles,
non anni domuere decem, non mille carinae.
'Hic aliud maius miseris multoque tremendum
obiicitur magis, atque improvida pectora turbat.
Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,
sollemnes taurum ingentem mactabat ad aras.
Ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta,
(horresco referens) immensis orbibus angues
incumbunt pelago, pariterque ad litora tendunt;
pectora quorum inter fluctus arrecta iubaeque
sanguineae superant undas, pars cetera pontum
pone legit sinuatque immensa volumine terga.
Fit sonitus spumante salo; iamque arva tenebant
ardentesque oculos suffecti sanguine et igni
sibila lambebant linguis vibrantibus ora.
Diffugimus visu exsangues. Illi agmine certo
Laocoonta petunt: et primum parva duorum
corpora natorum serpens amplexus uterque
implicat et miseros morsu depascitur artus;
post ipsum auxilio subeuntem ac tela ferentem
corripiunt spirisque ligant ingentibus, et iam
bis medium amplexi, bis collo squamea circum
terga dati superant capite et cervicibus altis.
Ille simul manibus tendit divellere nodos
perfusus sanie vittas atroque veneno,
clamores simul horrendos ad sidera tollit,
quales mugitus, fugit cum saucius aram

taurus et incertam excussit cervice securim.
At gemini lapsu delubra ad summa dracones
effugiunt saevaeque petunt Tritonidis arcem,
sub pedibusque deae clipeique sub orbe teguntur.
Tum vero tremefacta novus per pectora cunctis
insinuat pavor, et scelus expendisse merentem
Laocoonta ferunt, sacrum qui cuspide robur
laeserit et tergo sceleratam intorserit hastam.
Ducendum ad sedes simulacrum orandaque divae
numina conclamant.
Dividimus muros et moenia pandimus urbis.
Accingunt omnes operi, pedibusque rotarum
subiiciunt lapsus, et stuppea vincula collo
intendunt. Scandit fatalis machina muros
feta armis. Pueri circum innuptaeque puellae
sacra canunt funemque manu contingere gaudent.
Illa subit mediaeque minans illabitur urbi.
O patria, o divum domus Ilium et inclita bello
moenia Dardanidum! quater ipso in limine portae
substitit atque utero sonitum quater arma dedere:
instamus tamen immemores caecique furore,
et monstrum infelix sacrata sistimus arce.
Tunc etiam fatis aperit Cassandra futuris
ora dei iussu non umquam credita Teucris:
nos delubra deum miseri, quibus ultimus esset
ille dies, festa velamus fronde per urbem.
'Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox
involvens umbra magna terramque polumque
Myrmidonumque dolos; fusi per moenia Teucri
conticuere, sopor fessos complectitur artus.
Et iam Argiva phalanx instructis navibus ibat
a Tenedo tacitae per amica silentia lunae
litora nota petens: flammas cum regia puppis
extulerat, fatisque deum defensus iniquis
inclusos utero Danaos et pinea furtim
laxat claustra Sinon. Illos patefactus ad auras
reddit equus, laetique cavo se robore promunt
Thessandrus Sthenelusque duces et dirus Ulixes
demissum lapsi per funem, Acamasque Thoasque

Pelidesque Neoptolemus primusque Machaon
et Menelaus et ipse doli fabricator Epeos.
Invadunt urbem somno vinoque sepultam;
caeduntur vigiles, portisque patentibus omnes
accipiunt socios atque agmina conscia iungunt.
'Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris
incipit et dono divum gratissima serpit.
In somnis ecce ante oculos maestissimus Hector
visus adesse mihi largosque effundere fletus,
raptatus bigis ut quondam aterque cruento
pulvere perque pedes traiectus lora tumentes.
Hei mihi qualis erat, quantum mutatus ab illo
Hectore, qui redit exuvias indutus Achilli
vel Danaum Phrygios iaculatus puppibus ignes,
squalentem barbam et concretos sanguine crines
vulneraque illa gerens, quae circum plurima muros
accepit patrios! ultro flens ipse videbar
compellare virum et maestas expromere voces:
"O lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum,
quae tantae tenuere morae? quibus Hector ab oris
exspectate venis? ut te post multa tuorum
funera, post varios hominumque urbisque labores
defessi aspicimus! quae causa indigna serenos
foedavit vultus? aut cur haec vulnera cerno?"
Ille nihil, nec me quaerentem vana moratur,
sed graviter gemitus imo de pectore ducens
"Heu fuge, nate dea, teque his" ait "eripe flammis.
Hostis habet muros, ruit alto a culmine Troia.
Sat patriae Priamoque datum: si Pergama dextra
defendi possent, etiam hac defensa fuissent.
Sacra suosque tibi commendat Troia Penates:
hos cape fatorum comites, his moenia quaere,
magna pererrato statues quae denique ponto."
Sic ait, et manibus vittas Vestamque potentem
aeternumque adytis effert penetralibus ignem.
'Diverso interea miscentur moenia luctu,
et magis atque magis, quamquam secreta parentis
Anchisae domus arboribusque obtecta recessit,
clarescunt sonitus armorumque ingruit horror.

Excutior somno, et summi fastigia tecti
ascensu supero atque arrectis auribus asto:
in segetem veluti cum flamma furentibus Austris
incidit, aut rapidus montano flumine torrens
sternit agros, sternit sata laeta boumque labores
praecipitesque trahit silvas; stupet inscius alto
accipiens sonitum saxi de vertice pastor.
Tum vero manifesta fides, Danaumque patescunt
insidiae. Iam Deiphobi dedit ampla ruinam
Vulcano superante domus, iam proximus ardet
Ucalegon, Sigea igni freta lata relucent.
Exoritur clamorque virum clangorque tubarum.
Arma amens capio; nec sat rationis in armis,
sed glomerare manum bello et concurrere in arcem
cum sociis ardent animi; furor iraque mentem
praecipitant, pulchrumque mori succurrit in armis.
'Ecce autem telis Panthus elapsus Achivum,
Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
sacra manu victosque deos parvumque nepotem
ipse trahit, cursuque amens ad limina tendit.
"Quo res summa loco, Panthu? quam prendimus arcem?"
Vix ea fatus eram, gemitu cum talia reddit:
"Venit summa dies et ineluctabile tempus
Dardaniae. Fuimus Troes, fuit Ilium et ingens
gloria Teucrorum; ferus omnia Iuppiter Argos
transtulit; incensa Danai dominantur in urbe.
Arduus armatos mediis in moenibus astans
fundit equus, victorque Sinon incendia miscet
insultans. Portis alii bipatentibus adsunt,
millia quot magnis umquam venere Mycenis;
obsedere alii telis angusta viarum
oppositi; stat ferri acies mucrone corusco
stricta, parata neci; vix primi proelia temptant
portarum vigiles et caeco Marte resistunt."
Talibus Othryadae dictis et numine divum
in flammas et in arma feror, quo tristis Erinys,
quo fremitus vocat et sublatus ad aethera clamor.
Addunt se socios Rhipeus et maximus armis
Epytus oblati per lunam Hypanisque Dymasque,

et lateri agglomerant nostro, iuvenisque Coroebus
Mygdonides: illis ad Troiam forte diebus
venerat insano Cassandrae incensus amore,
et gener auxilium Priamo Phrygibusque ferebat,
infelix qui non sponsae praecepta furentis
audierit.
Quos ubi confertos audere in proelia vidi,
incipio super his: "Iuvenes, fortissima frustra
pectora, si vobis audentem extrema cupido
certa sequi, quae sit rebus fortuna videtis.
Excessere omnes adytis arisque relictis
di, quibus imperium hoc steterat; succurritis urbi
incensae: moriamur, et in media arma ruamus.
Una salus victis nullam sperare salutem."
Sic animis iuvenum furor additus. Inde lupi ceu
raptores atra in nebula, quos improba ventris
exegit caecos rabies, catulique relicti
faucibus exspectant siccis, per tela, per hostes
vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus
urbis iter; nox atra cava circumvolat umbra.
Quis cladem illius noctis, quis funera fando
explicet aut possit lacrimis aequare labores?
Urbs antiqua ruit multos dominata per annos;
plurima perque vias sternuntur inertia passim
corpora perque domos et religiosa deorum
limina. Nec soli poenas dant sanguine Teucri:
quondam etiam victis redit in praecordia virtus,
victoresque cadunt Danai. Crudelis ubique
luctus, ubique pavor et plurima mortis imago.
'Primus se Danaum magna comitante caterva
Androgeus offert nobis, socia agmina credens,
inscius, atque ultro verbis compellat amicis:
"Festinate, viri. Nam quae tam sera moratur
segnities? alii rapiunt incensa feruntque
Pergama; vos celsis nunc primum a navibus itis?"
Dixit, et extemplo, neque enim responsa dabantur
fida satis, sensit medios delapsus in hostes.
Obstupuit retroque pedem cum voce repressit.
Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem

pressit humi nitens, trepidusque repente refugit
attollentem iras et caerula colla tumentem:
haud secus Androgeus visu tremefactus abibat.
Irruimus densis et circumfundimur armis,
ignarosque loci passim et formidine captos
sternimus: aspirat primo Fortuna labori.
Atque hic successu exsultans animisque Coroebus
"O socii, qua prima" inquit "fortuna salutis
monstrat iter, quaque ostendit se dextra, sequamur:
mutemus clipeos, Danaumque insignia nobis
aptemus. Dolus an virtus, quis in hoste requirat?
Arma dabunt ipsi." Sic fatus deinde comantem
Androgei galeam clipeique insigne decorum
induitur laterique Argivum accommodat ensem.
Hoc Rhipeus, hoc ipse Dymas omnisque iuventus
laeta facit; spoliis se quisque recentibus armat.
Vadimus immixti Danais haud numine nostro,
multaque per caecam congressi proelia noctem
conserimus, multos Danaum demittimus Orco.
Diffugiunt alii ad naves et litora cursu
fida petunt, pars ingentem formidine turpi
scandunt rursus equum et nota conduntur in alvo.
'Heu nihil invitis fas quemquam fidere divis.
Ecce trahebatur passis Priameia virgo
crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae,
ad caelum tendens ardentia lumina frustra,
lumina, nam teneras arcebant vincula palmas.
Non tulit hanc speciem furiata mente Coroebus,
et sese medium iniecit periturus in agmen.
Consequimur cuncti et densis incurrimus armis.
Hic primum ex alto delubri culmine telis
nostrorum obruimur, oriturque miserrima caedes
armorum facie et Graiarum errore iubarum.
Tum Danai gemitu atque ereptae virginis ira
undique collecti invadunt, acerrimus Aiax
et gemini Atridae Dolopumque exercitus omnis,
adversi rupto ceu quondam turbine venti
confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti

spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo.
Illi etiam, si quos obscura nocte per umbram
fudimus insidiis totaque agitavimus urbe,
apparent; Priami clipeos mentitaque tela
agnoscunt atque ora sono discordia signant.
Ilicet obruimur numero; primusque Coroebus
Penelei dextra divae armipotentis ad aram
procumbit; cadit et Rhipeus, iustissimus unus
qui fuit in Teucris et servantissimus aequi;
(dis aliter visum); pereunt Hypanisque Dymasque
confixi a sociis; nec te tua plurima, Panthu,
labentem pietas nec Apollinis infula texit.
Iliaci cineres et flamma extrema meorum,
testor, in occasu vestro nec tela nec ullas
vitavisse vices, Danaum et, si fata fuissent
ut caderem, meruisse manu. Divellimur inde
Iphitus et Pelias mecum (quorum Iphitus aevo
iam gravior, Pelias et vulnere tardus Ulixi),
protinus ad sedes Priami clamore vocati.
Hic vero ingentem pugnam, ceu cetera nusquam
bella forent, nulli tota morerentur in urbe,
sic Martem indomitum Danaosque ad tecta ruentes
cernimus obsessumque acta testudine limen.
Haerent parietibus scalae, postesque sub ipsos
nituntur gradibus, clipeosque ad tela sinistris
protecti obiiciunt, prensant fastigia dextris.
Dardanidae contra turres ac tecta domorum
culmina convellunt: (his se, quando ultima cernunt,
extrema iam in morte parant defendere telis,)
auratasque trabes, veterum decora illa parentum,
devolvunt; alii strictis mucronibus imas
obsedere fores, has servant agmine denso.
Instaurati animi regis succurrere tectis
auxilioque levare viros vimque addere victis.
'Limen erat caecaeque fores et pervius usus
tectorum inter se Priami, postesque relicti
a tergo, infelix qua se, dum regna manebant,
saepius Andromache ferre incomitata solebat
ad soceros et avo puerum Astyanacta trahebat.

Evado ad summi fastigia culminis, unde
tela manu miseri iactabant irrita Teucri.
Turrim in praecipiti stantem summisque sub astra
eductam tectis, unde omnis Troia videri
et Danaum solitae naves et Achaica castra,
aggressi ferro circum, qua summa labantes
iuncturas tabulata dabant, convellimus altis
sedibus impulimusque: ea lapsa repente ruinam
cum sonitu trahit et Danaum super agmina late
incidit. Ast alii subeunt, nec saxa nec ullum
telorum interea cessat genus.
  Vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrhus
exsultat, telis et luce coruscus aëna;
qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
nunc positis novus exuviis nitidusque iuventa
lubrica convolvit sublato pectore terga,
arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis.
Una ingens Periphas et equorum agitator Achillis,
armiger Automedon, una omnis Scyria pubes
succedunt tecto, et flammas ad culmina iactant.
Ipse inter primos correpta dura bipenni
limina perrumpit, postesque a cardine vellit
aeratos; iamque excisa trabe firma cavavit
robora et ingentem lato dedit ore fenestram.
Apparet domus intus et atria longa patescunt,
apparent Priami et veterum penetralia regum,
armatosque vident stantes in limine primo.
  At domus interior gemitu miseroque tumultu
miscetur, penitusque cavae plangoribus aedes
femineis ululant; ferit aurea sidera clamor.
Tum pavidae tectis matres ingentibus errant,
amplexaeque tenent postes atque oscula figunt.
Instat vi patria Pyrrhus: nec claustra nec ipsi
custodes sufferre valent; labat ariete crebro
ianua, et emoti procumbunt cardine postes;
fit via vi; rumpunt aditus primosque trucidant
immissi Danai et late loca milite complent.
Non sic, aggeribus ruptis cum spumeus amnis

exiit oppositasque evicit gurgite moles,
fertur in arva furens cumulo camposque per omnes
cum stabulis armenta trahit. Vidi ipse furentem
caede Neoptolemum geminosque in limine Atridas,
vidi Hecubam centumque nurus Priamumque per aras,
sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes.
Quinquaginta illi thalami, spes tanta nepotum,
barbarico postes auro spoliisque superbi
procubuere; tenent Danai, qua deficit ignis.
'Forsitan et Priami fuerint quae fata requiras.
Urbis uti captae casum convulsaque vidit
limina tectorum et medium in penetralibus hostem,
arma diu senior desueta trementibus aevo
circumdat nequiquam umeris et inutile ferrum
cingitur ac densos fertur moriturus in hostes.
Aedibus in mediis nudoque sub aetheris axe
ingens ara fuit iuxtaque veterrima laurus,
incumbens arae atque umbra complexa Penates.
Hic Hecuba et natae nequiquam altaria circum,
praecipites atra ceu tempestate columbae,
condensae et divum amplexae simulacra sedebant.
Ipsum autem sumptis Priamum iuvenalibus armis
ut vidit, "Quae mens tam dira, miserrime coniunx,
impulit his cingi telis? aut quo ruis?" inquit.
"Non tali auxilio nec defensoribus istis
tempus eget, non, si ipse meus nunc afforet Hector.
Huc tandem concede; haec ara tuebitur omnes,
aut moriere simul." Sic ore effata recepit
ad sese et sacra longaevum in sede locavit.
Ecce autem elapsus Pyrrhi de caede Polites,
unus natorum Priami, per tela, per hostes
porticibus longis fugit et vacua atria lustrat
saucius. Illum ardens infesto vulnere Pyrrhus
insequitur, iam iamque manu tenet et premit hasta.
Ut tandem ante oculos evasit et ora parentum,
concidit ac multo vitam cum sanguine fudit.
Hic Priamus, quamquam in media iam morte tenetur,
non tamen abstinuit, nec voci iraeque pepercit:
"At tibi pro scelere," exclamat, "pro talibus ausis

di, si qua est caelo pietas, quae talia curet,
persolvant grates dignas et praemia reddant
debita, qui nati coram me cernere letum
fecisti et patrios foedasti funere vultus.
At non ille, satum quo te mentiris, Achilles
talis in hoste fuit Priamo; sed iura fidemque
supplicis erubuit, corpusque exsangue sepulcro
reddidit Hectoreum, meque in mea regna remisit."
Sic fatus senior, telumque imbelle sine ictu
coniecit, rauco quod protinus aere repulsum,
et summo clipei nequiquam umbone pependit.
Cui Pyrrhus "Referes ergo haec et nuntius ibis
Pelidae genitori. Illi mea tristia facta
degeneremque Neoptolemum narrare memento:
nunc morere." Hoc dicens altaria ad ipsa trementem
traxit et in multo lapsantem sanguine nati,
implicuitque coma laevam, dextraque coruscum
extulit ac lateri capulo tenus abdidit ensem.
Haec finis Priami fatorum; hic exitus illum
sorte tulit, Troiam incensam et prolapsa videntem
Pergama, tot quondam populis terrisque superbum
regnatorem Asiae. Iacet ingens litore truncus
avulsumque umeris caput et sine nomine corpus.
'At me tum primum saevus circumstetit horror.
Obstupui; subiit cari genitoris imago,
ut regem aequaevum crudeli vulnere vidi
vitam exhalantem; subiit deserta Creusa
et direpta domus et parvi casus Iuli.
Respicio et, quae sit me circum copia, lustro.
Deseruere omnes defessi, et corpora saltu
ad terram misere aut ignibus aegra dedere.
Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae
servantem et tacitam secreta in sede latentem
Tyndarida aspicio; dant claram incendia lucem
erranti passimque oculos per cuncta ferenti.
Illa sibi infestos eversa ob Pergama Teucros
et poenas Danaum et deserti coniugis iras
praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,
abdiderat sese atque aris invisa sedebat.

Exarsere ignes animo; subit ira cadentem
ulcisci patriam et sceleratas sumere poenas.
Scilicet haec Spartam incolumis patriasque Mycenas
aspiciet, partoque ibit regina triumpho,
coniugiumque domumque patres natosque videbit,
Iliadum turba et Phrygiis comitata ministris?
occiderit ferro Priamus? Troia arserit igni?
Dardanium totiens sudarit sanguine litus?
Non ita. Namque etsi nullum memorabile nomen
feminea in poena est nec habet victoria laudem,
exstinxisse nefas tamen et sumpsisse merentis
laudabor poenas, animumque explesse iuvabit
ultricis flammae et cineres satiasse meorum.
Talia iactabam et furiata mente ferebar,
cum mihi se, non ante oculis tam clara, videndam
obtulit et pura per noctem in luce refulsit
alma parens, confessa deam qualisque videri
caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
continuit, roseoque haec insuper addidit ore:
"Nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?
quid furis aut quonam nostri tibi cura recessit?
Non prius aspicies, ubi fessum aetate parentem
liqueris Anchisen, superet coniunxne Creusa
Ascaniusque puer? quos omnes undique Graiae
circum errant acies et, ni mea cura resistat,
iam flammae tulerint inimicus et hauserit ensis.
Non tibi Tyndaridis facies invisa Lacaenae
culpatusve Paris, divum inclementia, divum,
has evertit opes sternitque a culmine Troiam.
Aspice (namque omnem, quae nunc obducta tuenti
mortales hebetat visus tibi et umida circum
caligat, nubem eripiam; tu ne qua parentis
iussa time neu praeceptis parere recusa):
Hic, ubi disiectas moles avulsaque saxis
saxa vides mixtoque undantem pulvere fumum,
Neptunus muros magnoque emota tridenti
fundamenta quatit totamque a sedibus urbem
eruit. Hic Iuno Scaeas saevissima portas
prima tenet, sociumque furens a navibus agmen

ferro accincta vocat.
Iam summas arces Tritonia (respice) Pallas
insedit, nimbo effulgens et Gorgone saeva.
Ipse pater Danais animos viresque secundas
sufficit, ipse deos in Dardana suscitat arma.
Eripe, nate, fugam, finemque impone labori.
Nusquam abero et tutum patrio te limine sistam."
Dixerat, et spissis noctis se condidit umbris.
Apparent dirae facies inimicaque Troiae
numina magna deum.
'Tum vero omne mihi visum considere in ignes
Ilium et ex imo verti Neptunia Troia;
ac veluti summis antiquam in montibus ornum
cum ferro accisam crebrisque bipennibus instant
eruere agricolae certatim, illa usque minatur
et tremefacta comam concusso vertice nutat,
vulneribus donec paulatim evicta supremum
congemuit traxitque iugis avulsa ruinam.
Descendo, ac ducente deo flammam inter et hostes
expedior: dant tela locum flammaeque recedunt.
'Atque ubi iam patriae perventum ad limina sedis
antiquasque domos, genitor, quem tollere in altos
optabam primum montes primumque petebam,
abnegat excisa vitam producere Troia
exsiliumque pati. "Vos o, quibus integer aevi
sanguis" ait "solidaeque suo stant robore vires,
vos agitate fugam.
Me si caelicolae voluissent ducere vitam,
has mihi servassent sedes. Satis una superque
vidimus excidia et captae superavimus urbi.
Sic o sic positum affati discedite corpus.
Ipse manu mortem inveniam; miserebitur hostis
exuviasque petet. Facilis iactura sepulcri.
Iam pridem invisus divis et inutilis annos
demoror, ex quo me divum pater atque hominum rex
fulminis afflavit ventis et contigit igni."
'Talia perstabat memorans, fixusque manebat.
Nos contra effusi lacrimis coniunxque Creusa
Ascaniusque omnisque domus, ne vertere secum

cuncta pater fatoque urgenti incumbere vellet.
Abnegat, inceptoque et sedibus haeret in isdem.
Rursus in arma feror, mortemque miserrimus opto.
Nam quod consilium aut quae iam fortuna dabatur?
"Mene efferre pedem, genitor, te posse relicto
sperasti, tantumque nefas patrio excidit ore?
Si nihil ex tanta superis placet urbe relinqui,
et sedet hoc animo, perituraeque addere Troiae
teque tuosque iuvat, patet isti ianua leto,
iamque aderit multo Priami de sanguine Pyrrhus,
natum ante ora patris, patrem qui obtruncat ad aras.
Hoc erat, alma parens, quod me per tela, per ignes
eripis, ut mediis hostem in penetralibus utque
Ascanium patremque meum iuxtaque Creusam
alterum in alterius mactatos sanguine cernam?
Arma, viri, ferte arma; vocat lux ultima victos.
Reddite me Danais, sinite instaurata revisam
proelia. Numquam omnes hodie moriemur inulti."
'Hinc ferro accingor rursus clipeoque sinistram
insertabam aptans meque extra tecta ferebam.
Ecce autem complexa pedes in limine coniunx
haerebat, parvumque patri tendebat Iulum:
"Si periturus abis, et nos rape in omnia tecum;
sin aliquam expertus sumptis spem ponis in armis,
hanc primum tutare domum. Cui parvus Iulus,
cui pater et coniunx quondam tua dicta relinquor?"
Talia vociferans gemitu tectum omne replebat,
cum subito dictuque oritur mirabile monstrum.
Namque manus inter maestorumque ora parentum
ecce levis summo de vertice visus Iuli
fundere lumen apex, tactuque innoxia molles
lambere flamma comas et circum tempora pasci.
Nos pavidi trepidare metu, crinemque flagrantem
Excutere et sanctos restinguere fontibus ignes.
At pater Anchises oculos ad sidera laetus
extulit, et caelo palmas cum voce tetendit:
"Iuppiter omnipotens, precibus si flecteris ullis,
aspice nos; hoc tantum; et, si pietate meremur,
da deinde augurium, Pater, atque haec omina firma."

'Vix ea fatus erat senior, subitoque fragore
intonuit laevum, et de caelo lapsa per umbras
stella facem ducens multa cum luce cucurrit.
Illam, summa super labentem culmina tecti,
cernimus Idaea claram se condere silva
signantemque vias; tum longo limite sulcus
dat lucem, et late circum loca sulphure fumant.
Hic vero victus genitor se tollere ad auras:
affaturque deos et sanctum sidus adorat.
"Iam iam nulla mora est; sequor et qua ducitis adsum.
Di patrii, servate domum, servate nepotem.
Vestrum hoc augurium, vestroque in numine Troia est.
Cedo equidem nec, nate, tibi comes ire recuso."
Dixerat ille, et iam per moenia clarior ignis
auditur, propiusque aestus incendia volvunt.
"Ergo age, care pater, cervici imponere nostrae;
ipse subibo umeris, nec me labor iste gravabit.
quo res cumque cadent, unum et commune periclum,
una salus ambobus erit. Mihi parvus Iulus
sit comes, et longe servet vestigia coniunx.
Vos, famuli, quae dicam animis advertite vestris.
Est urbe egressis tumulus templumque vetustum
desertae Cereris iuxtaque antiqua cupressus
religione patrum multos servata per annos:
hanc ex diverso sedem veniemus in unam.
Tu, genitor, cape sacra manu patriosque Penates;
me, bello e tanto digressum et caede recenti,
attrectare nefas, donec me flumine vivo
abluero."
Haec fatus latos umeros subiectaque colla
veste super fulvique insternor pelle leonis,
succedoque oneri; dextrae se parvus Iulus
implicuit sequiturque patrem non passibus aequis;
pone subit coniunx. Ferimur per opaca locorum;
et me, quem dudum non ulla iniecta movebant
tela neque adverso glomerati ex agmine Graii,
nunc omnes terrent aurae, sonus excitat omnis
suspensum et pariter comitique onerique timentem.
Iamque propinquabam portis omnemque videbar

evasisse viam, subito cum creber ad aures
visus adesse pedum sonitus, genitorque per umbram
prospiciens "Nate" exclamat, "fuge, nate; propinquant:
ardentes clipeos atque aera micantia cerno."
Hic mihi nescio quod trepido male numen amicum
confusam eripuit mentem. Namque avia cursu
dum sequor et nota excedo regione viarum,
heu misero coniunx fatone erepta Creusa
substitit erravitne via seu lassa resedit
incertum: nec post oculis est reddita nostris,
nec prius amissam respexi animumve reflexi,
quam tumulum antiquae Cereris sedemque sacratam
venimus; hic demum collectis omnibus una
defuit et comites natumque virumque fefellit.
Quem non incusavi amens hominumque deorumque
aut quid in eversa vidi crudelius urbe?
Ascanium Anchisenque patrem Teucrosque Penates
commendo sociis et curva valle recondo.
Ipse urbem repeto et cingor fulgentibus armis.
Stat casus renovare omnes omnemque reverti
per Troiam et rursus caput obiectare periclis.
Principio muros obscuraque limina portae,
qua gressum extuleram, repeto, et vestigia retro
observata sequor per noctem et lumine lustro.
Horror ubique animos, simul ipsa silentia terrent.
Inde domum, si forte pedem, si forte tulisset,
me refero. Irruerant Danai et tectum omne tenebant.
Ilicet ignis edax summa ad fastigia vento
volvitur, exsuperant flammae, furit aestus ad auras.
Procedo et Priami sedes arcemque reviso.
Et iam porticibus vacuis Iunonis asylo
custodes lecti Phoenix et dirus Ulixes
praedam asservabant. Huc undique Troïa gaza
incensis erepta adytis mensaeque deorum
crateresque auro solidi captivaque vestis
congeritur. Pueri et pavidae longo ordine matres
stant circum.
Ausus quin etiam voces iactare per umbram
implevi clamore vias, maestusque Creusam

nequiquam ingeminans iterumque iterumque vocavi.
Quaerenti et tectis urbis sine fine ruenti
infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae
visa mihi ante oculos et nota maior imago.
Obstupui, steteruntque comae et vox faucibus haesit.
Tum sic affari et curas his demere dictis:
"Quid tantum insano iuvat indulgere dolori,
o dulcis coniunx? non haec sine numine divum
eveniunt; nec te hinc comitem asportare Creusam
fas aut ille sinit superi regnator Olympi.
Longa tibi exsilia, et vastum maris aequor arandum:
et terram Hesperiam venies, ubi Lydius arva
inter opima virum leni fluit agmine Thybris.
Illic res laetae regnumque et regia coniunx
parta tibi: lacrimas dilectae pelle Creusae.
Non ego Myrmidonum sedes Dolopumve superbas
aspiciam aut Graiis servitum matribus ibo
Dardanis et divae Veneris nurus;
sed me magna deum Genetrix his detinet oris.
Iamque vale et nati serva communis amorem."
Haec ubi dicta dedit, lacrimantem et multa volentem
dicere deseruit, tenuesque recessit in auras.
Ter conatus ibi collo dare bracchia circum;
ter frustra comprensa manus effugit imago,
par levibus ventis volucrique simillima somno.
Sic demum socios consumpta nocte reviso.
'Atque hic ingentem comitum affluxisse novorum
invenio admirans numerum, matresque virosque,
collectam exsilio pubem, miserabile vulgus.
Undique convenere, animis opibusque parati
in quascumque velim pelago deducere terras.
Iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae
ducebatque diem, Danaique obsessa tenebant
limina portarum, nec spes opis ulla dabatur:
cessi et sublato montes genitore petivi.

AENEIS.

LIBER TERTIUS.

'Postquam res Asiae Priamique evertere gentem
immeritam visum superis, ceciditque superbum
Ilium et omnis humo fumat Neptunia Troia,
diversa exsilia et desertas quaerere terras
auguriis agimur divum, classemque sub ipsa
Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae
incerti quo fata ferant, ubi sistere detur,
contrahimusque viros. Vix prima inceperat aestas,
et pater Anchises dare fatis vela iubebat,
litora cum patriae lacrimans portusque relinquo
et campos, ubi Troia fuit. Feror exsul in altum
cum sociis natoque Penatibus et magnis Dis.
'Terra procul vastis colitur Mavortia campis,
(Thraces arant) acri quondam regnata Lycurgo,
hospitium antiquum Troiae sociique Penates,
dum fortuna fuit. Feror huc, et litore curvo
moenia prima loco fatis ingressus iniquis,
Aeneadasque meo nomen de nomine fingo.
'Sacra Dionaeae matri divisque ferebam
auspicibus coeptorum operum, superoque nitentem
caelicolum regi mactabam in litore taurum.
Forte fuit iuxta tumulus, quo cornea summo
virgulta et densis hastilibus horrida myrtus.
Accessi, viridemque ab humo convellere silvam
conatus, ramis tegerem ut frondentibus aras,
horrendum et dictu video mirabile monstrum.
Nam quae prima solo ruptis radicibus arbos
vellitur, huic atro liquuntur sanguine guttae

et terram tabo maculant. Mihi frigidus horror
membra quatit, gelidusque coit formidine sanguis.
Rursus et alterius lentum convellere vimen
insequor et causas penitus temptare latentes:
ater et alterius sequitur de cortice sanguis.
Multa movens animo Nymphas venerabar agrestes
Gradivumque patrem, Geticis qui praesidet arvis,
rite secundarent visus omenque levarent.
Tertia sed postquam maiore hastilia nisu
aggredior genibusque adversae obluctor harenae,
(eloquar an sileam?) gemitus lacrimabilis imo
auditur tumulo, et vox reddita fertur ad aures:
"Quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto,
parce pias scelerare manus: non me tibi Troia
externum tulit aut cruor hic de stipite manat.
Heu fuge crudeles terras, fuge litus avarum.
Nam Polydorus ego: hic confixum ferrea texit
telorum seges et iaculis increvit acutis."
Tum vero ancipiti mentem formidine pressus
obstupui steteruntque comae et vox faucibus haesit.
'Hunc Polydorum auri quondam cum pondere magno
infelix Priamus furtim mandarat alendum
Threicio regi, cum iam diffideret armis
Dardaniae cingique urbem obsidione videret.
Ille, ut opes fractae Teucrum, et Fortuna recessit,
res Agamemnonias victriciaque arma secutus
fas omne abrumpit: Polydorum obtruncat, et auro
vi potitur. Quid non mortalia pectora cogis,
auri sacra fames! Postquam pavor ossa reliquit,
delectos populi ad proceres primumque parentem
monstra deum refero et quae sit sententia posco.
Omnibus idem animus, scelerata excedere terra,
linqui pollutum hospitium et dare classibus Austros.
Ergo instauramus Polydoro funus, et ingens
aggeritur tumulo tellus; stant manibus arae
caeruleis maestae vittis atraque cupresso,
et circum Iliades crinem de more solutae;
inferimus tepido spumantia cymbia lacte
sanguinis et sacri pateras, animamque sepulcro

condimus et magna supremum voce ciemus.
'Inde ubi prima fides pelago, placataque venti
dant maria et lenis crepitans vocat Auster in altum,
deducunt socii naves et litora complent.
Provehimur portu terraeque urbesque recedunt.
Sacra mari colitur medio gratissima tellus
Nereidum matri et Neptuno Aegaeo,
quam pius Arquitenens oras et litora circum
errantem Mycono e celsa Gyaroque revinxit
immotamque coli dedit et contemnere ventos.
Huc feror, haec fessos tuto placidissima portu
accipit. Egressi veneramur Apollinis urbem.
Rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos,
vittis et sacra redimitus tempora lauro
occurrit, veterem Anchisen agnovit amicum.
Iungimus hospitio dextras et tecta subimus.
'Templa dei saxo venerabar structa vetusto:
"Da propriam, Thymbraee, domum; da moenia fessis
et genus et mansuram urbem; serva altera Troiae
Pergama, reliquias Danaum atque immitis Achilli.
Quem sequimur? quove ire iubes? ubi ponere sedes?
Da, pater, augurium atque animis illabere nostris."
Vix ea fatus eram: tremere omnia visa repente,
liminaque laurusque dei, totusque moveri
mons circum et mugire adytis cortina reclusis.
Summissi petimus terram, et vox fertur ad aures:
"Dardanidae duri, quae vos a stirpe parentum
prima tulit tellus, eadem vos ubere laeto
accipiet reduces. Antiquam exquirite matrem.
Hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris,
et nati natorum et qui nascentur ab illis."
Haec Phoebus; mixtoque ingens exorta tumultu
laetitia, et cuncti quae sint ea moenia quaerunt,
quo Phoebus vocet errantes iubeatque reverti.
Tum genitor, veterum volvens monimenta virorum,
"Audite, o proceres," ait "et spes discite vestras.
Creta Iovis magni medio iacet insula ponto,
mons Idaeus ubi et gentis cunabula nostrae.
Centum urbes habitant magnas, uberrima regna;

maximus unde pater, si rite audita recordor,
Teucrus Rhoeteas primum est advectus in oras
optavitque locum regno. Nondum Ilium et arces
Pergameae steterant; habitabant vallibus imis.
Hinc Mater cultrix Cybeli Corybantiaque aera
Idaeumque nemus; hinc fida silentia sacris,
et iuncti currum dominae subiere leones.
Ergo agite, et divum ducunt qua iussa sequamur,
placemus ventos et Gnosia regna petamus.
Nec longo distant cursu: modo Iuppiter adsit,
tertia lux classem Cretaeis sistet in oris."
Sic fatus meritos aris mactavit honores,
taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo,
nigram Hiemi pecudem, Zephyris felicibus albam.
'Fama volat pulsum regnis cessisse paternis
Idomenea ducem, desertaque litora Cretae,
hoste vacare domos sedesque astare relictas.
Linquimus Ortygiae portus pelagoque volamus,
bacchatamque iugis Naxum viridemque Donusam,
Olearum niveamque Parum sparsasque per aequor
Cycladas et crebris legimus freta concita terris.
Nauticus exoritur vario certamine clamor;
hortantur socii Cretam proavosque petamus.
Prosequitur surgens a puppi ventus euntes,
et tandem antiquis Curetum allabimur oris.
Ergo avidus muros optatae molior urbis
Pergameamque voco, et laetam cognomine gentem
hortor amare focos arcemque attollere tectis.
Iamque fere sicco subductae litore puppes;
conubiis arvisque novis operata iuventus;
iura domosque dabam, subito cum tabida membris
corrupto caeli tractu miserandaque venit
arboribusque satisque lues et letifer annus.
Linquebant dulces animas aut aegra trahebant
corpora, tum steriles exurere Sirius agros,
arebant herbae et victum seges aegra negabat.
Rursus ad oraclum Ortygiae Phoebumque remenso
hortatur pater ire mari veniamque precari,
quam fessis finem rebus ferat, unde laborum

temptare auxilium iubeat, quo vertere cursus.
'Nox erat, et terris animalia somnus habebat:
effigies sacrae divum Phrygiique Penates,
quos mecum ab Troia mediisque ex ignibus urbis
extuleram, visi ante oculos astare iacentis
in somnis, multo manifesti lumine, qua se
plena per insertas fundebat luna fenestras,
tum sic affari et curas his demere dictis:
"Quod tibi delato Ortygiam dicturus Apollo est,
hic canit, et tua nos en ultro ad limina mittit.
Nos te Dardania incensa tuaque arma secuti,
nos tumidum sub te permensi classibus aequor
idem venturos tollemus in astra nepotes
imperiumque urbi dabimus. Tu moenia magnis
magna para longumque fugae ne linque laborem.
Mutandae sedes. Non haec tibi litora suasit
Delius aut Cretae iussit considere Apollo.
Est locus (Hesperiam Graii cognomine dicunt)
terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae,
Oenotri coluere viri, nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem:
hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus
Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum.
Surge age et haec laetus longaevo dicta parenti
haud dubitanda refer, Corythum terrasque requirat
Ausonias: Dictaea negat tibi Iuppiter arva."
Talibus attonitus visis et voce deorum
(nec sopor illud erat, sed coram agnoscere vultus
velatasque comas praesentiaque ora videbar,
tum gelidus toto manabat corpore sudor)
corripio e stratis corpus tendoque supinas
ad caelum cum voce manus et munera libo
intemerata focis. Perfecto laetus honore
Anchisen facio certum remque ordine pando.
Agnovit prolem ambiguam geminosque parentes
seque novo veterum deceptum errore locorum.
Tum memorat: "Nate, Iliacis exercite fatis,
sola mihi tales casus Cassandra canebat.
Nunc repeto haec generi portendere debita nostro

et saepe Hesperiam, saepe Itala regna vocare.
Sed quis ad Hesperiae venturos litora Teucros
crederet? aut quem tum vates Cassandra moveret?
Cedamus Phoebo et moniti meliora sequamur."
Sic ait, et cuncti dicto paremus ovantes.
Hanc quoque deserimus sedem paucisque relictis
vela damus vastumque cava trabe currimus aequor.
Postquam altum tenuere rates nec iam amplius ullae
apparent terrae, caelum undique et undique pontus,
tum mihi caeruleus supra caput astitit imber
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.
Continuo venti volvunt mare magnaque surgunt
aequora, dispersi iactamur gurgite vasto,
involvere diem nimbi et nox umida caelum
abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes.
Excutimur cursu et caecis erramus in undis.
Ipse diem noctemque negat discernere caelo
nec meminisse viae media Palinurus in unda.
Tres adeo incertos caeca caligine soles
erramus pelago, totidem sine sidere noctes.
Quarto terra die primum se attollere tandem
visa, aperire procul montes ac volvere fumum.
Vela cadunt, remis insurgimus, haud mora, nautae
annixi torquent spumas et caerula verrunt.
Servatum ex undis Strophadum me litora primum
excipiunt. Strophades Graio stant nomine dictae
insulae Ionio in magno, quas dira Celaeno
Harpyiaeque colunt aliae, Phineia postquam
clausa domus, mensasque metu liquere priores.
Tristius haud illis monstrum, nec saevior ulla
pestis et ira deum Stygiis sese extulit undis.
Virginei volucrum vultus, foedissima ventris
proluvies uncaeque manus et pallida semper
ora fame.
Huc ubi delati portus intravimus, ecce
laeta boum passim campis armenta videmus
caprigenumque pecus nullo custode per herbas.
Irruimus ferro, et divos ipsumque vocamus
in partem praedamque Iovem: tum litore curvo

exstruimusque toros dapibusque epulamur opimis.
At subitae horrifico lapsu de montibus adsunt
Harpyiae et magnis quatiunt clangoribus alas,
diripiuntque dapes contactuque omnia foedant
immundo, tum vox taetrum dira inter odorem.
Rursum in secessu longo sub rupe cavata
arboribus clausam circum atque horrentibus umbris
instruimus mensas arisque reponimus ignem:
rursum ex diverso caeli caecisque latebris
turba sonans praedam pedibus circumvolat uncis,
polluit ore dapes. Sociis tunc arma capessant
edico, et dira bellum cum gente gerendum.
Haud secus ac iussi faciunt, tectosque per herbam
disponunt enses et scuta latentia condunt.
Ergo ubi delapsae sonitum per curva dedere
litora, dat signum specula Misenus ab alta
aere cavo. Invadunt socii et nova proelia temptant,
obscenas pelagi ferro foedare volucres.
Sed neque vim plumis ullam nec vulnera tergo
accipiunt, celerique fuga sub sidera lapsae
semesam praedam et vestigia foeda relinquunt.
Una in praecelsa consedit rupe Celaeno,
infelix vates, rumpitque hanc pectore vocem:
"Bellum etiam pro caede boum stratisque iuvencis,
Laomedontiadae, bellumne inferre paratis
et patrio Harpyias insontes pellere regno?
Accipite ergo animis atque haec mea figite dicta,
quae Phoebo Pater omnipotens, mihi Phoebus Apollo
praedixit, vobis Furiarum ego maxima pando.
Italiam cursu petitis, ventisque vocatis
ibitis Italiam portusque intrare licebit;
sed non ante datam cingetis moenibus urbem,
quam vos dira fames nostraeque iniuria caedis
ambesas subigat malis absumere mensas."
Dixit, et in silvam pennis ablata refugit.
At sociis subita gelidus formidine sanguis
deriguit: cecidere animi, nec iam amplius armis
sed votis precibusque iubent exposcere pacem,
sive deae seu sint dirae obscenaeque volucres.

Et pater Anchises passis de litore palmis
numina magna vocat meritosque indicit honores:
"Di prohibete minas; di talem avertite casum
et placidi servate pios." Tum litore funem
deripere excussosque iubet laxare rudentes.
Tendunt vela noti; ferimur spumantibus undis,
qua cursum ventusque gubernatorque vocabat.
Iam medio apparet fluctu nemorosa Zacynthos
Dulichiumque Sameque et Neritos ardua saxis.
Effugimus scopulos Ithacae, Laertia regna,
et terram altricem saevi exsecramur Ulixi.
Mox et Leucatae nimbosa cacumina montis
et formidatus nautis aperitur Apollo.
Hunc petimus fessi et parvae succedimus urbi;
ancora de prora iacitur, stant litore puppes.
'Ergo insperata tandem tellure potiti
lustramurque Iovi votisque incendimus aras
Actiaque Iliacis celebramus litora ludis.
Exercent patrias oleo labente palaestras
nudati socii, iuvat evasisse tot urbes
Argolicas mediosque fugam tenuisse per hostes.
Interea magnum sol circumvolvitur annum,
et glacialis hiemps Aquilonibus asperat undas:
aere cavo clipeum, magni gestamen Abantis,
postibus adversis figo et rem carmine signo
"AENEAS HAEC DE DANAIS VICTORIBUS ARMA."
Linquere tum portus iubeo et considere transtris.
Certatim socii feriunt mare et aequora verrunt.
Protinus aërias Phaeacum abscondimus arces
litoraque Epiri legimus portuque subimus
Chaonio et celsam Buthroti accedimus urbem.
Hic incredibilis rerum fama occupat aures,
Priamiden Helenum Graias regnare per urbes,
coniugio Aeacidae Pyrrhi sceptrisque potitum,
et patrio Andromachen iterum cessisse marito.
Obstupui, miroque incensum pectus amore
compellare virum et casus cognoscere tantos.
Progredior portu classes et litora linquens,
sollemnes cum forte dapes et tristia dona

ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam
libabat cineri Andromache manesque vocabat
Hectoreum ad tumulum, viridi quem caespite inanem
et geminas, causam lacrimis, sacraverat aras.
Ut me conspexit venientem et Troïa circum
arma amens vidit, magnis exterrita monstris
deriguit visu in medio, calor ossa reliquit,
labitur, et longo vix tandem tempore fatur.
"Verane te facies, verus mihi nuntius affers,
nate dea? vivisne? aut, si lux alma recessit,
Hector ubi est?" dixit, lacrimasque effudit et omnem
implevit clamore locum. Vix pauca furenti
subiicio et raris turbatus vocibus hisco:
"Vivo equidem, vitamque extrema per omnia duco;
ne dubita, nam vera vides.
Heu quis te casus deiectam coniuge tanto
excipit, aut quae digna satis fortuna revisit?
Hectoris Andromache Pyrrhin' conubia servas?"
Deiecit vultum et demissa voce locuta est:
"O felix una ante alias Priameia virgo,
hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
iussa mori, quae sortitus non pertulit ullos
nec victoris heri tetigit captiva cubile!
Nos patria incensa diversa per aequora vectae
stirpis Achilleae fastus iuvenemque superbum,
servitio enixae, tulimus, qui deinde secutus
Ledaeam Hermionen Lacedaemoniosque hymenaeos
me famulo famulamque Heleno transmisit habendam.
Ast illum ereptae magno flammatus amore
coniugis et scelerum furiis agitatus Orestes
excipit incautum patriasque obtruncat ad aras.
Morte Neoptolemi regnorum reddita cessit
pars Heleno, qui Chaonios cognomine campos
Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit,
Pergamaque Iliacamque iugis hanc addidit arcem.
Sed tibi qui cursum venti, quae fata dedere?
aut quisnam ignarum nostris deus appulit oris?
quid puer Ascanius? superatne et vescitur aura?
quam tibi iam Troia[1] . . . . . .

[1] 340. v. l. quae.

. . . .

Ecqua tamen puero est amissae cura parentis?
Ecquid in antiquam virtutem animosque viriles
et pater Aeneas et avunculus excitat Hector?"
Talia fundebat lacrimans longosque ciebat
incassum fletus, cum sese a moenibus heros
Priamides multis Helenus comitantibus affert
agnoscitque suos laetusque ad limina ducit,
et multum lacrimas verba inter singula fundit.
Procedo, et parvam Troiam simulataque magnis
Pergama et arentem Xanthi cognomine rivum
agnosco Scaeaeque amplector limina portae.
Nec non et Teucri socia simul urbe fruuntur.
Illos porticibus rex accipiebat in amplis:
aulai medio libabant pocula Bacchi
impositis auro dapibus paterasque tenebant.
Iamque dies alterque dies processit, et aurae
vela vocant tumidoque inflatur carbasus Austro:
his vatem aggredior dictis ac talia quaeso:
"Troiugena, interpres divum, qui numina Phoebi,
qui tripodas, Clarii laurus, qui sidera sentis
et volucrum linguas et praepetis omina pennae,
fare age (namque omnem cursum mihi prospera dixit
religio, et cuncti suaserunt numine divi
Italiam petere et terras temptare repostas;
sola novum dictuque nefas Harpyia Celaeno
prodigium canit et tristes denuntiat iras
obscenamque famem), quae prima pericula vito?
Quidve sequens tantos possim superare labores?"
Hic Helenus caesis primum de more iuvencis
exorat pacem divum vittasque resolvit
sacrati capitis, meque ad tua limina, Phoebe,
ipse manu multo suspensum numine ducit,
atque haec deinde canit divino ex ore sacerdos:
"Nate dea (nam te maiòribus ire per altum
auspiciis manifesta fides, sic fata deum rex
sortitur volvitque vices, is vertitur ordo),
pauca tibi e multis, quo tutior hospita lustres
aequora et Ausonio possis considere portu,

expediam dictis; prohibent nam cetera Parcae
scire Helenum farique vetat Saturnia Iuno.
Principio Italiam, quam tu iam rere propinquam
vicinosque, ignare, paras invadere portus,
longa procul longis via dividit invia terris.
Ante et Trinacria lentandus remus in unda
et salis Ausonii lustrandum navibus aequor
infernique lacus Aeaeaeque insula Circae,
quam tuta possis urbem componere terra.
Signa tibi dicam, tu condita mente teneto:
cum tibi sollicito secreti ad fluminis undam
litoreis ingens inventa sub ilicibus sus
triginta capitum fetus enixa iacebit
alba solo recubans, albi circum ubera nati,
is locus urbis erit, requies ea certa laborum.
Nec tu mensarum morsus horresce futuros:
fata viam invenient aderitque vocatus Apollo.
Has autem terras Italique hanc litoris oram,
proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu,
effuge: cuncta malis habitantur moenia Graiis.
Hic et Narycii posuerunt moenia Locri
et Sallentinos obsedit milite campos
Lyctius Idomeneus, hic illa ducis Meliboei
parva Philoctetae subnixa Petelia muro.
Quin ubi transmissae steterint trans aequora classes,
et positis aris iam vota in litore solves,
purpureo velare comas adopertus amictu,
ne qua inter sanctos ignes in honore deorum
hostilis facies occurrat et omina turbet.
Hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto,
hac casti maneant in religione nepotes.
Ast ubi digressum Siculae te admoverit orae
ventus, et angusti rarescent claustra Pelori,
laeva tibi tellus et longo laeva petantur
aequora circuitu, dextrum fuge litus et undas.
Haec loca vi quondam et vasta convulsa ruina
(tantum aevi longinqua valet mutare vetustas)
dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
una foret: venit medio vi pontus et undis

Hesperium Siculo latus abscidit, arvaque et urbes
litore diductas angusto interluit aestu.
Dextrum Scylla latus, laevum implacata Charybdis
obsidet, atque imo barathri ter gurgite vastos
sorbet in abruptum fluctus rursusque sub auras
erigit alternos et sidera verberat unda.
At Scyllam caecis cohibet spelunca latebris
ora exsertantem et naves in saxa trahentem.
Prima hominis facies et pulchro pectore virgo
pube tenus, postrema immani corpore pistrix
delphinum caudas utero commissa luporum.
Praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni
cessantem longos et circumflectere cursus,
quam semel informem vasto vidisse sub antro
Scyllam et caeruleis canibus resonantia saxa.
Praeterea si qua est Heleno prudentia, vati
si qua fides, animum si veris implet Apollo,
unum illud tibi, nate dea, proque omnibus unum
praedicam et repetens iterumque iterumque monebo:
Iunonis magnae primum prece numen adora,
Iunoni cane vota libens dominamque potentem
supplicibus supera donis, sic denique victor
Trinacria fines Italos mittere relicta.
Huc ubi delatus Cumaeam accesseris urbem
divinosque lacus et Averna sonantia silvis,
insanam vatem aspicies, quae rupe sub ima
fata canit foliisque notas et nomina mandat.
Quaecumque in foliis descripsit carmina virgo,
digerit in numerum atque antro seclusa relinquit,
illa manent immota locis neque ab ordine cedunt.
Verum eadem, verso tenuis cum cardine ventus
impulit et teneras turbavit ianua frondes,
numquam deinde cavo volitantia prendere saxo
nec revocare situs aut iungere carmina curat:
inconsulti abeunt sedemque odere Sibyllae.
Hic tibi ne qua morae fuerint dispendia tanti,
quamvis increpitent socii et vi cursus in altum
vela vocet possisque sinus implere secundos,
quin adeas vatem precibusque oracula poscas

ipsa canat vocemque volens atque ora resolvat.
Illa tibi Italiae populos venturaque bella
et quo quemque modo fugiasque ferasque laborem
expediet, cursusque dabit venerata secundos.
Haec sunt, quae nostra liceat te voce moneri.
Vade age et ingentem factis fer ad aethera Troiam."
'Quae postquam vates sic ore effatus amico est,
dona dehinc auro gravia sectoque elephanto
imperat ad naves ferri, stipatque carinis
ingens argentum Dodonaeosque lebetas,
loricam consertam hamis auroque trilicem
et conum insignis galeae cristasque comantes,
arma Neoptolemi. Sunt et sua dona parenti.
Addit equos additque duces,
remigium supplet, socios simul instruit armis.
'Interea classem velis aptare iubebat
Anchises, fieret vento mora ne qua ferenti.
Quem Phoebi interpres multo compellat honore:
"Coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo,
cura deum, bis Pergameis erepte ruinis,
ecce tibi Ausoniae tellus: hanc arripe velis.
et tamen hanc pelago praeterlabare necesse est:
Ausoniae pars illa procul, quam pandit Apollo.
Vade" ait, "o felix nati pietate. Quid ultra
provehor et fando surgentes demoror Austros?"
Nec minus Andromache digressu maesta supremo
fert picturatas auri subtemine vestes
et Phrygiam Ascanio chlamydem (nec cedit honore)
textilibusque onerat donis ac talia fatur:
"Accipe et haec, manuum tibi quae monimenta mearum
sint, puer, et longum Andromachae testentur amorem,
coniugis Hectoreae. Cape dona extrema tuorum,
o mihi sola mei super Astyanactis imago.
Sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat,
et nunc aequali tecum pubesceret aevo.'
Hos ego digrediens lacrimis affabar obortis:
"Vivite felices, quibus est fortuna peracta
iam sua: nos alia ex aliis in fata vocamur.
Vobis parta quies, nullum maris aequor arandum,

arva neque Ausoniae semper cedentia retro
quaerenda. Effigiem Xanthi Troiamque videtis,
quam vestrae fecere manus melioribus, opto,
auspiciis et quae fuerint minus obvia Graiis.
Si quando Thybrim vicinaque Thybridis arva
intraro gentique meae data moenia cernam,
cognatas urbes olim populosque propinquos
Epiro Hesperia, quibus idem Dardanus auctor
atque idem casus, unam faciemus utramque
Troiam animis; maneat nostros ea cura nepotes."
'Provehimur pelago vicina Ceraunia iuxta,
unde iter Italiam cursusque brevissimus undis.
Sol ruit interea et montes umbrantur opaci.
Sternimur optatae gremio telluris ad undam
sortiti remos, passimque in litore sicco
corpora curamus: fessos sopor irrigat artus.
Necdum orbem medium Nox Horis acta subibat:
haud segnis strato surgit Palinurus et omnes
explorat ventos atque auribus aëra captat;
sidera cuncta notat tacito labentia caelo,
Arcturum pluviasque Hyadas geminosque Triones,
armatumque auro circumspicit Oriona.
Postquam cuncta videt caelo constare sereno,
dat clarum e puppi signum: nos castra movemus
temptamusque viam et velorum pandimus alas.
Iamque rubescebat stellis Aurora fugatis,
cum procul obscuros colles humilemque videmus
Italiam. Italiam primus conclamat Achates,
Italiam laeto socii clamore salutant.
Tum pater Anchises magnum cratera corona
induit implevitque mero divosque vocavit
stans prima in puppi:
"Di maris et terrae tempestatumque potentes,
ferte viam vento facilem et spirate secundi."
Crebrescunt optatae aurae, portusque patescit
iam propior, templumque apparet in arce Minervae.
Vela legunt socii et proras ad litora torquent.
Portus ab Euroo fluctu curvatus in arcum,
obiectae salsa spumant aspergine cautes,

ipse latet: gemino demittunt bracchia muro
turriti scopuli refugitque ab litore templum.
Quattuor hic, primum omen, equos in gramine vidi
tondentes campum late, candore nivali.
Et pater Anchises "Bellum, o terra hospita, portas:
bello armantur equi, bellum haec armenta minantur.
Sed tamen idem olim curru succedere sueti
quadrupedes et frena iugo concordia ferre:
spes et pacis" ait. Tum numina sancta precamur
Palladis armisonae, quae prima accepit ovantes,
et capita ante aras Phrygio velamur amictu,
praeceptisque Heleni, dederat quae maxima, rite
Iunoni Argivae iussos adolemus honores.
Haud mora, continuo perfectis ordine votis
cornua velatarum obvertimus antennarum
Graiugenumque domos suspectaque linquimus arva.
Hinc sinus Herculei, si vera est fama, Tarenti
cernitur, attollit se diva Lacinia contra
Caulonisque arces et navifragum Scylaceum.
Tum procul e fluctu Trinacria cernitur Aetna,
et gemitum ingentem pelagi pulsataque saxa
audimus longe fractasque ad litora voces,
exsultantque vada atque aestu miscentur harenae.
Et pater Anchises "Nimirum haec illa Charybdis;
hos Helenus scopulos, haec saxa horrenda canebat.
Eripite, o socii, pariterque insurgite remis."
Haud minus ac iussi faciunt, primusque rudentem
contorsit laevas proram Palinurus ad undas:
laevam cuncta cohors remis ventisque petivit.
Tollimur in caelum curvato gurgite, et idem
subducta ad manes imos desedimus unda.
Ter scopuli clamorem inter cava saxa dedere,
ter spumam elisam et rorantia vidimus astra.
Interea fessos ventus cum sole reliquit,
ignarique viae Cyclopum allabimur oris.
'Portus ab accessu ventorum immotus et ingens
ipse, sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
turbine fumantem piceo et candente favilla

attolitque globos flammarum et sidera lambit,
interdum scopulos avulsaque viscera montis
erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.
Fama est Enceladi semiustum fulmine corpus
urgeri mole hac, ingentemque insuper Aetnam
impositam ruptis flammam exspirare caminis,
et fessum quotiens mutet latus, intremere omnem
murmure Trinacriam et caelum subtexere fumo.
Noctem illam tecti silvis immania monstra
perferimus, nec quae sonitum det causa videmus.
Nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aethra
siderea polus, obscuro sed nubila caelo,
et lunam in nimbo nox intempesta tenebat.
'Postera iamque dies primo surgebat Eoo,
umentemque Aurora polo dimoverat umbram:
cum subito e silvis macie confecta suprema
ignoti nova forma viri miserandaque cultu
procedit supplexque manus ad litora tendit.
Respicimus: dira illuvies immissaque barba,
consertum tegumen spinis, at cetera Graius,
et quondam patriis ad Troiam missus in armis.
Isque ubi Dardanios habitus et Troïa vidit
arma procul, paulum aspectu conterritus haesit
continuitque gradum; mox sese ad litora praeceps
cum fletu precibusque tulit: "Per sidera testor,
per superos atque hoc caeli spirabile lumen,
tollite me, Teucri; quascumque abducite terras:
hoc sat erit. Scio me Danais e classibus unum,
et bello Iliacos fateor petiisse penates.
Pro quo, si sceleris tanta est iniuria nostri,
spargite me in fluctus vastoque immergite ponto.
Si pereo, hominum manibus periisse iuvabit."
Dixerat, et genua amplexus genibusque volutans
haerebat. Qui sit fari, quo sanguine cretus,
hortamur, quae deinde agitet fortuna fateri.
Ipse pater dextram Anchises haud multa moratus
dat iuveni, atque animum praesenti pignore firmat.
Ille haec deposita tandem formidine fatur:

"Sum patria ex Ithaca, comes infelicis Ulixi,
nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto
paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus.
Hic me, dum trepidi crudelia limina linquunt,
immemores socii vasto Cyclopis in antro
deseruere. Domus sanie dapibusque cruentis
intus opaca ingens. Ipse arduus altaque pulsat
sidera (di talem terris avertite pestem)
nec visu facilis nec dictu affabilis ulli.
Visceribus miserorum et sanguine vescitur atro.
Vidi egomet duo de numero cum corpora nostro
prensa manu magna medio resupinus in antro
frangeret ad saxum sanieque aspersa natarent
limina, vidi atro cum membra fluentia tabo
manderet et tepidi tremerent sub dentibus artus.
Haud impune quidem: nec talia passus Ulixes
oblitusve sui est Ithacus discrimine tanto.
Nam simul expletus dapibus vinoque sepultus
cervicem inflexam posuit iacuitque per antrum
immensus saniem eructans et frusta cruento
per somnum commixta mero, nos magna precati
numina sortitique vices una undique circum
fundimur, et telo lumen terebramus acuto
ingens, quod torva solum sub fronte latebat,
Argolici clipei aut Phoebeae lampadis instar,
et tandem laeti sociorum ulciscimur umbras.
Sed fugite, o miseri, fugite atque ab litore funem
rumpite.
Nam qualis quantusque cavo Polyphemus in antro
lanigeras claudit pecudes atque ubera pressat,
centum alii curva haec habitant ad litora vulgo
infandi Cyclopes et altis montibus errant.
Tertia iam lunae se cornua lumine complent,
cum vitam in silvis inter deserta ferarum
lustra domosque traho, vastosque ab rupe Cyclopas
prospicio sonitumque pedum vocemque tremesco.
Victum infelicem, bacas lapidosaque corna,
dant rami, et vulsis pascunt radicibus herbae.
Omnia collustrans hanc primum ad litora classem

conspexi venientem. Huic me, quaecumque fuisset,
addixi: satis est gentem effugisse nefandam.
Vos animam hanc potius quocumque absumite leto."
'Vix ea fatus erat, summo cum monte videmus
ipsum inter pecudes vasta se mole moventem
pastorem Polyphemum et litora nota petentem,
monstrum horrendum informe ingens, cui lumen ademptum.
Trunca manu pinus regit et vestigia firmat;
lanigerae comitantur oves; ea sola voluptas
solamenque mali.
Postquam altos tetigit fluctus et ad aequora venit,
luminis effossi fluidum lavit inde cruorem
dentibus infrendens gemitu, graditurque per aequor
iam medium, necdum fluctus latera ardua tinxit.
Nos procul inde fugam trepidi celerare recepto
supplice sic merito, tacitique incidere funem,
vertimus et proni certantibus aequora remis.
Sensit et ad sonitum vocis vestigia torsit.
Verum ubi nulla datur dextra affectare potestas
nec potis Ionios fluctus aequare sequendo,
clamorem immensum tollit, quo pontus et omnes
intremuere undae penitusque exterrita tellus
Italiae curvisque immugiit Aetna cavernis.
At genus e silvis Cyclopum et montibus altis
excitum ruit ad portus et litora complent.
Cernimus astantes nequiquam lumine torvo
Aetnaeos fratres, caelo capita alta ferentes,
concilium horrendum: quales cum vertice celso
aëriae quercus aut coniferae cyparissi
constiterunt, silva alta Iovis lucusve Dianae.
Praecipites metus acer agit quocumque rudentes
excutere et ventis intendere vela secundis.
Contra iussa monent Heleni Scyllam atque Charybdim
inter utramque viam leti discrimine parvo
ni teneant cursus: certum est dare lintea retro.
Ecce autem Boreas angusta ab sede Pelori
missus adest: vivo praetervehor ostia saxo
Pantagiae Megarosque sinus Thapsumque iacentem.
Talia monstrabat relegens errata retrorsus

litora Achaemenides, comes infelicis Ulixi.
‘Sicanio praetenta sinu iacet insula contra
Plemyrium undosum, nomen dixere priores
Ortygiam. Alpheum fama est huc Elidis amnem
occultas egisse vias subter mare, qui nunc
ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.
Iussi numina magna loci veneramur. Et inde
exsupero praepingue solum stagnantis Helori.
hinc altas cautes proiectaque saxa Pachyni
radimus, et fatis numquam concessa moveri
apparet Camarina procul campique Geloi
immanisque Gela fluvii cognomine dicta.
Arduus inde Acragas ostentat maxima longe
moenia, magnanimum quondam generator equorum;
teque datis linquo velis, palmosa Selinus,
et vada dura lego saxis Lilybeïa caecis.
Hinc Drepani me portus et illaetabilis ora
accipit. Hic pelagi tot tempestatibus actis
heu genitorem, omnis curae casusque levamen,
amitto Anchisen. Hic me, pater optime, fessum
deseris, heu tantis nequiquam erepte periclis:
nec vates Helenus, cum multa horrenda moneret,
hos mihi praedixit luctus, non dira Celaeno.
Hic labor extremus, longarum haec meta viarum.
Hinc me digressum vestris deus appulit oris.’
Sic pater Aeneas intentis omnibus unus
fata renarrabat divum cursusque docebat.
Conticuit tandem factoque hic fine quievit.

AENEIS.

LIBER QUARTUS.

At regina gravi iamdudum saucia cura
vulnus alit venis, et caeco carpitur igni.
Multa viri virtus animo multusque recursat
gentis honos, haerent infixi pectore vultus
verbaque, nec placidam membris dat cura quietem.
Postera Phoebea lustrabat lampade terras
umentemque Aurora polo dimoverat umbram,
cum sic unanimam alloquitur male sana sororem:
'Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent?
Quis novus hic nostris successit sedibus hospes,
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis?
Credo equidem, nec vana fides, genus esse deorum.
Degeneres animos timor arguit. Heu quibus ille
iactatus fatis quae bella exhausta canebat!
Si mihi non animo fixum immotumque sederet
ne cui me vinclo vellem sociare iugali,
postquam primus amor deceptam morte fefellit;
si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
huic uni forsan potui succumbere culpae.
Anna, fatebor enim, miseri post fata Sychaei
coniugis et sparsos fraterna caede penates,
solus hic inflexit sensus animumque labantem
impulit. Agnosco veteris vestigia flammae.
Sed mihi vel tellus optem prius ima dehiscat
vel Pater omnipotens abigat me fulmine ad umbras,
pallentes umbras Erebo noctemque profundam,
ante, Pudor, quam te violo, aut tua iura resolvo.
Ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores

abstulit; ille habeat secum servetque sepulcro.'
Sic effata sinum lacrimis implevit obortis.
Anna refert: 'O luce magis dilecta sorori,
solane perpetua maerens carpere iuventa,
nec dulces natos Veneris nec praemia noris?
id cinerem aut manes credis curare sepultos?
Esto, aegram nulli quondam flexere mariti,
non Libyae, non ante Tyro; despectus Iarbas
ductoresque alii, quos Africa terra triumphis
dives alit: placitone etiam pugnabis amori?
nec venit in mentem, quorum consederis arvis?
Hinc Gaetulae urbes, genus insuperabile bello,
et Numidae infreni cingunt et inhospita Syrtis,
hinc deserta siti regio lateque furentes
Barcaei. Quid bella Tyro surgentia dicam
germanique minas?
Dis equidem auspicibus reor et Iunone secunda
hunc cursum Iliacas vento tenuisse carinas.
Quam tu urbem, soror, hanc cernes, quae surgere regna
coniugio tali! Teucrum comitantibus armis
Punica se quantis attollet gloria rebus!
Tu modo posce deos veniam sacrisque litatis
indulge hospitio causasque innecte morandi,
dum pelago desaevit hiemps et aquosus Orion,
quassataeque rates, dum non tractabile caelum.'
His dictis incensum animum flammavit amore,
spemque dedit dubiae menti solvitque pudorem.
Principio delubra adeunt pacemque per aras
exquirunt; mactant lectas de more bidentes
legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
Iunoni ante omnes, cui vincla iugalia curae.
Ipsa tenens dextra pateram pulcherrima Dido
candentis vaccae media inter cornua fundit,
aut ante ora deum pingues spatiatur ad aras
instauratque diem donis pecudumque reclusis
pectoribus inhians spirantia consulit exta.
Heu vatum ignarae mentes! quid vota furentem,
quid delubra iuvant? Est mollis flamma medullas
interea, et tacitum vivit sub pectore vulnus.

Uritur infelix Dido totaque vagatur
urbe furens qualis coniecta cerva sagitta,
quam procul incautam nemora inter Cresia fixit
pastor agens telis liquitque volatile ferrum
nescius; illa fuga silvas saltusque peragrat
Dictaeos, haeret lateri letalis harundo.
Nunc media Aenean secum per moenia ducit
Sidoniasque ostentat opes urbemque paratam;
incipit effari mediaque in voce resistit;
nunc eadem labente die convivia quaerit,
Iliacosque iterum demens audire labores
exposcit pendetque iterum narrantis ab ore.
Post ubi digressi, lumenque obscura vicissim
luna premit, suadentque cadentia sidera somnos,
sola domo maeret vacua, stratisque relictis
incubat; illum absens absentem auditque videtque:
aut gremio Ascanium, genitoris imagine capta,
detinet, infandum si fallere possit amorem.
Non coeptae assurgunt turres, non arma iuventus
exercet portusve aut propugnacula bello
tuta parant: pendent opera interrupta minaeque
murorum ingentes aequataque machina caelo.
Quam simul ac tali persensit peste teneri
cara Iovis coniunx, nec famam obstare furori,
talibus aggreditur Venerem Saturnia dictis:
'Egregiam vero laudem et spolia ampla refertis
tuque puerque tuus, magnum et memorabile numen,
una dolo divum si femina victa duorum est.
nec me adeo fallit veritam te moenia nostra
suspectas habuisse domos Carthaginis altae.
Sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?
Quin potius pacem aeternam pactosque hymenaeos
exercemus? habes, tota quod mente petisti:
ardet amans Dido traxitque per ossa furorem.
Communem hunc ergo populum paribusque regamus
auspiciis, liceat Phrygio servire marito
dotalesque tuae Tyrios permittere dextrae.'
Olli (sensit enim simulata mente locutam,
quo regnum Italiae Libycas averteret oras)

sic contra est ingressa Venus: 'Quis talia demens
abnuat, aut tecum malit contendere bello,
si modo quod memoras factum fortuna sequatur?
Sed fatis incerta feror si Iuppiter unam
esse velit Tyriis urbem Troiaque profectis,
miscerive probet populos aut foedera iungi.
Tu coniunx, tibi fas animum temptare precando.
Perge: sequar.' Tum sic excepit regia Iuno:
'Mecum erit iste labor. Nunc qua ratione quod instat
confieri possit, paucis, adverte, docebo.
Venatum Aeneas unaque miserrima Dido
in nemus ire parant, ubi primos crastinus ortus
extulerit Titan radiisque retexerit orbem.
His ego nigrantem commixta grandine nimbum
dum trepidant alae saltusque indagine cingunt,
desuper infundam, et tonitru caelum omne ciebo.
Diffugient comites et nocte tegentur opaca:
speluncam Dido dux et Troianus eandem
devenient. Adero et, tua si mihi certa voluntas,
conubio iungam stabili propriamque dicabo;
hic hymenaeus erit.' Non adversata petenti
annuit atque dolis risit Cytherea repertis.
  Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
It portis iubare exorto delecta iuventus;
retia rara, plagae, lato venabula ferro
Massylique ruunt equites et odora canum vis.
Reginam thalamo cunctantem ad limina primi
Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro
stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit.
Tandem progreditur magna stipante caterva,
Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo.
Cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,
aurea purpuream subnectit fibula vestem.
Nec non et Phrygii comites et laetus Iulus
incedunt. Ipse ante alios pulcherrimus omnes
infert se socium Aeneas atque agmina iungit.
Qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
deserit ac Delum maternam invisit Apollo
instauratque choros, mixtique altaria circum

Cretesque Dryopesque fremunt pictique Agathyrsi;
ipse iugis Cynthi graditur, mollique fluentem
fronde premit crinem fingens atque implicat auro,
tela sonant umeris: haud illo segnior ibat
Aeneas, tantum egregio decus enitet ore.
Postquam altos ventum in montes atque invia lustra,
ecce ferae saxi deiectae vertice caprae
decurrere iugis; alia de parte patentes
transmittunt cursu campos atque agmina cervi
pulverulenta fuga glomerant montesque relinquunt.
At puer Ascanius mediis in vallibus acri
gaudet equo, iamque hos cursu, iam praeterit illos,
spumantemque dari pecora inter inertia votis
optat aprum aut fulvum descendere monte leonem.
Interea magno misceri murmure caelum
incipit, insequitur commixta grandine nimbus:
et Tyrii comites passim et Troiana iuventus
Dardaniusque nepos Veneris diversa per agros
tecta metu petiere; ruunt de montibus amnes.
Speluncam Dido dux et Troianus eandem
deveniunt. Prima et Tellus et pronuba Iuno
dant signum: fulsere ignes et conscius aether
conubiis, summoque ulularunt vertice Nymphae.
Ille dies primus leti primusque malorum
causa fuit. Neque enim specie famave movetur
nec iam furtivum Dido meditatur amorem:
coniugium vocat, hoc praetexit nomine culpam.
Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
Fama, malum qua non aliud velocius ullum:
mobilitate viget, viresque acquirit eundo,
parva metu primo, mox sese attollit in auras
ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
Illam Terra parens, ira irritata deorum,
extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
progenuit pedibus celerem et pernicibus alis,
monstrum horrendum ingens, cui quot sunt corpore plumae
tot vigiles oculi subter (mirabile dictu)
tot linguae, totidem ora sonant, tot surrigit aures.
Nocte volat caeli medio terraeque per umbram

stridens, nec dulci declinat lumina somno;
luce sedet custos aut summi culmine tecti
turribus aut altis, et magnas territat urbes,
tam ficti pravique tenax quam nuntia veri.
Haec tum multiplici populos sermone replebat
gaudens et pariter facta atque infecta canebat:
venisse Aenean Troiano sanguine cretum,
cui se pulchra viro dignetur iungere Dido;
nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fovere
regnorum immemores turpique cupidine captos.
Haec passim dea foeda virum diffundit in ora.
Protinus ad regem cursus detorquet Iarban,
incenditque animum dictis atque aggerat iras.
  Hic Hammone satus rapta Garamantide Nympha
templa Iovi centum latis immania regnis,
centum aras posuit vigilemque sacraverat ignem,
excubias divum aeternas; pecudumque cruore
pingue solum et variis florentia limina sertis.
Isque amens animi et rumore accensus amaro
dicitur ante aras media inter numina divum
multa Iovem manibus supplex orasse supinis:
'Iuppiter omnipotens, cui nunc Maurusia pictis
gens epulata toris Lenaeum libat honorem,
aspicis haec? an te, genitor, cum fulmina torques,
nequiquam horremus, caecique in nubibus ignes
terrificant animos et inania murmura miscent?
Femina, quae nostris errans in finibus urbem
exiguam pretio posuit, cui litus arandum
cuique loci leges dedimus, conubia nostra
reppulit ac dominum Aenean in regna recepit.
Et nunc ille Paris cum semiviro comitatu,
Maeonia mentum mitra crinemque madentem
subnixus, rapto potitur: nos munera templis
quippe tuis ferimus famamque fovemus inanem.'
  Talibus orantem dictis arasque tenentem
audiit Omnipotens, oculosque ad moenia torsit
regia et oblitos famae melioris amantes.
Tum sic Mercurium alloquitur ac talia mandat:
'Vade age, nate, voca Zephyros et labere pennis,

Dardaniumque ducem, Tyria Carthagine qui nunc
exspectat fatisque datas non respicit urbes,
alloquere et celeres defer mea dicta per auras.
Non illum genetrix nobis pulcherrima talem
promisit Graiumque ideo bis vindicat armis;
sed fore qui gravidam imperiis belloque frementem
Italiam regeret, genus alto a sanguine Teucri
proderet, ac totum sub leges mitteret orbem.
Si nulla accendit tantarum gloria rerum
nec super ipse sua molitur laude laborem,
Ascanione pater Romanas invidet arces?
quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur,
nec prolem Ausoniam et Lavinia respicit arva?
naviget: haec summa est, hic nostri nuntius esto.'
Dixerat. Ille Patris magni parere parabat
imperio: et primum pedibus talaria nectit
aurea, quae sublimem alis sive aequora supra
seu terram rapido pariter cum flamine portant.
Tum virgam capit: hac animas ille evocat Orco
pallentes, alias sub Tartara tristia mittit,
dat somnos adimitque, et lumina morte resignat.
Illa fretus agit ventos, et turbida tranat
nubila. Iamque volans apicem et latera ardua cernit
Atlantis duri, caelum qui vertice fulcit,
Atlantis, cinctum assidue cui nubibus atris
piniferum caput et vento pulsatur et imbri,
nix umeros infusa tegit, tum flumina mento
praecipitant senis, et glacie riget horrida barba.
Hic primum paribus nitens Cyllenius alis
constitit; hinc toto praeceps se corpore ad undas
misit, avi similis, quae circum litora, circum
piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta.
Haud aliter terras inter caelumque volabat
litus harenosum [ad] Libyae ventosque secabat
materno veniens ab avo Cyllenia proles.
Ut primum alatis tetigit magalia plantis,
Aenean fundantem arces ac tecta novantem
conspicit. Atque illi stellatus iaspide fulva
ensis erat, Tyrioque ardebat murice laena

demissa ex umeris, dives quae munera Dido
fecerat et tenui telas discreverat auro.
Continuo invadit: 'Tu nunc Carthaginis altae
fundamenta locas pulchramque uxorius urbem
exstruis heu regni rerumque oblite tuarum?
Ipse deum tibi me claro demittit Olympo
regnator, caelum ac terras qui numine torquet,
ipse haec ferre iubet celeres mandata per auras:
quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris?
Si te nulla movet tantarum gloria rerum,
[nec super ipse tua moliris laude laborem,]
Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus
debentur.' Tali Cyllenius ore locutus
mortales visus medio sermone reliquit,
et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
  At vero Aeneas aspectu obmutuit amens,
arrectaeque horrore comae, et vox faucibus haesit.
Ardet abire fuga dulcesque relinquere terras,
attonitus tanto monitu imperioque deorum.
Heu quid agat? quo nunc reginam ambire furentem
audeat affatu? quae prima exordia sumat?
atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc:
[in partesque rapit varias perque omnia versat,]
haec alternanti potior sententia visa est.
Mnesthea Sergestumque vocat fortemque Serestum,
classem aptent taciti sociosque ad litora cogant,
arma parent et, quae rebus sit causa novandis,
dissimulent; sese interea, quando optima Dido
nesciat et tantos rumpi non speret amores,
temptaturum aditus et quae mollissima fandi
tempora, quis rebus dexter modus. Ocius omnes
imperio laeti parent ac iussa facessunt.
  At regina dolos (quis fallere possit amantem?)
praesensit motusque excepit prima futuros,
omnia tuta timens. Eadem impia Fama furenti
detulit armari classem cursumque parari.
Saevit inops animi totamque incensa per urbem
bacchatur, qualis commotis excita sacris

Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho
orgia nocturnusque vocat clamore Cithaeron.
Tandem his Aenean compellat vocibus ultro:
'Dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
posse nefas tacitusque mea decedere terra?
nec te noster amor nec te data dextera quondam
nec moritura tenet crudeli funere Dido?
quin etiam hiberno moliris sidere classem,
et mediis properas Aquilonibus ire per altum,
crudelis? Quid? si non arva aliena domosque
ignotas peteres, et Troia antiqua maneret,
Troia per undosum peteretur classibus aequor?
Mene fugis? per ego has lacrimas dextramque tuam te,
(quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui,)
per conubia nostra, per inceptos hymenaeos,
si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam
dulce meum, miserere domus labentis et istam,
oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.
Te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni
odere, infensi Tyrii; te propter eundem
exstinctus pudor et, qua sola sidera adibam,
fama prior. Cui me moribundam deseris, hospes?
hoc solum nomen quoniam de coniuge restat.
Quid moror? an mea Pygmalion dum moenia frater
destruat, aut captam ducat Gaetulus Iarbas?
Saltem si qua mihi de te suscepta fuisset
ante fugam suboles, si quis mihi parvulus aula
luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
non equidem omnino capta ac deserta viderer.
Dixerat. Ille Iovis monitis immota tenebat
lumina et obnixus curam sub corde premebat.
Tandem pauca refert: 'Ego te quae plurima fando
enumerare vales numquam, regina, negabo
promeritam, nec me meminisse pigebit Elissae,
dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.
Pro re pauca loquar. Neque ego hanc abscondere furto
speravi (ne finge) fugam, nec coniugis umquam
praetendi taedas aut haec in foedera veni.
Me si fata meis paterentur ducere vitam

auspiciis et sponte mea componere curas,
urbem Troianam primum dulcesque meorum
reliquias colerem, Priami tecta alta manerent,
et recidiva manu posuissem Pergama victis.
Sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo,
Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
hic amor, haec patria est. Si te Carthaginis arces
Phoenissam Libycaeque aspectus detinet urbis,
quae tandem Ausonia Teucros considere terra
invidia est? Et nos fas extera quaerere regna.
Me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
admonet in somnis et turbida terret imago,
me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus arvis.
Nunc etiam interpres divum Iove missus ab ipso,
(testor utrumque caput) celeres mandata per auras
detulit; ipse deum manifesto in lumine vidi
intrantem muros, vocemque his auribus hausi.
Desine meque tuis incendere teque querellis:
Italiam non sponte sequor.'

Talia dicentem iamdudum aversa tuetur
huc illuc volvens oculos, totumque pererrat
luminibus tacitis, et sic accensa profatur:
'Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus auctor,
perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
Nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reservo?
num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
num lacrimas victus dedit aut miseratus amantem est?
quae quibus anteferam? iam iam nec maxima Iuno
nec Saturnius haec oculis Pater aspicit aequis.
Nusquam tuta fides. Eiectum litore, egentem
excepi et regni demens in parte locavi,
amissam classem, socios a morte reduxi
(heu furiis incensa feror): nunc augur Apollo,
nunc Lyciae sortes, nunc et Iove missus ab ipso
interpres divum fert horrida iussa per auras.
Scilicet is superis labor est, ea cura quietos

sollicitat. Neque te teneo neque dicta refello:
i, sequere Italiam ventis, pete regna per undas.
Spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,
supplicia hausurum scopulis et nomine Dido
saepe vocaturum. Sequar atris ignibus absens,
et, cum frigida mors anima seduxerit artus,
omnibus umbra locis adero. Dabis, improbe, poenas.
Audiam, et haec manes veniet mihi fama sub imos.'
His medium dictis sermonem abrumpit et auras
aegra fugit seque ex oculis avertit et aufert,
linquens multa metu cunctantem et multa parantem
dicere. Suscipiunt famulae collapsaque membra
marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt.
At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
solando cupit et dictis avertere curas,
multa gemens magnoque animum labefactus amore,
iussa tamen divum exsequitur classemque revisit.
Tum vero Teucri incumbunt et litore celsas
deducunt toto naves. Natat uncta carina,
frondentesque ferunt remos et robora silvis
infabricata fugae studio.
Migrantes cernas totaque ex urbe ruentes.
Ac velut ingentem formicae farris acervum
cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
it nigrum campis agmen praedamque per herbas
convectant calle angusto, pars grandia trudunt
obnixae frumenta umeris, pars agmina cogunt
castigantque moras, opere omnis semita fervet.
Quis tibi tum, Dido, cernenti talia sensus,
quosve dabas gemitus, cum litora fervere late
prospiceres arce ex summa totumque videres
misceri ante oculos tantis clamoribus aequor!
Improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis?
Ire iterum in lacrimas, iterum temptare precando
cogitur et supplex animos summittere amori,
ne quid inexpertum frustra moritura relinquat.
'Anna, vides toto properari litore: circum
undique convenere; vocat iam carbasus auras,
puppibus et laeti nautae imposuere coronas.

Hunc ego si potui tantum sperare dolorem,
et perferre, soror, potero. Miserae hoc tamen unum
exsequere, Anna, mihi; solam nam perfidus ille
te colere, arcanos etiam tibi credere sensus;
sola viri molles aditus et tempora noras.
I, soror, atque hostem supplex affare superbum.
Non ego cum Danais Troianam exscindere gentem
Aulide iuravi classemve ad Pergama misi,
nec patris Anchisae cineres manesve revelli,
cur mea dicta neget duras demittere in aures.
Quo ruit? extremum hoc miserae det munus amanti:
exspectet facilemque fugam ventosque ferentes.
Non iam coniugium antiquum, quod prodidit, oro,
nec pulchro ut Latio careat regnumque relinquat;
tempus inane peto, requiem spatiumque furori,
dum mea me victam doceat fortuna dolere.
Extremam hanc oro veniam (miserere sororis),
quam mihi cum dederis, cumulatam morte remittam.'
  Talibus orabat, talesque miserrima fletus
fertque refertque soror. Sed nullis ille movetur
fletibus, aut voces ullas tractabilis audit:
fata obstant, placidasque viri deus obstruit aures.
Ac velut annoso validam cum robore quercum
Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
eruere inter se certant; it stridor, et altae
consternunt terram concusso stipite frondes;
ipsa haeret scopulis et quantum vertice ad auras
aetherias, tantum radice in Tartara tendit:
haud secus assiduis hinc atque hinc vocibus heros
tunditur et magno persentit pectore curas,
mens immota manet; lacrimae volvuntur inanes.
  Tum vero infelix fatis exterrita Dido
mortem orat; taedet caeli convexa tueri.
Quo magis inceptum peragat lucemque relinquat,
vidit, turicremis cum dona imponeret aris
(horrendum dictu), latices nigrescere sacros
fusaque in obscenum se vertere vina cruorem.
Hoc visum nulli, non ipsi effata sorori.
Praeterea fuit in tectis de marmore templum

coniugis antiqui, miro quod honore colebat,
velleribus niveis et festa fronde revinctum:
hinc exaudiri voces et verba vocantis
visa viri, nox cum terras obscura teneret,
solaque culminibus ferali carmine bubo
saepe queri et longas in fletum ducere voces.
Multaque praeterea vatum praedicta priorum
terribili monitu horrificant. Agit ipse furentem
in somnis ferus Aeneas; semperque relinqui
sola sibi, semper longam incomitata videtur
ire viam et Tyrios deserta quaerere terra:
Eumenidum veluti demens videt agmina Pentheus
et solem geminum et duplices se ostendere Thebas,
aut Agamemnonius scaenis agitatus Orestes
armatam facibus matrem et serpentibus atris
cum fugit, ultricesque sedent in limine Dirae.
Ergo ubi concepit furias evicta dolore
decrevitque mori, tempus secum ipsa modumque
exigit et maestam dictis aggressa sororem
consilium vultu tegit ac spem fronte serenat:
'Inveni, germana, viam (gratare sorori),
quae mihi reddat eum vel eo me solvat amantem.
Oceani finem iuxta solemque cadentem
ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum:
hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
Hesperidum templi custos epulasque draconi
quae dabat et sacros servabat in arbore ramos,
spargens umida mella soporiferumque papaver.
Haec se carminibus promittit solvere mentes
quas velit, ast aliis duras immittere curas,
sistere aquam fluviis et vertere sidera retro;
nocturnosque movet manes: mugire videbis
sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
Testor, cara, deos et te, germana, tuumque
dulce caput, magicas invitam accingier artes.
Tu secreta pyram tecto interiore sub auras
erige, et arma viri, thalamo quae fixa reliquit
impius, exuviasque omnes lectumque iugalem,

quo perii, superimponant: abolere nefandi
cuncta viri monimenta iuvat, monstratque sacerdos.'
Haec effata silet; pallor simul occupat ora.
Non tamen Anna novis praetexere funera sacris
germanam credit nec tantos mente furores
concipit aut graviora timet quam morte Sychaei.
Ergo iussa parat.
  At regina, pyra penetrali in sede sub auras
erecta ingenti taedis atque ilice secta,
intenditque locum sertis et fronde coronat
funerea; super exuvias ensemque relictum
effigiemque toro locat, haud ignara futuri.
Stant arae circum, et crines effusa sacerdos
ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque
tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianae.
Sparserat et latices simulatos fontis Averni,
falcibus et messae ad lunam quaeruntur aënis
pubentes herbae nigri cum lacte veneni;
quaeritur et nascentis equi de fronte revulsus
et matri praereptus amor.
Ipsa molam manibusque piis altaria iuxta
unum exuta pedem vinclis, in veste recincta,
testatur moritura deos et conscia fati
sidera; tum, si quod non aequo foedere amantes
curae numen habet iustumque memorque, precatur.
  Nox erat, et placidum carpebant fessa soporem
corpora per terras, silvaeque et saeva quierant
aequora, cum medio volvuntur sidera lapsu,
cum tacet omnis ager, pecudes pictaeque volucres,
quaeque lacus late liquidos quaeque aspera dumis
rura tenent, somno positae sub nocte silenti
[lenibant curas, et corda oblita laborum].
At non infelix animi Phoenissa, neque umquam
solvitur in somnos oculisve aut pectore noctem
accipit: ingeminant curae, rursusque resurgens
saevit amor, magnoque irarum fluctuat aestu.
Sic adeo insistit secumque ita corde volutat:
'En quid ago? rursusne procos irrisa priores
experiar, Nomadumque petam conubia supplex,

quos ego sim totiens iam dedignata maritos?
Iliacas igitur classes atque ultima Teucrum
iussa sequar? quiane auxilio iuvat ante levatos
et bene apud memores veteris stat gratia facti?
quis me autem, fac velle, sinet ratibusve superbis
invisam accipiet? nescis heu, perdita, necdum
Laomedonteae sentis periuria gentis?
Quid tum? sola fuga nautas comitabor ovantes?
an Tyriis omnique manu stipata meorum
inferar et, quos Sidonia vix urbe revelli,
rursus agam pelago et ventis dare vela iubebo?
Quin morere, ut merita es, ferroque averte dolorem.
Tu lacrimis evicta meis, tu prima furentem,
o germana, malis oneras, atque obiicis hosti.
Non licuit thalami expertem sine crimine vitam
degere, more ferae, tales nec tangere curas!
non servata fides cineri promissa Sychaei!'
Tantos illa suo rumpebat pectore questus.
  Aeneas celsa in puppi, iam certus eundi,
carpebat somnos rebus iam rite paratis.
Huic se forma dei vultu redeuntis eodem
obtulit in somnis rursusque ita visa monere est,
omnia Mercurio similis, vocemque coloremque
et crines flavos et membra decora iuventa:
'Nate dea, potes hoc sub casu ducere somnos,
nec quae te circum stent deinde pericula cernis,
demens, nec zephyros audis spirare secundos?
Illa dolos dirumque nefas in pectore versat,
certa mori, variosque irarum concitat aestus.
Non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas?
Iam mare turbari trabibus saevasque videbis
collucere faces, iam fervere litora flammis,
si te his attigerit terris Aurora morantem.
Eia age, rumpe moras. Varium et mutabile semper
femina.' Sic fatus nocti se immiscuit atrae.
  Tum vero Aeneas subitis exterritus umbris
corripit e somno corpus sociosque fatigat:
'Praecipites vigilate, viri, et considite transtris;
solvite vela citi. Deus aethere missus ab alto

festinare fugam tortosque incidere funes
ecce iterum instimulat. Sequimur te, sancte deorum,
quisquis es, imperioque iterum paremus ovantes.
Adsis o placidusque iuves et sidera caelo
dextra feras.' Dixit, vaginaque eripit ensem
fulmineum strictoque ferit retinacula ferro.
Idem omnes simul ardor habet, rapiuntque ruuntque:
litora deseruere, latet sub classibus aequor,
annixi torquent spumas et caerula verrunt.
  Et iam prima novo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile.
Regina e speculis ut primam albescere lucem
vidit et aequatis classem procedere velis
litoraque et vacuos sensit sine remige portus,
terque quaterque manu pectus percussa decorum
flaventesque abscissa comas 'Pro Iuppiter! ibit
hic' ait 'et nostris illuserit advena regnis?
Non arma expedient totaque ex urbe sequentur,
deripientque rates alii navalibus? Ite,
ferte citi flammas, date tela, impellite remos.
Quid loquor, aut ubi sum? quae mentem insania mutat,
infelix Dido? nunc te facta impia tangunt?
Tum decuit, cum sceptra dabas. En dextra fidesque,
quem secum patrios aiunt portare Penates,
quem subiisse umeris confectum aetate parentem!
Non potui abreptum divellere corpus et undis
spargere, non socios, non ipsum absumere ferro
Ascanium patriisque epulandum ponere mensis?
Verum anceps pugnae fuerat fortuna. Fuisset:
quem metui moritura? Faces in castra tulissem
implessemque foros flammis natumque patremque
cum genere exstinxem, memet super ipsa dedissem.
Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras,
tuque harum interpres curarum et conscia Iuno,
nocturnisque Hecate triviis ululata per urbes,
et Dirae ultrices et di morientis Elissae,
accipite haec meritumque malis advertite numen
et nostras audite preces. Si tangere portus
infandum caput ac terris adnare necesse est

et sic fata Iovis poscunt, hic terminus haeret:
at bello audacis populi vexatus et armis,
finibus extorris, complexu avulsus Iuli
auxilium imploret videatque indigna suorum
funera; nec, cum se sub leges pacis iniquae
tradiderit, regno aut optata luce fruatur,
sed cadat ante diem mediaque inhumatus harena.
Haec precor, hanc vocem extremam cum sanguine fundo.
Tum vos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
exercete odiis cinerique haec mittite nostro
munera. Nullus amor populis nec foedera sunto.
Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor,
qui face Dardanios ferroque sequare colonos,
nunc, olim, quocumque dabunt se tempore vires.
Litora litoribus contraria, fluctibus undas
imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.'
  Haec ait, et partes animum versabat in omnes,
invisam quaerens quam primum abrumpere lucem.
Tum breviter Barcen nutricem affata Sychaei,
namque suam patria antiqua cinis ater habebat:
'Annam, cara mihi nutrix, huc siste sororem:
dic corpus properet fluviali spargere lympha
et pecudes secum et monstrata piacula ducat.
Sic veniat, tuque ipsa pia tege tempora vitta.
Sacra Iovi Stygio, quae rite incepta paravi,
perficere est animus finemque imponere curis
Dardaniique rogum capitis permittere flammae.'
Sic ait. Illa gradum studio celerabat anili.
At trepida et coeptis immanibus effera Dido,
sanguineam volvens aciem maculisque trementes
interfusa genas et pallida morte futura,
interiora domus irrumpit limina et altos
conscendit furibunda rogos ensemque recludit
Dardanium, non hos quaesitum munus in usus.
Hic, postquam Iliacas vestes notumque cubile
conspexit, paulum lacrimis et mente morata
incubuitque toro dixitque novissima verba:
'Dulces exuviae, dum fata deusque sinebat,
accipite hanc animam meque his exsolvite curis.

Vixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
et nunc magna mei sub terras ibit imago.
Urbem praeclaram statui, mea moenia vidi,
ulta virum poenas inimico a fratre recepi,
felix, heu nimium felix, si litora tantum
numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae.'
Dixit, et os impressa toro 'Moriemur inultae,
sed moriamur,' ait, 'sic sic iuvat ire sub umbras.
Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
Dardanus, et nostrae secum ferat omina mortis.'
Dixerat, atque illam media inter talia ferro
collapsam aspiciunt comites ensemque cruore
spumantem sparsasque manus. It clamor ad alta
atria; concussam bacchatur Fama per urbem.
Lamentis gemituque et femineo ululatu
tecta fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
Carthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes
culmina perque hominum volvantur perque deorum.
Audiit exanimis trepidoque exterrita cursu,
unguibus ora soror foedans et pectora pugnis
per medios ruit ac morientem nomine clamat:
'Hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas?
hcc rogus iste mihi, hoc ignes araeque parabant?
quid primum deserta querar? comitemne sororem
sprevisti moriens? eadem me ad fata vocasses,
idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
His etiam struxi manibus patriosque vocavi
voce deos, sic te ut posita crudelis abessem?
Exstinxti te meque, soror, populumque patresque
Sidonios urbemque tuam. Date vulnera lymphis
abluam et, extremus si quis super halitus errat,
ore legam.' Sic fata gradus evaserat altos
semianimemque sinu germanam amplexa fovebat
cum gemitu atque atros siccabat veste cruores.
Illa graves oculos conata attollere rursus
deficit; infixum stridit sub pectore vulnus.
Ter sese attollens cubitoque annixa levavit,
ter revoluta toro est oculisque errantibus alto

quaesivit caelo lucem ingemuitque reperta.
Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
difficilesque obitus Irim demisit Olympo,
quae luctantem animam nexosque resolveret artus.
Nam quia nec fato merita nec morte peribat,
sed misera ante diem subitoque accensa furore,
nondum illi flavum Proserpina vertice crinem
abstulerat Stygioque caput damnaverat Orco.
Ergo Iris croceis per caelum roscida pennis,
mille trahens varios adverso sole colores,
devolat, et supra caput astitit. 'Hunc ego Diti
sacrum iussa fero, teque isto corpore solvo:'
sic ait, et dextra crinem secat: omnis et una
dilapsus calor, atque in ventos vita recessit.

AENEIS.

LIBER QUINTUS.

Interea medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat,
moenia respiciens, quae iam infelicis Elissae
collucent flammis. Quae tantum accenderit ignem
causa latet; duri magno sed amore dolores
polluto notumque, furens quid femina possit,
triste per augurium Teucrorum pectora ducunt.
Ut pelagus tenuere rates nec iam amplius ulla
occurrit tellus, maria undique et undique caelum,
olli caeruleus supra caput astitit imber
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.
Ipse gubernator puppi Palinurus ab alta
'Heu quianam tanti cinxerunt aethera nimbi?
quidve, pater Neptune, paras?' Sic deinde locutus
colligere arma iubet validisque incumbere remis,
obliquatque sinus in ventum ac talia fatur:
'Magnanime Aenea, non, si mihi Iuppiter auctor
spondeat, hoc sperem Italiam contingere caelo.
Mutati transversa fremunt et vespere ab atro
consurgunt venti, atque in nubem cogitur aër.
Nec nos obniti contra nec tendere tantum
sufficimus. Superat quoniam Fortuna, sequamur,
quoque vocat, vertamus iter. Nec litora longe
fida reor fraterna Erycis portusque Sicanos,
si modo rite memor servata remetior astra.'
Tum pius Aeneas: 'Equidem sic poscere ventos
iamdudum et frustra cerno te tendere contra.
Flecte viam velis. An sit mihi gratior ulla,

quove magis fessas optem demittere naves,
quam quae Dardanium tellus mihi servat Acesten
et patris Anchisae gremio complectitur ossa?'
Haec ubi dicta, petunt portus, et vela secundi
intendunt zephyri: fertur cita gurgite classis,
et tandem laeti notae advertuntur harenae.
At procul excelso miratus vertice montis
adventum sociasque rates occurrit Acestes,
horridus in iaculis et pelle Libystidis ursae,
Troïa Criniso conceptum flumine mater
quem genuit. Veterum non immemor ille parentum
gratatur reduces et gaza laetus agresti
excipit ac fessos opibus solatur amicis.
Postera cum primo stellas Oriente fugarat
clara dies, socios in coetum litore ab omni
advocat Aeneas tumulique ex aggere fatur:
'Dardanidae magni, genus alto a sanguine divum,
annuus exactis completur mensibus orbis,
ex quo reliquias divinique ossa parentis
condidimus terra maestasque sacravimus aras.
Iamque dies, nisi fallor, adest, quem semper acerbum,
semper honoratum (sic di voluistis) habebo.
Hunc ego Gaetulis agerem si Syrtibus exsul
Argolicove mari deprensus et urbe Mycenae,
annua vota tamen sollemnesque ordine pompas
exsequerer strueremque suis altaria donis.
Nunc ultro ad cineres ipsius et ossa parentis
(haud equidem sine mente reor, sine numine divum)
adsumus, et portus delati intramus amicos.
Ergo agite et laetum cuncti celebremus honorem:
poscamus ventos, atque haec me sacra quotannis
urbe velit posita templis sibi ferre dicatis.
Bina boum vobis Troia generatus Acestes
dat numero capita in naves; adhibete Penates
et patrios epulis et quos colit hospes Acestes.
Praeterea, si nona diem mortalibus almum
Aurora extulerit radiisque retexerit orbem,
prima citae Teucris ponam certamina classis;
quique pedum cursu valet et qui viribus audax

aut iaculo incedit melior levibusque sagittis,
seu crudo fidit pugnam committere caestu,
cuncti adsint meritaeque exspectent praemia palmae.
Ore favete omnes et cingite tempora ramis.'
  Sic fatus velat materna tempora myrto.
Hoc Helymus facit, hoc aevi maturus Acestes,
hoc puer Ascanius, sequitur quos cetera pubes.
Ille e concilio multis cum millibus ibat
ad tumulum, magna medius comitante caterva.
Hic duo rite mero libans carchesia Baccho
fundit humi, duo lacte novo, duo sanguine sacro,
purpureosque iacit flores ac talia fatur:
'Salve, sancte parens: iterum salvete, recepti
nequiquam cineres animaeque umbraeque paternae.
Non licuit fines Italos fataliaque arva
nec tecum Ausonium, quicumque est, quaerere Thybrim.'
Dixerat haec, adytis cum lubricus anguis ab imis
septem ingens gyros, septena volumina traxit,
amplexus placide tumulum lapsusque per aras,
caeruleae cui terga notae maculosus et auro
squamam incendebat fulgor, ceu nubibus arcus
mille iacit varios adverso sole colores.
Obstupuit visu Aeneas. Ille agmine longo
tandem inter pateras et levia pocula serpens
libavitque dapes rursusque innoxius imo
successit tumulo et depasta altaria liquit.
Hoc magis inceptos genitori instaurat honores,
incertus, geniumne loci famulumne parentis
esse putet: caedit binas de more bidentes
totque sues, totidem nigrantes terga iuvencos,
vinaque fundebat pateris animamque vocabat
Anchisae magni manesque Acheronte remissos.
Nec non et socii, quae cuique est copia, laeti
dona ferunt, onerant aras mactantque iuvencos,
ordine aëna locant alii fusique per herbam
subiiciunt veribus prunas et viscera torrent.
  Exspectata dies aderat nonamque serena
Auroram Phaethontis equi iam luce vehebant,
famaque finitimos et clari nomen Acestae

excierat: laeto complerant litora coetu
visuri Aeneadas, pars et certare parati.
Munera principio ante oculos circoque locantur
in medio, sacri tripodes viridesque coronae
et palmae pretium victoribus, armaque et ostro
perfusae vestes, argenti aurique talenta;
et tuba commissos medio canit aggere ludos.
Prima pares ineünt gravibus certamina remis
quattuor ex omni delectae classe carinae.
Velocem Mnestheus agit acri remige Pristim,
mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi,
ingentemque Gyas ingenti mole Chimaeram,
urbis opus, triplici pubes quam Dardana versu
impellunt, terno consurgunt ordine remi,
Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen,
Centauro invehitur magna, Scyllaque Cloanthus
caerulea, genus unde tibi, Romane Cluenti.
  Est procul in pelago saxum spumantia contra
litora, quod tumidis submersum tunditur olim
fluctibus, hiberni condunt ubi sidera Cori;
tranquillo silet immotaque attollitur unda
campus et apricis statio gratissima mergis.
Hic viridem Aeneas frondenti ex ilice metam
constituit signum nautis pater, unde reverti
scirent et longos ubi circumflectere cursus.
Tum loca sorte legunt, ipsique in puppibus auro
ductores longe effulgent ostroque decori;
cetera populea velatur fronde iuventus
nudatosque umeros oleo perfusa nitescit.
Considunt transtris, intentaque bracchia remis;
intenti exspectant signum, exsultantiaque haurit
corda pavor pulsans laudumque arrecta cupido.
Inde ubi clara dedit sonitum tuba, finibus omnes,
haud mora, prosiluere suis: ferit aethera clamor
nauticus, adductis spumant freta versa lacertis.
Infindunt pariter sulcos, totumque dehiscit
convulsum remis rostrisque tridentibus aequor.
Non tam praecipites biiugo certamine campum
corripuere ruuntque effusi carcere currus,

nec sic immissis aurigae undantia lora
concussere iugis pronique in verbera pendent.
Tum plausu fremituque virum studiisque faventum
consonat omne nemus, vocemque inclusa volutant
litora, pulsati colles clamore resultant.
Effugit ante alios primisque elabitur undis
turbam inter fremitumque Gyas; quem deinde Cloanthus
consequitur, melior remis, sed pondere pinus
tarda tenet. Post hos aequo discrimine Pristis
Centaurusque locum tendunt superare priorem;
et nunc Pristis habet, nunc victam praeterit ingens
Centaurus, nunc una ambae iunctisque feruntur
frontibus et longa sulcant vada salsa carina.
Iamque propinquabant scopulo metamque tenebant,
cum princeps medioque Gyas in gurgite victor
rectorem navis compellat voce Menoeten:
'Quo tantum mihi dexter abis? Huc dirige gressum;
litus ama et laevas stringat sine palmula cautes;
altum alii teneant.' Dixit, sed caeca Menoetes
saxa timens proram pelagi detorquet ad undas.
'Quo diversus abis?' iterum 'pete saxa, Menoete,'
cum clamore Gyas revocabat: et ecce Cloanthum
respicit instantem tergo et propiora tenentem.
Ille inter navemque Gyae scopulosque sonantes
radit iter laevum interior subitoque priorem
praeterit et metis tenet aequora tuta relictis.
Tum vero exarsit iuveni dolor ossibus ingens
nec lacrimis caruere genae, segnemque Menoeten
oblitus decorisque sui sociumque salutis
in mare praecipitem puppi deturbat ab alta:
ipse gubernaclo rector subit, ipse magister
hortaturque viros clavumque ad litora torquet.
At gravis ut fundo vix tandem redditus imo est
iam senior madidaque fluens in veste Menoetes,
summa petit scopuli siccaque in rupe resedit.
Illum et labentem Teucri et risere natantem
et salsos rident revomentem pectore fluctus.
Hic laeta extremis spes est accensa duobus,
Sergesto Mnestheique, Gyan superare morantem.

Sergestus capit ante locum scopuloque propinquat,
nec tota tamen ille prior praeeunte carina:
parte prior, partim rostro premit aemula Pristis.
At media socios incedens nave per ipsos
hortatur Mnestheus: 'Nunc nunc insurgite remis,
Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema
delegi comites; nunc illas promite vires,
nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
Non iam prima peto Mnestheus neque vincere certo,
quamquam o!—sed superent, quibus hoc, Neptune, dedisti:
extremos pudeat rediisse. Hoc vincite, cives,
et prohibete nefas.' Olli certamine summo
procumbunt: vastis tremit ictibus aerea puppis
subtrahiturque solum, tum creber anhelitus artus
aridaque ora quatit, sudor fluit undique rivis.
Attulit ipse viris optatum casus honorem.
Namque furens animi dum proram ad saxa suburget
interior spatioque subit Sergestus iniquo,
infelix saxis in procurrentibus haesit.
Concussae cautes, et acuto in murice remi
obnixi crepuere, illisaque prora pependit.
Consurgunt nautae et magno clamore morantur,
ferratasque trudes et acuta cuspide contos
expediunt fractosque legunt in gurgite remos.
At laetus Mnestheus successuque acrior ipso
agmine remorum celeri ventisque vocatis
prona petit maria et pelago decurrit aperto.
Qualis spelunca subito commota columba,
cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
fertur in arva volans plausumque exterrita pennis
dat tecto ingentem, mox aëre lapsa quieto
radit iter liquidum celeres neque commovet alas:
sic Mnestheus, sic ipsa fuga secat ultima Pristis
aequora, sic illam fert impetus ipse volantem.
Et primum in scopulo luctantem deserit alto
Sergestum brevibusque vadis frustraque vocantem
auxilia et fractis discentem currere remis.
Inde Gyan ipsamque ingenti mole Chimaeram

consequitur: cedit, quoniam spoliata magistro est.
Solus iamque ipso superest in fine Cloanthus,
quem petit et summis annixus viribus urget.
Tum vero ingeminat clamor, cunctique sequentem
instigant studiis, resonatque fragoribus aether.
Hi proprium decus et partum indignantur honorem
ni teneant, vitamque volunt pro laude pacisci;
hos successus alit: possunt, quia posse videntur.
Et fors aequatis cepissent praemia rostris,
ni palmas ponto tendens utrasque Cloanthus
fudissetque preces divosque in vota vocasset.
'Di, quibus imperium est pelagi, quorum aequora curro,
vobis laetus ego hoc candentem in litore taurum
constituam ante aras voti reus extaque salsos
proiiciam in fluctus et vina liquentia fundam.'
Dixit, eumque imis sub fluctibus audiit omnis
Nereidum Phorcique chorus Panopeaque virgo,
et pater ipse manu magna Portunus euntem
impulit: illa Noto citius volucrique sagitta
ad terram fugit et portu se condidit alto.
Tum satus Anchisa cunctis ex more vocatis
victorem magna praeconis voce Cloanthum
declarat viridique advelat tempora lauro,
muneraque in naves ternos optare iuvencos
vinaque et argenti magnum dat ferre talentum.
Ipsis praecipuos ductoribus addit honores:
victori chlamydem auratam, quam plurima circum
purpura Maeandro duplici Meliboea cucurrit,
intextusque puer frondosa regius Ida
veloces iaculo cervos cursuque fatigat,
acer, anhelanti similis, quem praepes ab Ida
sublimem pedibus rapuit Iovis armiger uncis:
longaevi palmas nequiquam ad sidera tendunt
custodes, saevitque canum latratus in auras.
At qui deinde locum tenuit virtute secundum,
levibus huic hamis consertam auroque trilicem
loricam, quam Demoleo detraxerat ipse
victor apud rapidum Simoenta sub Ilio alto,
donat habere viro, decus et tutamen in armis.

Vix illam famuli Phegeus Sagarisque ferebant
multiplicem conixi umeris; indutus at olim
Demoleos cursu palantes Troas agebat.
Tertia dona facit geminos ex aere lebetas
cymbiaque argento perfecta atque aspera signis.
Iamque adeo donati omnes opibusque superbi
puniceis ibant evincti tempora taenis,
cum saevo e scopulo multa vix arte revulsus,
amissis remis atque ordine debilis uno,
irrisam sine honore ratem Sergestus agebat.
Qualis saepe viae deprensus in aggere serpens,
aerea quem obliquum rota transiit aut gravis ictu
seminecem liquit saxo lacerumque viator;
nequiquam longos fugiens dat corpore tortus,
parte ferox ardensque oculis et sibila colla
arduus attollens, pars vulnere clauda retentat
nixantem nodis seque in sua membra plicantem:
tali remigio navis se tarda movebat;
vela facit tamen et plenis subit ostia velis.
Sergestum Aeneas promisso munere donat
servatam ob navem laetus sociosque reductos.
Olli serva datur, operum haud ignara Minervae,
Cressa genus, Pholoe, geminique sub ubere nati.
Hoc pius Aeneas misso certamine tendit
gramineum in campum, quem collibus undique curvis
cingebant silvae, mediaque in valle theatri
circus erat, quo se multis cum millibus heros
consessu medium tulit exstructoque resedit.
hic, qui forte velint rapido contendere cursu,
invitat pretiis animos, et praemia ponit.
Undique conveniunt Teucri mixtique Sicani,
Nisus et Euryalus primi,
Euryalus forma insignis viridique iuventa,
Nisus amore pio pueri; quos deinde secutus
regius egregia Priami de stirpe Diores;
hunc Salius simul et Patron, quorum alter Acarnan,
alter ab Arcadio Tegeaeae sanguine gentis;
tum duo Trinacrii iuvenes Helymus Panopesque,
assueti silvis, comites senioris Acestae;

multi praeterea, quos fama obscura recondit.
Aeneas quibus in mediis sic deinde locutus:
'Accipite haec animis laetasque advertite mentes.
nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit.
Gnosia bina dabo levato lucida ferro
spicula caelatamque argento ferre bipennem:
omnibus hic erit unus honos. Tres praemia primi
accipient flavaque caput nectentur oliva.
Primus equum phaleris insignem victor habeto;
alter Amazoniam pharetram plenamque sagittis
Threiciis, lato quam circum amplectitur auro
balteus et tereti subnectit fibula gemma;
tertius Argolica hac galea contentus abito.'
Haec ubi dicta, locum capiunt signoque repente
corripiunt spatia audito limenque relinquunt,
effusi nimbo similes; simul ultima signant.
Primus abit longeque ante omnia corpora Nisus
emicat, et ventis et fulminis ocior alis;
proximus huic, longo sed proximus intervallo,
insequitur Salius; spatio post deinde relicto
tertius Euryalus;
Euryalumque Helymus sequitur; quo deinde sub ipso
ecce volat calcemque terit iam calce Diores
incumbens umero, spatia et si plura supersint,
transeat elapsus prior ambiguumque relinquat.
Iamque fere spatio extremo fessique sub ipsam
finem adventabant, levi cum sanguine Nisus
labitur infelix, caesis ut forte iuvencis
fusus humum viridesque super madefecerat herbas.
Hic iuvenis iam victor ovans vestigia presso
haud tenuit titubata solo, sed pronus in ipso
concidit immundoque fimo sacroque cruore,
non tamen Euryali, non ille oblitus amorum:
nam sese opposuit Salio per lubrica surgens,
ille autem spissa iacuit revolutus harena.
Emicat Euryalus, et munere victor amici
prima tenet, plausuque volat fremituque secundo.
Post Helymus subit, et nunc tertia palma Diores.
Hic totum caveae consessum ingentis et ora

prima patrum magnis Salius clamoribus implet,
ereptumque dolo reddi sibi poscit honorem.
Tutatur favor Euryalum lacrimaeque decorae
gratior et pulchro veniens in corpore virtus.
Adiuvat et magna proclamat voce Diores,
qui subiit palmae frustraque ad praemia venit
ultima, si primi Salio reddentur honores.
Tum pater Aeneas 'Vestra' inquit 'munera vobis
certa manent, pueri, et palmam movet ordine nemo:
me liceat casus misereri insontis amici.'
Sic fatus tergum Gaetuli immane leonis
dat Salio, villis onerosum atque unguibus aureis.
Hic Nisus 'Si tanta' inquit 'sunt praemia victis
et te lapsorum miseret, quae munera Niso
digna dabis? primam merui qui laude coronam,
ni me, quae Salium, Fortuna inimica tulisset.'
Et simul his dictis faciem ostentabat et udo
turpia membra fimo. Risit pater optimus olli
et clipeum efferri iussit, Didymaonis artem,
Neptuni sacro Danais de poste refixum.
Hoc iuvenem egregium praestanti munere donat.
Post ubi confecti cursus, et dona peregit:
'Nunc, si cui virtus animusque in pectore praesens,
adsit et evinctis attollat bracchia palmis.'
Sic ait, et geminum pugnae proponit honorem,
victori velatum auro vittisque iuvencum,
ensem atque insignem galeam solatia victo.
Nec mora: continuo vastis cum viribus effert
ora Dares magnoque virum se murmure tollit,
solus qui Paridem solitus contendere contra,
idemque ad tumulum, quo maximus occubat Hector,
victorem Buten immani corpore, qui se
Bebrycia veniens Amyci de gente ferebat,
perculit et fulva moribundum extendit harena.
Talis prima Dares caput altum in proelia tollit,
ostenditque umeros latos alternaque iactat
bracchia protendens et verberat ictibus auras.
Quaeritur huic alius; nec quisquam ex agmine tanto
audet adire virum manibusque inducere caestus.

Ergo alacris cunctosque putans excedere palma
Aeneae stetit ante pedes, nec plura moratus
tum laeva taurum cornu tenet atque ita fatur:
'Nate dea, si nemo audet se credere pugnae,
quae finis standi? quo me decet usque teneri?
Ducere dona iube.' Cuncti simul ore fremebant
Dardanidae reddique viro promissa iubebant.
Hic gravis Entellum dictis castigat Acestes,
proximus ut viridante toro consederat herbae:
'Entelle heroum quondam fortissime frustra,
tantane tam patiens nullo certamine tolli
dona sines? ubi nunc nobis deus ille magister
nequiquam memoratus Eryx? ubi fama per omnem
Trinacriam et spolia illa tuis pendentia tectis?'
Ille sub haec: 'Non laudis amor nec gloria cessit
pulsa metu; sed enim gelidus tardante senecta
sanguis hebet, frigentque effetae in corpore vires.
Si mihi, quae quondam fuerat quaque improbus iste
exsultat fidens, si nunc foret illa iuventas,
haud equidem pretio inductus pulchroque iuvenco
venissem, nec dona moror.' Sic deinde locutus
in medium geminos immani pondere caestus
proiecit, quibus acer Eryx in proelia suetus
ferre manum duroque intendere bracchia tergo.
Obstupuere animi: tantorum ingentia septem
terga boum plumbo insuto ferroque rigebant.
Ante omnes stupet ipse Dares longeque recusat;
magnanimusque Anchisiades et pondus et ipsa
huc illuc vinclorum immensa volumina versat.
Tum senior tales referebat pectore voces:
'Quid, si quis caestus ipsius et Herculis arma
vidisset tristemque hoc ipso in litore pugnam?
Haec germanus Eryx quondam tuus arma gerebat;
(sanguine cernis adhuc sparsoque infecta cerebro;)
his magnum Alciden contra stetit, his ego suetus,
dum melior vires sanguis dabat, aemula necdum
temporibus geminis canebat sparsa senectus.
Sed si nostra Dares haec Troïus arma recusat,
idque pio sedet Aeneae, probat auctor Acestes,

aequemus pugnas. Erycis tibi terga remitto
(solve metus) et tu Troianos exue caestus.'
Haec fatus duplicem ex umeris reiecit amictum,
et magnos membrorum artus, magna ossa lacertosque
exuit atque ingens media consistit harena.
Tum satus Anchisa caestus pater extulit aequos,
et paribus palmas amborum innexuit armis.
Constitit in digitos extemplo arrectus uterque
bracchiaque ad superas interritus extulit auras.
Abduxere retro longe capita ardua ab ictu
immiscentque manus manibus, pugnamque lacessunt,
ille pedum melior motu fretusque iuventa,
hic membris et mole valens; sed tarda trementi
genua labant, vastos quatit aeger anhelitus artus.
Multa viri nequiquam inter se vulnera iactant,
multa cavo lateri ingeminant et pectore vastos
dant sonitus, erratque aures et tempora circum
crebra manus, duro crepitant sub vulnere malae.
Stat gravis Entellus, nisuque immotus eodem
corpore tela modo atque oculis vigilantibus exit.
Ille, velut celsam oppugnat qui molibus urbem
aut montana sedet circum castella sub armis,
nunc hos, nunc illos aditus, omnemque pererrat
arte locum et variis assultibus irritus urget.
Ostendit dextram insurgens Entellus et alte
extulit: ille ictum venientem a vertice velox
praevidit celerique elapsus corpore cessit;
Entellus vires in ventum effudit, et ultro
ipse gravis graviterque ad terram pondere vasto
concidit, ut quondam cava concidit aut Erymantho
aut Ida in magna radicibus eruta pinus.
Consurgunt studiis Teucri et Trinacria pubes;
it clamor caelo, primusque accurrit Acestes
aequaevumque ab humo miserans attollit amicum.
At non tardatus casu neque territus heros
acrior ad pugnam redit ac vim suscitat ira.
Tum pudor incendit vires et conscia virtus;
praecipitemque Daren ardens agit aequore toto
nunc dextra ingeminans ictus, nunc ille sinistra.

Nec mora nec requies: quam multa grandine nimbi
culminibus crepitant, sic densis ictibus heros
creber utraque manu pulsat versatque Dareta.
Tum pater Aeneas procedere longius iras
et saevire animis Entellum haud passus acerbis,
sed finem imposuit pugnae fessumque Dareta
eripuit mulcens dictis, ac talia fatur:
'Infelix, quae tanta animum dementia cepit?
non vires alias conversaque numina sentis?
Cede deo.' Dixitque et proelia voce diremit.
Ast illum fidi aequales, genua aegra trahentem
iactantemque utroque caput crassumque cruorem
ore eiectantem mixtosque in sanguine dentes,
ducunt ad naves, galeamque ensemque vocati
accipiunt, palmam Entello taurumque relinquunt.
Hic victor, superans animis tauroque superbus
'Nate dea vosque haec' inquit 'cognoscite, Teucri,
et mihi quae fuerint iuvenali in corpore vires
et qua servetis revocatum a morte Dareta.'
Dixit, et adversi contra stetit ora iuvenci,
qui donum astabat pugnae, durosque reducta
libravit dextra media inter cornua caestus,
arduus, effractoque illisit in ossa cerebro:
sternitur exanimisque tremens procumbit humi bos.
Ille super tales effundit pectore voces:
'Hanc tibi, Eryx, meliorem animam pro morte Daretis
persolvo; hic victor caestus artemque repono.'
Protinus Aeneas celeri certare sagitta
invitat qui forte velint, et praemia dicit,
ingentique manu malum de nave Seresti
erigit et volucrem traiecto in fune columbam,
quo tendant ferrum, malo suspendit ab alto.
Convenere viri, deiectamque aerea sortem
accepit galea; et primus clamore secundo
Hyrtacidae ante omnes exit locus Hippocoontis:
quem modo navali Mnestheus certamine victor
consequitur, viridi Mnestheus evinctus oliva.
Tertius Eurytion, tuus o clarissime frater
Pandare, qui quondam, iussus confundere foedus,

in medios telum torsisti primus Achivos.
Extremus galeaque ima subsedit Acestes,
ausus et ipse manu iuvenum temptare laborem.
Tum validis flexos incurvant viribus arcus
pro se quisque viri et depromunt tela pharetris.
Primaque per caelum nervo stridente sagitta
Hyrtacidae iuvenis volucres diverberat auras;
et venit adversique infigitur arbore mali.
Intremuit malus timuitque exterrita pennis
ales, et ingenti sonuerunt omnia plausu.
Post acer Mnestheus adducto constitit arcu,
alta petens, pariterque oculos telumque tetendit.
Ast ipsam miserandus avem contingere ferro
non valuit: nodos et vincula linea rupit,
queis innexa pedem malo pendebat ab alto;
illa notos atque alta volans in nubila fugit.
Tum rapidus, iamdudum arcu contenta parato
tela tenens, fratrem Eurytion in vota vocavit,
iam vacuo laetam caelo speculatus, et alis
plaudentem nigra figit sub nube columbam.
Decidit exanimis vitamque reliquit in astris
aetheriis fixamque refert delapsa sagittam.
Amissa solus palma superabat Acestes;
qui tamen aërias telum contorsit in auras,
ostentans artemque pater arcumque sonantem.
Hic oculis subitum obiicitur magnoque futurum
augurio monstrum: docuit post exitus ingens,
seraque terrifici cecinerunt omina vates.
Namque volans liquidis in nubibus arsit harundo
signavitque viam flammis tenuesque recessit
consumpta in ventos, caelo ceu saepe refixa
transcurrunt crinemque volantia sidera ducunt.
Attonitis haesere animis superosque precati
Trinacrii Teucrique viri, nec maximus omen
abnuit Aeneas, sed laetum amplexus Acesten
muneribus cumulat magnis ac talia fatur:
'Sume, pater; nam te voluit rex magnus Olympi
talibus auspiciis exsortem ducere honores.
Ipsius Anchisae longaevi hoc munus habebis,

cratera impressum signis, quem Thracius olim
Anchisae genitori in magno munere Cisseus
ferre sui dederat monimentum et pignus amoris.'
Sic fatus cingit viridanti tempora lauro
et primum ante omnes victorem appellat Acesten.
Nec bonus Eurytion praelato invidit honori,
quamvis solus avem caelo deiecit ab alto.
Proximus ingreditur donis qui vincula rupit,
extremus volucri qui fixit harundine malum.
  At pater Aeneas nondum certamine misso
custodem ad sese comitemque impubis Iuli
Epytiden vocat, et fidam sic fatur ad aurem:
'Vade age et Ascanio, si iam puerile paratum
agmen habet secum cursusque instruxit equorum,
ducat avo turmas et sese ostendat in armis
dic' ait. Ipse omnem longo discedere circo
infusum populum et campos iubet esse patentes.
Incedunt pueri, pariterque ante ora parentum
frenatis lucent in equis, quos omnis euntes
Trinacriae mirata fremit Troiaeque iuventus.
Omnibus in morem tonsa coma pressa corona;
cornea bina ferunt praefixa hastilia ferro,
pars leves umero pharetras; it pectore summo
flexilis obtorti per collum circulus auri.
Tres equitum numero turmae ternique vagantur
ductores; pueri bis seni quemque secuti
agmine partito fulgent paribusque magistris.
Una acies iuvenum, ducit quam parvus ovantem
nomen avi referens Priamus, tua cara, Polite,
progenies, auctura Italos; quem Thracius albis
portat equus bicolor maculis, vestigia primi
alba pedis frontemque ostentans arduus albam.
Alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
parvus Atys pueroque puer dilectus Iulo.
Extremus formaque ante omnes pulcher Iulus
Sidonio est invectus equo, quem candida Dido
esse sui dederat monimentum et pignus amoris.
Cetera Trinacriis pubes senioris Acestae
fertur equis.

Excipiunt plausu pavidos gaudentque tuentes
Dardanidae veterumque agnoscunt ora parentum.
Postquam omnem laeti consessum oculosque suorum
lustravere in equis, signum clamore paratis
Epytides longe dedit insonuitque flagello.
Olli discurrere pares, atque agmina terni
diductis solvere choris, rursusque vocati
convertere vias infestaque tela tulere.
Inde alios ineunt cursus aliosque recursus
adversi spatiis, alternosque orbibus orbes
impediunt, pugnaeque cient simulacra sub armis;
et nunc terga fuga nudant, nunc spicula vertunt
infensi, facta pariter nunc pace feruntur.
Ut quondam Creta fertur Labyrinthus in alta
parietibus textum caecis iter ancipitemque
mille viis habuisse dolum, qua signa sequendi
frangeret indeprensus et irremeabilis error:
haud alio Teucrum nati vestigia cursu
impediunt, texuntque fugas et proelia ludo,
delphinum similes, qui per maria umida nando
Carpathium Libycumque secant [luduntque per undas].
Hunc morem cursus atque haec certamina primus
Ascanius, Longam muris cum cingeret Albam,
rettulit et Priscos docuit celebrare Latinos,
quo puer ipse modo, secum quo Troïa pubes;
Albani docuere suos; hinc maxima porro
accepit Roma et patrium servavit honorem;
Troiaque nunc, pueri Troianum dicitur agmen.
Hac celebrata tenus sancto certamina patri.
  Hinc primum Fortuna fidem mutata novavit.
Dum variis tumulo referunt sollemnia ludis,
Irim de caelo misit Saturnia Iuno
Iliacam ad classem, ventosque aspirat eunti,
multa movens necdum antiquum saturata dolorem.
Illa, viam celerans per mille coloribus arcum,
nulli visa cito decurrit tramite virgo.
Conspicit ingentem concursum et litora lustrat,
desertosque videt portus classemque relictam.
At procul in sola secretae Troades acta

amissum Anchisen flebant, cunctaeque profundum
pontum aspectabant flentes. 'Heu tot vada fessis
et tantum superesse maris,' vox omnibus una.
Urbem orant, taedet pelagi perferre laborem.
Ergo inter medias sese haud ignara nocendi
coniicit, et faciemque deae vestemque reponit;
fit Beroe, Tmarii coniunx longaeva Dorycli,
cui genus et quondam nomen natique fuissent;
ac sic Dardanidum mediam se matribus infert.
'O miserae, quas non manus' inquit 'Achaica bello
traxerit ad letum patriae sub moenibus! o gens
infelix, cui te exitio Fortuna reservat?
septima post Troiae excidium iam vertitur aestas,
cum freta, cum terras omnes, tot inhospita saxa
sideraque emensae ferimur, dum per mare magnum
Italiam sequimur fugientem et volvimur undis.
Hic Erycis fines fraterni atque hospes Acestes:
quis prohibet muros iacere et dare civibus urbem?
O patria et rapti nequiquam ex hoste Penates,
nullane iam Troiae dicentur moenia? nusquam
Hectoreos amnes Xanthum et Simoenta videbo?
Quin agite et mecum infaustas exurite puppes.
Nam mihi Cassandrae per somnum vatis imago
ardentes dare visa faces: "Hic quaerite Troiam,
hic domus est" inquit "vobis." Iam tempus agi res,
nec tantis mora prodigiis. En quattuor arae
Neptuno; deus ipse faces animamque ministrat.'
Haec memorans prima infensum vi corripit ignem
sublataque procul dextra conixa coruscat
et iacit. Arrectae mentes stupefactaque corda
Iliadum. Hic una e multis quae maxima natu,
Pyrgo, tot Priami natorum regia nutrix;
'Non Beroe vobis, non haec Rhoeteia, matres,
est Dorycli coniunx: divini signa decoris
ardentesque notate oculos, qui spiritus illi,
quis vultus vocisque sonus vel gressus eunti.
Ipsa egomet dudum Beroen digressa reliqui
aegram, indignantem, tali quod sola careret
munere nec meritos Anchisae inferret honores.'

Haec effata.
At matres primo ancipites oculisque malignis
ambiguae spectare rates miserum inter amorem
praesentis terrae fatisque vocantia regna:
cum dea se paribus per caelum sustulit alis
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
Tum vero attonitae monstris actaeque furore
conclamant, rapiuntque focis penetralibus ignem,
pars spoliant aras, frondem ac virgulta facesque
coniiciunt. Furit immissis Vulcanus habenis
transtra per et remos et pictas abiete puppes.
Nuntius Anchisae ad tumulum cuneosque theatri
incensas perfert naves Eumelus, et ipsi
respiciunt atram in nimbo volitare favillam.
Primus et Ascanius, cursus ut laetus equestres
ducebat, sic acer equo turbata petivit
castra, nec exanimes possunt retinere magistri.
'Quis furor iste novus? quo nunc, quo tenditis,' inquit,
'heu miserae cives? non hostem inimicaque castra
Argivum, vestras spes uritis. En, ego vester
Ascanius!' Galeam ante pedes proiecit inanem,
qua ludo indutus belli simulacra ciebat.
Accelerat simul Aeneas, simul agmina Teucrum.
Ast illae diversa metu per litora passim
diffugiunt, silvasque et sicubi concava furtim
saxa petunt; piget incepti lucisque, suosque
mutatae agnoscunt, excussaque pectore Iuno est.
Sed non idcirco flamma atque incendia vires
indomitas posuere; udo sub robore vivit
stuppa vomens tardum fumum, lentusque carinas
est vapor, et toto descendit corpore pestis,
nec vires heroum infusaque flumina prosunt.
Tum pius Aeneas umeris abscindere vestem
auxilioque vocare deos et tendere palmas:
'Iuppiter omnipotens, si nondum exosus ad unum
Troianos, si quid pietas antiqua labores
respicit humanos, da flammam evadere classi
nunc, Pater, et tenues Teucrum res eripe leto;
vel tu, quod superest, infesto fulmine morti,

si mereor, demitte tuaque hic obrue dextra.'
Vix haec ediderat, cum effusis imbribus atra
tempestas sine more furit, tonitruque tremescunt
ardua terrarum et campi: ruit aethere toto
turbidus imber aqua densisque nigerrimus Austris,
implenturque super puppes, semiusta madescunt
robora, restinctus donec vapor omnis et omnes
quattuor amissis servatae a peste carinae.
  At pater Aeneas, casu concussus acerbo,
nunc huc ingentes, nunc illuc pectore curas
mutabat versans, Siculisne resideret arvis
oblitus fatorum, Italasne capesseret oras.
Tum senior Nautes, unum Tritonia Pallas
quem docuit multaque insignem reddidit arte
(haec responsa dabat vel quae portenderet ira
magna deum vel quae fatorum posceret ordo),
isque his Aenean solatus vocibus infit:
'Nate dea, quo fata trahunt retrahuntque sequamur;
quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est.
Est tibi Dardanius divinae stirpis Acestes.
Hunc cape consiliis socium et coniunge volentem,
huic trade amissis superant qui navibus et quos
pertaesum magni incepti rerumque tuarum est,
longaevosque senes ac fessas aequore matres
et quidquid tecum invalidum metuensque pericli est
delige, et his habeant terris sine moenia fessi:
urbem appellabunt permisso nomine Acestam.'
  Talibus incensus dictis senioris amici
tum vero in curas animo diducitur omnes.
Et Nox atra polum bigis subvecta tenebat.
Visa dehinc caelo facies delapsa parentis
Anchisae subito tales effundere voces:
'Nate, mihi vita quondam, dum vita manebat,
care magis, nate, Iliacis exercite fatis,
imperio Iovis huc venio, qui classibus ignem
depulit, et caelo tandem miseratus ab alto est.
Consiliis pare, quae nunc pulcherrima Nautes
dat senior: lectos iuvenes, fortissima corda,
defer in Italiam. Gens dura atque aspera cultu

debellanda tibi Latio est. Ditis tamen ante
infernas accede domos et Averna per alta
congressus pete, nate, meos. Non me impia namque
Tartara habent tristes umbrae, sed amoena piorum
concilia Elysiumque colo. Huc casta Sibylla
nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.
Tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces.
Iamque vale; torquet medios Nox umida cursus,
et me saevus equis Oriens afflavit anhelis.'
Dixerat, et tenues fugit ceu fumus in auras.
Aeneas 'Quo deinde ruis? quo proripis?' inquit,
'quem fugis? aut quis te nostris complexibus arcet?'
Haec memorans cinerem et sopitos suscitat ignes
Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae
farre pio et plena supplex veneratur acerra.
Extemplo socios primumque arcessit Acesten,
et Iovis imperium et cari praecepta parentis
edocet et quae nunc animo sententia constet.
Haud mora consiliis, nec iussa recusat Acestes.
Transcribunt urbi matres populumque volentem
deponunt, animos nil magnae laudis egentes.
Ipsi transtra novant flammisque ambesa reponunt
robora navigiis, aptant remosque rudentesque,
exigui numero, sed bello vivida virtus.
Interea Aeneas urbem designat aratro
sortiturque domos; hoc Ilium et haec loca Troiam
esse iubet. Gaudet regno Troianus Acestes,
indicitque forum et patribus dat iura vocatis.
Tum vicina astris Erycino in vertice sedes
fundatur Veneri Idaliae, tumuloque sacerdos
ac lucus late sacer additur Anchiseo.
Iamque dies epulata novem gens omnis, et aris
factus honos: placidi straverunt aequora venti,
creber et aspirans rursus vocat Auster in altum.
Exoritur procurva ingens per litora fletus;
complexi inter se noctemque diemque morantur.
Ipsae iam matres, ipsi, quibus aspera quondam
visa maris facies et non tolerabile nomen,
ire volunt omnemque fugae perferre laborem.

Quos bonus Aeneas dictis solatur amicis
et consanguineo lacrimans commendat Acestae.
Tres Eryci vitulos et Tempestatibus agnam
caedere deinde iubet solvique ex ordine funem.
Ipse caput tonsae foliis evinctus olivae,
stans procul in prora pateram tenet, extaque salsos
proiicit in fluctus ac vina liquentia fundit.
prosequitur surgens a puppi ventus euntes:
certatim socii feriunt mare et aequora verrunt.
At Venus interea Neptunum exercita curis
alloquitur talesque effundit pectore questus:
'Iunonis gravis ira neque exsaturabile pectus
cogunt me, Neptune, preces descendere in omnes,
quam nec longa dies pietas nec mitigat ulla,
nec Iovis imperio fatisque infracta quiescit.
Non media de gente Phrygum exedisse nefandis
urbem odiis satis est nec poenam traxe per omnem:
reliquias Troiae, cineres atque ossa peremptae
insequitur. Causas tanti sciat illa furoris.
Ipse mihi nuper Libycis tu testis in undis
quam molem subito excierit: maria omnia caelo
miscuit, Aeoliis nequiquam freta procellis,
in regnis hoc ausa tuis.
Per scelus ecce etiam Troianis matribus actis
exussit foede puppes, et classe subegit
amissa socios ignotae linquere terrae.
Quod superest oro liceat dare tuta per undas
vela tibi, liceat Laurentem attingere Thybrim,
si concessa peto, si dant ea moenia Parcae.'
Tum Saturnius haec domitor maris edidit alti:
'Fas omne est, Cytherea, meis te fidere regnis,
unde genus ducis. Merui quoque: saepe furores
compressi et rabiem tantam caelique marisque.
Nec minor in terris (Xanthum Simoentaque testor)
Aeneae mihi cura tui. Cum Troïa Achilles
exanimata sequens impingeret agmina muris,
millia multa daret leto, gemerentque repleti
amnes, nec reperire viam atque evolvere posset
in mare se Xanthus, Pelidae tunc ego forti

congressum Aenean nec dis nec viribus aequis
nube cava rapui, cuperem cum vertere ab imo
structa meis manibus periurae moenia Troiae.
Nunc quoque mens eadem perstat mihi, pelle timores.
Tutus quos optas portus accedet Averni.
Unus erit tantum, amissum quem gurgite quaeret;
unum pro multis dabitur caput.'
His ubi laeta deae permulsit pectora dictis,
iungit equos auro genitor spumantiaque addit
frena feris manibusque omnes effundit habenas.
Caeruleo per summa levis volat aequora curru;
subsidunt undae, tumidumque sub axe tonanti
sternitur aequor aquis, fugiunt vasto aethere nimbi.
Tum variae comitum facies, immania cete,
et senior Glauci chorus Inousque Palaemon
Tritonesque citi Phorcique exercitus omnis;
laeva tenent Thetis et Melite Panopeaque virgo,
Nesaee Spioque Thaliaque Cymodoceque.
Hic patris Aeneae suspensam blanda vicissim
gaudia pertemptant mentem: iubet ocius omnes
attolli malos, intendi bracchia velis.
Una omnes fecere pedem pariterque sinistros,
nunc dextros solvere sinus, una ardua torquent
cornua detorquentque, ferunt sua flamina classem.
Princeps ante omnes densum Palinurus agebat
agmen; ad hunc alii cursum contendere iussi.
Iamque fere mediam caeli Nox umida metam
contigerat, placida laxabant membra quiete
sub remis fusi per dura sedilia nautae:
cum levis aetheriis delapsus Somnus ab astris
aëra dimovit tenebrosum et dispulit umbras,
te, Palinure, petens, tibi somnia tristia portans
insonti; puppique deus consedit in alta,
Phorbanti similis, funditque has ore loquelas:
'Iaside Palinure, ferunt ipsa aequora classem;
aequatae spirant aurae; datur hora quieti.
Pone caput fessosque oculos furare labori.
Ipse ego paulisper pro te tua munera inibo.'
Cui vix attollens Palinurus lumina fatur:

'Mene salis placidi vultum fluctusque quietos
ignorare iubes? mene huic confidere monstro?
Aenean credam quid enim fallacibus auris
et caeli totiens deceptus fraude sereni?'
Talia dicta dabat, clavumque affixus et haerens
nusquam amittebat oculosque sub astra tenebat.
Ecce deus ramum Lethaeo rore madentem
vique soporatum Stygia super utraque quassat
tempora, cunctantique natantia lumina solvit.
Vix primos inopina quies laxaverat artus,
et super incumbens cum puppis parte revulsa
cumque gubernaclo liquidas proiecit in undas
praecipitem ac socios nequiquam saepe vocantem;
ipse volans tenues se sustulit ales ad auras.
Currit iter tutum non setius aequore classis
promissisque patris Neptuni interrita fertur.
Iamque adeo scopulos Sirenum advecta subibat
difficiles quondam multorumque ossibus albos
(tum rauca assiduo longe sale saxa sonabant),
cum pater amisso fluitantem errare magistro
sensit, et ipse ratem nocturnis rexit in undis,
multa gemens casuque animum concussus amici:
'O nimium caelo et pelago confise sereno,
nudus in ignota, Palinure, iacebis harena.'

AENEIS.

LIBER SEXTUS.

Sic fatur lacrimans, classique immittit habenas,
et tandem Euboicis Cumarum allabitur oris.
Obvertunt pelago proras; tum dente tenaci
ancora fundabat naves et litora curvae
praetexunt puppes. Iuvenum manus emicat ardens
litus in Hesperium; quaerit pars semina flammae
abstrusa in venis silicis, pars densa ferarum
tecta rapit silvas inventaque flumina monstrat.
At pius Aeneas arces, quibus altus Apollo
praesidet, horrendaeque procul secreta Sibyllae,
antrum immane petit, magnam cui mentem animumque
Delius inspirat vates aperitque futura.
Iam subeunt Triviae lucos atque aurea tecta.
  Daedalus, ut fama est, fugiens Minoia regna,
praepetibus pennis ausus se credere caelo,
insuetum per iter gelidas enavit ad Arctos
Chalcidicaque levis tandem super astitit arce.
Redditus his primum terris tibi, Phoebe, sacravit
remigium alarum posuitque immania templa.
In foribus letum Androgei, tum pendere poenas
Cecropidae iussi (miserum!) septena quotannis
corpora natorum; stat ductis sortibus urna.
Contra elata mari respondet Gnosia tellus:
hic crudelis amor tauri suppostaque furto
Pasiphaë mixtumque genus prolesque biformis
Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandae,
hic labor ille domus et inextricabilis error;
magnum reginae sed enim miseratus amorem
Daedalus ipse dolos tecti ambagesque resolvit,

caeca regens filo vestigia. Tu quoque magnam
partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes.
Bis conatus erat casus effingere in auro,
bis patriae cecidere manus. Quin protinus omnia
perlegerent oculis, ni iam praemissus Achates
afforet atque una Phoebi Triviaeque sacerdos,
Deiphobe Glauci, fatur quae talia regi:
'Non hoc ista sibi tempus spectacula poscit:
nunc grege de intacto septem mactare iuvencos
praestiterit, totidem lectas de more bidentes.'
Talibus affata Aenean (nec sacra morantur
iussa viri) Teucros vocat alta in templa sacerdos.
  Excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum,
quo lati ducunt aditus centum, ostia centum;
unde ruunt totidem voces, responsa Sibyllae.
Ventum erat ad limen, cum virgo 'Poscere fata
tempus' ait: 'Deus, ecce, deus!' Cui talia fanti
ante fores subito non vultus, non color unus,
non comptae mansere comae; sed pectus anhelum,
et rabie fera corda tument; maiorque videri
nec mortale sonans, afflata est numine quando
iam propiore dei. 'Cessas in vota precesque,
Tros' ait 'Aenea, cessas? neque enim ante dehiscent
attonitae magna ora domus.' Et talia fata
conticuit. Gelidus Teucris per dura cucurrit
ossa tremor, funditque preces rex pectore ab imo:
'Phoebe, graves Troiae semper miserate labores,
Dardana qui Paridis direxti tela manusque
corpus in Aeacidae, magnas obeuntia terras
tot maria intravi duce te penitusque repostas
Massylum gentes praetentaque Syrtibus arva;
iam tandem Italiae fugientes prendimus oras;
hac Troiana tenus fuerit Fortuna secuta.
Vos quoque Pergameae iam fas est parcere genti,
dique deaeque omnes, quibus obstitit Ilium et ingens
gloria Dardaniae. Tuque, o sanctissima vates,
praescia venturi, da (non indebita posco
regna meis fatis) Latio considere Teucros
errantesque deos agitataque numina Troiae.

Tum Phoebo et Triviae solido de marmore templum
instituam festosque dies de nomine Phoebi.
Te quoque magna manent regnis penetralia nostris:
hic ego namque tuas sortes arcanaque fata,
dicta meae genti, ponam lectosque sacrabo,
alma, viros. Foliis tantum ne carmina manda,
ne turbata volent rapidis ludibria ventis:
ipsa canas oro.' Finem dedit ore loquendi.
At, Phoebi nondum patiens, immanis in antro
bacchatur vates, magnum si pectore possit
excussisse deum: tanto magis ille fatigat
os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo.
Ostia iamque domus patuere ingentia centum
sponte sua vatisque ferunt responsa per auras:
'O tandem magnis pelagi defuncte periclis
(sed terrae graviora manent), in regna Lavini
Dardanidae venient (mitte hanc de pectore curam),
sed non et venisse volent. Bella, horrida bella
et Thybrim multo spumantem sanguine cerno.
Non Simois tibi nec Xanthus nec Dorica castra
defuerint; alius Latio iam partus Achilles,
natus et ipse dea; nec Teucris addita Iuno
usquam aberit: cum tu supplex in rebus egenis
quas gentes Italum aut quas non oraveris urbes!
Causa mali tanti coniunx iterum hospita Teucris
externique iterum thalami.
Tu ne cede malis, sed contra audentior ito
qua tua te Fortuna sinet. Via prima salutis,
quod minime reris, Graia pandetur ab urbe.'
Talibus ex adyto dictis Cumaea Sibylla
horrendas canit ambages antroque remugit,
obscuris vera involvens: ea frena furenti
concutit et stimulos sub pectore vertit Apollo.
Ut primum cessit furor et rabida ora quierunt,
incipit Aeneas heros: 'Non ulla laborum,
o virgo, nova mi facies inopinave surgit;
omnia praecepi atque animo mecum ante peregi.
Unum oro: quando hic inferni ianua regis
dicitur et tenebrosa palus Acheronte refuso,

ire ad conspectum cari genitoris et ora
contingat; doceas iter et sacra ostia pandas.
Illum ego per flammas et mille sequentia tela
eripui his umeris medioque ex hoste recepi;
ille meum comitatus iter maria omnia mecum
atque omnes pelagique minas caelique ferebat,
invalidus, vires ultra sortemque senectae.
Quin, ut te supplex peterem et tua limina adirem,
idem orans mandata dabat. Natique patrisque,
alma, precor, miserere; potes namque omnia, nec te
nequiquam lucis Hecate praefecit Avernis.
Si potuit manes arcessere coniugis Orpheus
Threicia fretus cithara fidibusque canoris,
si fratrem Pollux alterna morte redemit
itque reditque viam totiens (quid Thesea magnum,
quid memorem Alciden?)—et mi genus ab Iove summo.'
 Talibus orabat dictis arasque tenebat,
cum sic orsa loqui vates: 'Sate sanguine divum,
Tros Anchisiade, facilis descensus Averno;
noctes atque dies patet atri ianua Ditis;
sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
hoc opus, hic labor est. Pauci, quos aequus amavit
Iuppiter aut ardens evexit ad aethera virtus,
dis geniti potuere. Tenent media omnia silvae,
Cocytusque sinu labens circumvenit atro.
Quod si tantus amor menti, si tanta cupido
bis Stygios innare lacus, bis nigra videre
Tartara, et insano iuvat indulgere labori,
accipe quae peragenda prius. Latet arbore opaca
aureus et foliis et lento vimine ramus,
Iunoni infernae dictus sacer; hunc tegit omnis
lucus et obscuris claudunt convallibus umbrae.
Sed non ante datur telluris operta subire,
auricomos quam quis decerpserit arbore fetus.
Hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
instituit: primo avulso non deficit alter
aureus, et simili frondescit virga metallo.
Ergo alte vestiga oculis et rite repertum
carpe manu. Namque ipse volens facilisque sequetur,

si te fata vocant: aliter non viribus ullis
vincere nec duro poteris convellere ferro.
Praeterea iacet exanimum tibi corpus amici
(heu nescis) totamque incestat funere classem,
dum consulta petis nostroque in limine pendes.
Sedibus hunc refer ante suis et conde sepulcro.
Duc nigras pecudes; ea prima piacula sunto.
Sic demum lucos Stygis et regna invia vivis
aspicies.' Dixit pressoque obmutuit ore.
  Aeneas maesto defixus lumina vultu
ingreditur, linquens antrum, caecosque volutat
eventus animo secum. Cui fidus Achates
it comes et paribus curis vestigia figit.
Multa inter sese vario sermone serebant,
quem socium exanimem vates, quod corpus humandum
diceret: atque illi Misenum in litore sicco,
ut venere, vident indigna morte peremptum,
Misenum Aeoliden, quo non praestantior alter
aere ciere viros Martemque accendere cantu.
Hectoris hic magni fuerat comes, Hectora circum
et lituo pugnas insignis obibat et hasta.
Postquam illum vita victor spoliavit Achilles,
Dardanio Aeneae sese fortissimus heros
addiderat socium, non inferiora secutus.
Sed tum forte cava dum personat aequora concha,
demens, et cantu vocat in certamina divos,
aemulus exceptum Triton, si credere dignum est,
inter saxa virum spumosa immerserat unda.
Ergo omnes magno circum clamore fremebant,
praecipue pius Aeneas. Tum iussa Sibyllae,
haud mora, festinant flentes aramque sepulcri
congerere arboribus caeloque educere certant.
Itur in antiquam silvam, stabula alta ferarum,
procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex,
fraxineaeque trabes cuneis et fissile robur
scinditur, advolvunt ingentes montibus ornos.
Nec non Aeneas opera inter talia primus
hortatur socios paribusque accingitur armis.
Atque haec ipse suo tristi cum corde volutat,

aspectans silvam immensam, et sic forte precatur:
'Si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
ostendat nemore in tanto! quando omnia vere
heu nimium de te vates, Misene, locuta est.'
Vix ea fatus erat, geminae cum forte columbae
ipsa sub ora viri caelo venere volantes
et viridi sedere solo. Tum maximus heros
maternas agnoscit aves laetusque precatur:
'Este duces o, si qua via est, cursumque per auras
dirigite in lucos, ubi pinguem dives opacat
ramus humum. Tuque o dubiis ne defice rebus,
diva parens.' Sic effatus vestigia pressit
observans, quae signa ferant, quo tendere pergant.
Pascentes illae tantum prodire volando,
quantum acie possent oculi servare sequentum.
Inde ubi venere ad fauces graveolentis Averni,
tollunt se celeres liquidumque per aëra lapsae
sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
discolor unde auri per ramos aura refulsit.
Quale solet silvis brumali frigore viscum
fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,
et croceo fetu teretes circumdare truncos:
talis erat species auri frondentis opaca
ilice, sic leni crepitabat brattea vento.
Corripit Aeneas extemplo avidusque refringit
cunctantem, et vatis portat sub tecta Sibyllae.
Nec minus interea Misenum in litore Teucri
flebant, et cineri ingrato suprema ferebant.
Principio pinguem taedis et robore secto
ingentem struxere pyram, cui frondibus atris
intexunt latera et ferales ante cupressos
constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
Pars calidos latices et aëna undantia flammis
expediunt corpusque lavant frigentis et ungunt.
Fit gemitus. Tum membra toro defleta reponunt
purpureasque super vestes, velamina nota,
coniiciunt. Pars ingenti subiere feretro
(triste ministerium) et subiectam more parentum
aversi tenuere facem. Congesta cremantur

turea dona, dapes, fuso crateres olivo.
Postquam collapsi cineres et flamma quievit,
reliquias vino et bibulam lavere favillam,
ossaque lecta cado texit Corynaeus aëno.
Idem ter socios pura circumtulit unda
spargens rore levi et ramo felicis olivae,
lustravitque viros dixitque novissima verba.
At pius Aeneas ingenti mole sepulcrum
imponit suaque arma viro remumque tubamque
monte sub aërio, qui nunc Misenus ab illo
dicitur aeternumque tenet per saecula nomen.
His actis propere exsequitur praecepta Sibyllae.
Spelunca alta fuit vastoque immanis hiatu,
scrupea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris,
quam super haud ullae poterant impune volantes
tendere iter pennis; talis sese halitus atris
faucibus effundens supera ad convexa ferebat:
[unde locum Graii dixerunt nomine Aornon.]
Quattuor hic primum nigrantes terga iuvencos
constituit frontique invergit vina sacerdos,
et summas carpens media inter cornua saetas
ignibus imponit sacris, libamina prima,
voce vocans Hecaten caeloque Ereboque potentem.
Supponunt alii cultros tepidumque cruorem
succipiunt pateris. Ipse atri velleris agnam
Aeneas matri Eumenidum magnaeque sorori
ense ferit sterilemque tibi, Proserpina, vaccam.
Tum Stygio regi nocturnas incohat aras
et solida imponit taurorum viscera flammis,
pingue super oleum fundens ardentibus extis.
Ecce autem primi sub lumina solis et ortus
sub pedibus mugire solum et iuga coepta moveri
silvarum visaeque canes ululare per umbram
adventante dea. 'Procul o procul este, profani'
conclamat vates, 'totoque absistite luco;
tuque invade viam vaginaque eripe ferrum:
nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.'
Tantum effata furens antro se immisit aperto;

254. MSS. superque.

ille ducem haud timidis vadentem passibus aequat.
  Di, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes
et Chaos et Phlegethon, loca nocte tacentia late,
sit mihi fas audita loqui, sit numine vestro
pandere res alta terra et caligine mersas.
  Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
perque domos Ditis vacuas et inania regna:
quale per incertam lunam sub luce maligna
est iter in silvis, ubi caelum condidit umbra
Iuppiter et rebus nox abstulit atra colorem.
Vestibulum ante ipsum primis in faucibus Orci
Luctus et ultrices posuere cubilia Curae,
pallentesque habitant Morbi tristisque Senectus
et Metus et malesuada Fames ac turpis Egestas,
terribiles visu formae, Letumque Labosque;
tum consanguineus Leti Sopor et mala mentis
Gaudia mortiferumque adverso in limine Bellum,
ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens,
vipereum crinem vittis innexa cruentis.
  In medio ramos annosaque bracchia pandit
ulmus opaca ingens, quam sedem Somnia vulgo
vana tenere ferunt foliisque sub omnibus haerent.
Multaque praeterea variarum monstra ferarum
Centauri in foribus stabulant Scyllaeque biformes
et centumgeminus Briareus ac belua Lernae
horrendum stridens, flammisque armata Chimaera,
Gorgones Harpyiaeque et forma tricorporis umbrae.
Corripit hic subita trepidus formidine ferrum
Aeneas strictamque aciem venientibus offert,
et ni docta comes tenues sine corpore vitas
admoneat volitare cava sub imagine formae,
irruat et frustra ferro diverberet umbras.
  Hinc via Tartarei quae fert Acherontis ad undas.
Turbidus hic caeno vastaque voragine gurges
aestuat atque omnem Cocyto eructat harenam.
Portitor has horrendus aquas et flumina servat
terribili squalore Charon, cui plurima mento
canities inculta iacet, stant lumina flamma,
sordidus ex umeris nodo dependet amictus.

Ipse ratem conto subigit velisque ministrat,
et ferruginea subvectat corpora cymba,
iam senior, sed cruda deo viridisque senectus.
Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat,
matres atque viri defunctaque corpora vita
magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae
impositique rogis iuvenes ante ora parentum:
quam multa in silvis autumni frigore primo
lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
trans pontum fugat et terris immittit apricis.
Stabant orantes primi transmittere cursum
tendebantque manus ripae ulterioris amore:
navita sed tristis nunc hos nunc accipit illos,
ast alios longe submotos arcet harena.
Aeneas (miratus enim motusque tumultu)
'Dic' ait, 'o virgo, quid vult concursus ad amnem?
quidve petunt animae? vel quo discrimine ripas
hae linquunt, illae remis vada livida verrunt?'
Olli sic breviter fata est longaeva sacerdos:
'Anchisa generate, deum certissima proles,
Cocyti stagna alta vides Stygiamque paludem,
di cuius iurare timent et fallere numen.
Haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est;
portitor ille Charon; hi, quos vehit unda, sepulti.
Nec ripas datur horrendas et rauca fluenta
transportare prius, quam sedibus ossa quierunt.
Centum errant annos volitantque haec litora circum;
tum demum admissi stagna exoptata revisunt.'
Constitit Anchisa satus et vestigia pressit,
multa putans sortemque animo miseratus iniquam.
Cernit ibi maestos et mortis honore carentes
Leucaspim et Lyciae ductorem classis Oronten,
quos simul a Troia ventosa per aequora vectos
obruit Auster, aqua involvens navemque virosque.
Ecce gubernator sese Palinurus agebat,
qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
exciderat puppi mediis effusus in undis.
Hunc ubi vix multa maestum cognovit in umbra,

sic prior alloquitur: 'Quis te, Palinure, deorum
eripuit nobis medioque sub aequore mersit?
Dic age. Namque mihi, fallax haud ante repertus,
hoc uno responso animum delusit Apollo,
qui fore te ponto incolumem finesque canebat
venturum Ausonios. En haec promissa fides est?'
Ille autem: 'Neque te Phoebi cortina fefellit,
dux Anchisiade, nec me deus aequore mersit.
Namque gubernaclum multa vi forte revulsum,
cui datus haerebam custos cursusque regebam,
praecipitans traxi mecum. Maria aspera iuro
non ullum pro me tantum cepisse timorem,
quam tua ne spoliata armis, excussa magistro,
deficeret tantis navis surgentibus undis.
Tres Notus hibernas immensa per aequora noctes
vexit me violentus aqua; vix lumine quarto
prospexi Italiam summa sublimis ab unda.
Paulatim annabam terrae: iam tuta tenebam,
ni gens crudelis madida cum veste gravatum
prensantemque uncis manibus capita aspera montis
ferro invasisset praedamque ignara putasset.
Nunc me fluctus habet versantque in litore venti.
Quod te per caeli iucundum lumen et auras,
per genitorem oro, per spes surgentis Iuli,
eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram
iniice (namque potes) portusque require Velinos,
aut tu, si qua via est, si quam tibi diva creatrix
ostendit (neque enim, credo, sine numine divum
flumina tanta paras Stygiamque innare paludem),
da dextram misero et tecum me tolle per undas,
sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.'
Talia fatus erat, coepit cum talia vates:
'Unde haec, o Palinure, tibi tam dira cupido?
tu Stygias inhumatus aquas amnemque severum
Eumenidum aspicies ripamve iniussus adibis?
Desine fata deum flecti sperare precando.
Sed cape dicta memor, duri solatia casus.
Nam tua finitimi, longe lateque per urbes
prodigiis acti caelestibus, ossa piabunt,

et statuent tumulum et tumulo sollemnia mittent,
aeternumque locus Palinuri nomen habebit.'
His dictis curae emotae pulsusque parumper
corde dolor tristi; gaudet cognomine terrae.
Ergo iter inceptum peragunt fluvioque propinquant:
navita quos iam inde ut Stygia prospexit ab unda
per tacitum nemus ire pedemque advertere ripae,
sic prior aggreditur dictis atque increpat ultro:
'Quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
fare age, quid venias, iam istinc, et comprime gressum.
Umbrarum hic locus est, somni noctisque soporae;
corpora viva nefas Stygia vectare carina.
Nec vero Alciden me sum laetatus euntem
accepisse lacu nec Thesea Pirithoumque,
dis quamquam geniti atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincla petivit
ipsius a solio regis, traxitque trementem;
hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.'
Quae contra breviter fata est Amphrysia vates:
'Nullae hic insidiae tales (absiste moveri)
nec vim tela ferunt; licet ingens ianitor antro
aeternum latrans exsangues terreat umbras,
casta licet patrui servet Proserpina limen.
Troïus Aeneas, pietate insignis et armis,
ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla movet tantae pietatis imago,
at ramum hunc' (aperit ramum, qui veste latebat)
'agnoscas;' tumida ex ira tum corda residunt;
nec plura his: ille admirans venerabile donum
fatalis virgae, longo post tempore visum,
caeruleam advertit puppim ripaeque propinquat.
Inde alias animas, quae per iuga longa sedebant,
deturbat laxatque foros; simul accipit alveo
ingentem Aenean. Gemuit sub pondere cymba
sutilis et multam accepit rimosa paludem.
Tandem trans fluvium incolumis vatemque virumque
informi limo glaucaque exponit in ulva.
Cerberus haec ingens latratu regna trifauci
personat, adverso recubans immanis in antro.

Cui vates, horrere videns iam colla colubris,
melle soporatam et medicatis frugibus offam
obiicit. Ille fame rabida tria guttura pandens
corripit abiectam atque immania terga resolvit
fusus humi totoque ingens extenditur antro.
Occupat Aeneas aditum custode sepulto
evaditque celer ripam irremeabilis undae.
  Continuo auditae voces vagitus et ingens,
infantumque animae flentes in limine primo,
quos dulcis vitae exsortes et ab ubere raptos
abstulit atra dies et fùnere mersit acerbo.
Hos iuxta falso damnati crimine mortis.
(Nec vero hae sine sorte datae, sine iudice, sedes:
quaesitor Minos urnam movet; ille silentum
conciliumque vocat vitasque et crimina discit.)
Proxima deinde tenent maesti loca, qui sibi letum
insontes peperere manu lucemque perosi
proiecere animas. Quam vellent aethere in alto
nunc et pauperiem et duros perferre labores!
Fas obstat, tristisque palus inamabilis undae
alligat et novies Styx interfusa coercet.
Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem
lugentes campi; sic illos nomine dicunt.
Hic quos durus amor crudeli tabe peredit,
secreti celant calles et myrtea circum
silva tegit; curae non ipsa in morte relinquunt.
His Phaedram Procrimque locis maestamque Eriphylen,
crudelis nati monstrantem vulnera, cernit,
Evadnenque et Pasiphaen; his Laodamia
it comes et iuvenis quondam, nunc femina Caeneus
rursus et in veterem fato revoluta figuram.
Inter quas Phoenissa recens a vulnere Dido
errabat silva in magna. Quam Troïus heros
ut primum iuxta stetit agnovitque per umbras
obscuram, qualem primo qui surgere mense
aut videt aut vidisse putat per nubila lunam,
demisit lacrimas dulcique affatus amore est:
'Infelix Dido, verus mihi nuntius ergo
venerat exstinctam ferroque extrema secutam?

Funeris heu tibi causa fui? Per sidera iuro,
per superos et si qua fides tellure sub ima est,
invitus, regina, tuo de litore cessi.
Sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,
per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
imperiis egere suis; nec credere quivi
hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.
Siste gradum teque aspectu ne subtrahe nostro.
Quem fugis? Extremum fato quod te alloquor, hoc est.'
Talibus Aeneas ardentem et torva tuentem
lenibat dictis animum lacrimasque ciebat.
Illa solo fixos oculos aversa tenebat,
nec magis incepto vultum sermone movetur,
quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.
Tandem corripuit sese atque inimica refugit
in nemus umbriferum, coniunx ubi pristinus illi
respondet curis aequatque Sychaeus amorem.
Nec minus Aeneas, casu concussus iniquo,
prosequitur lacrimis longe et miseratur euntem.
  Inde datum molitur iter. Iamque arva tenebant
ultima, quae bello clari secreta frequentant.
Hic illi occurrit Tydeus, hic inclitus armis
Parthenopaeus et Adrasti pallentis imago,
hic multum fleti ad superos belloque caduci
Dardanidae, quos ille omnes longo ordine cernens
ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque,
tres Antenoridas, Cererique sacrum Polyphoeten
Idaeumque etiam currus, etiam arma tenentem.
Circumstant animae dextra laevaque frequentes:
nec vidisse semel satis est; iuvat usque morari
et conferre gradum et veniendi discere causas.
At Danaum proceres Agamemnoniaeque phalanges
ut videre virum fulgentiaque arma per umbras,
ingenti trepidare metu: pars vertere terga,
ceu quondam petiere rates; pars tollere vocem
exiguam: inceptus clamor frustratur hiantes.
  Atque hic Priamiden laniatum corpore toto
Deiphobum videt et lacerum crudeliter ora,
ora manusque ambas, populataque tempora raptis

auribus et truncas inhonesto vulnere nares.
Vix adeo agnovit pavitantem ac dira tegentem
supplicia, et notis compellat vocibus ultro:
'Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucri,
quis tam crudeles optavit sumere poenas?
cui tantum de te licuit? mihi fama suprema
nocte tulit fessum vasta te caede Pelasgum
procubuisse super confusae stragis acervum.
Tunc egomet tumulum Rhoeteo litore inanem
constitui et magna manes ter voce vocavi.
Nomen et arma locum servant; te, amice, nequivi
conspicere et patria decedens ponere terra.'
Ad quae Priamides: 'Nihil o tibi, amice, relictum;
omnia Deiphobo solvisti et funeris umbris.
Sed me fata mea et scelus exitiale Lacaenae
his mersere malis; illa haec monimenta reliquit.
Namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
egerimus, nosti; et nimium meminisse necesse est.
Cum fatalis equus saltu super ardua venit
Pergama et armatum peditem gravis attulit alvo,
illa chorum simulans evantes orgia circum
ducebat Phrygias; flammam media ipsa tenebat
ingentem et summa Danaos ex arce vocabat.
Tum me confectum curis somnoque gravatum
infelix habuit thalamus pressitque iacentem
dulcis et alta quies placidaeque simillima morti.
Egregia interea coniunx arma omnia tectis
emovet, et fidum capiti subduxerat ensem;
intra tecta vocat Menelaum et limina pandit,
scilicet id magnum sperans fore munus amanti
et famam exstingui veterum sic posse malorum.
Quid moror? Irrumpunt thalamo, comes additus una
hortator scelerum Aeolides. Di, talia Graiis
instaurate, pio si poenas ore reposco.
Sed te qui vivum casus, age fare vicissim,
attulerint. Pelagine venis erroribus actus
an monitu divum? an quae te Fortuna fatigat,
ut tristes sine sole domos, loca turbida, adires?'
Hac vice sermonum roseis Aurora quadrigis

iam medium aetherio cursu traiecerat axem.
Et fors omne datum traherent per talia tempus,
sed comes admonuit breviterque affata Sibylla est:
'Nox ruit, Aenea; nos flendo ducimus horas.
Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas:
dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
hac iter Elysium nobis; at laeva malorum
exercet poenas et ad impia Tartara mittit.'
Deiphobus contra 'Ne saevi, magna sacerdos:
discedam, explebo numerum reddarque tenebris.
I decus, i, nostrum: melioribus utere fatis.'
Tantum effatus, et in verbo vestigia torsit.
Respicit Aeneas subito et sub rupe sinistra
moenia lata videt, triplici circumdata muro,
quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis,
Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.
Porta adversa ingens, solidoque adamante columnae,
vis ut nulla virum, non ipsi exscindere bello
caelicolae valeant; stat ferrea turris ad auras,
Tisiphoneque sedens, palla succincta cruenta,
vestibulum exsomnis servat noctesque diesque.
Hinc exaudiri gemitus et saeva sonare
verbera, tum stridor ferri tractaeque catenae.
Constitit Aeneas strepitumque exterritus hausit.
'Quae scelerum facies? o virgo, effare; quibusve
urgentur poenis? quis tantus plangor ad aures?'
Tum vates sic orsa loqui: 'Dux inclite Teucrum,
nulli fas casto sceleratum insistere limen;
sed me cum lucis Hecate praefecit Avernis,
ipsa deum poenas docuit perque omnia duxit.
Gnosius haec Rhadamanthus habet durissima regna
castigatque auditque dolos subigitque fateri,
quae quis apud superos, furto laetatus inani,
distulit in seram commissa piacula mortem.
Continuo sontes ultrix accincta flagello
Tisiphone quatit insultans, torvosque sinistra
intentans angues vocat agmina saeva sororum.
Tum demum horrisono stridentes cardine sacrae
panduntur portae. Cernis, custodia qualis

vestibulo sedeat? facies quae limina servet?
Quinquaginta atris immanis hiatibus Hydra
saevior intus habet sedem. Tum Tartarus ipse
bis patet in praeceps tantum tenditque sub umbras,
quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.
Hic genus antiquum Terrae, Titania pubes,
fulmine deiecti fundo volvuntur in imo.
Hic et Aloidas geminos immania vidi
corpora, qui manibus magnum rescindere caelum
aggressi superisque Iovem detrudere regnis.
Vidi et crudeles dantem Salmonea poenas,
dum flammas Iovis et sonitus imitatur Olympi.
Quattuor hic invectus equis et lampada quassans
per Graium populos mediaeque per Elidis urbem
ibat ovans divumque sibi poscebat honorem,
demens, qui nimbos et non imitabile fulmen
aere et cornipedum pulsu simularet equorum.
At Pater omnipotens densa inter nubila telum
contorsit, non ille faces nec fumea taedis
lumina, praecipitemque immani turbine adegit.
Nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum,
cernere erat, per tota novem cui iugera corpus
porrigitur, rostroque immanis vultur obunco
immortale iecur tondens fecundaque poenis
viscera rimaturque epulis habitatque sub alto
pectore, nec fibris requies datur ulla renatis.
Quid memorem Lapithas, Ixiona, Pirithoumque?
quos super atra silex iam iam lapsura cadentique
imminet assimilis; lucent genialibus altis
aurea fulcra toris, epulaeque ante ora paratae
regifico luxu; Furiarum maxima iuxta
accubat et manibus prohibet contingere mensas,
exsurgitque facem attollens atque intonat ore.
Hic quibus invisi fratres, dum vita manebat,
pulsatusve parens et fraus innexa clienti,
aut qui divitiis soli incubuere repertis
nec partem posuere suis (quae maxima turba est),
quique ob adulterium caesi, quique arma secuti
impia nec veriti dominorum fallere dextras,

inclusi poenam exspectant. Ne quaere doceri
quam poenam, aut quae forma viros fortunave mersit.
Saxum ingens volvunt alii, radiisque rotarum
districti pendent; sedet aeternumque sedebit
infelix Theseus; Phlegyasque miserrimus omnes
admonet et magna testatur voce per umbras:
"Discite iustitiam moniti et non temnere divos."
Vendidit hic auro patriam dominumque potentem
imposuit, fixit leges pretio atque refixit;
hic thalamum invasit natae vetitosque hymenaeos;
ausi omnes immane nefas ausoque potiti.
Non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea vox, omnes scelerum comprendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.'
Haec ubi dicta dedit Phoebi longaeva sacerdos,
'Sed iam age, carpe viam et susceptum perfice munus.
Acceleremus' ait: 'Cyclopum educta caminis
moenia conspicio atque adverso fornice portas,
haec ubi nos praecepta iubent deponere dona.'
Dixerat et pariter gressi per opaca viarum
corripiunt spatium medium foribusque propinquant.
Occupat Aeneas aditum corpusque recenti
spargit aqua ramumque adverso in limine figit.
His demum exactis, perfecto munere divae,
devenere locos laetos et amoena vireta
fortunatorum nemorum sedesque beatas.
Largior hic campos aether et lumine vestit
purpureo, solemque suum, sua sidera norunt.
Pars in gramineis exercent membra palaestris,
contendunt ludo et fulva luctantur harena;
pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt.
Nec non Threicius longa cum veste sacerdos
obloquitur numeris septem discrimina vocum,
iamque eadem digitis, iam pectine pulsat eburno.
Hic genus antiquum Teucri, pulcherrima proles,
magnanimi heroes, nati melioribus annis,
Ilusque Assaracusque et Troiae Dardanus auctor.
Arma procul currusque virum miratur inanes.
Stant terra defixae hastae, passimque soluti

per campum pascuntur equi. Quae gratia currum
armorumque fuit vivis, quae cura nitentes
pascere equos, eadem sequitur tellure repostos.
Conspicit ecce alios dextra laevaque per herbam
vescentes laetumque choro paeana canentes
inter odoratum lauri nemus, unde superne
plurimus Eridani per silvam volvitur amnis. /
Hic manus ob patriam pugnando vulnera passi,
quique sacerdotes casti, dum vita manebat,
quique pii vates et Phoebo digna locuti,
inventas aut qui vitam excoluere per artes,
quique sui memores aliquos fecere merendo:
omnibus his nivea cinguntur tempora vitta.
Quos circumfusos sic est affata Sibylla,
Musaeum ante omnes (medium nam plurima turba
hunc habet atque umeris exstantem suspicit altis):
'Dicite, felices animae tuque, optime vates,
quae regio Anchisen, quis habet locus? Illius ergo
venimus et magnos Erebi tranavimus amnes.'
Atque hic responsum paucis ita reddidit heros:
'Nulli certa domus; lucis habitamus opacis
riparumque toros et prata recentia rivis
incolimus. Sed vos, si fert ita corde voluntas,
hoc superate iugum, et facili iam tramite sistam.'
Dixit et ante tulit gressum camposque nitentes
desuper ostentat; dehinc summa cacumina linquunt.
  At pater Anchises penitus convalle virenti
inclusas animas superumque ad lumen ituras
lustrabat studio recolens, omnemque suorum
forte recensebat numerum carosque nepotes
fataque fortunasque virum moresque manusque.
Isque ubi tendentem adversum per gramina vidit
Aenean, alacris palmas utrasque tetendit,
effusaeque genis lacrimae et vox excidit ore:
'Venisti tandem, tuaque exspectata parenti
vicit iter durum pietas? datur ora tueri,
nate, tua et notas audire et reddere voces?
Sic equidem ducebam animo rebarque futurum
tempora dinumerans, nec me mea cura fefellit.

Quas ego te terras et quanta per aequora vectum
accipio, quantis iactatum, nate, periclis!
Quam metui, ne quid Libyae tibi regna nocerent!'
Ille autem 'Tua me, genitor, tua tristis imago
saepius occurrens haec limina tendere adegit;
stant sale Tyrrheno classes. Da iungere dextram,
da, genitor, teque amplexu ne subtrahe nostro.'
Sic memorans largo fletu simul ora rigabat.
Ter conatus ibi collo dare bracchia circum,
ter frustra comprensa manus effugit imago
par levibus ventis volucrique simillima somno.

Interea videt Aeneas in valle reducta
seclusum nemus et virgulta sonantia silvae,
Lethaeumque domos placidas qui praenatat amnem.
Hunc circum innumerae gentes populique volabant;
ac velut in pratis ubi apes aestate serena
floribus insidunt variis et candida circum
lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.
Horrescit visu subito causasque requirit
inscius Aeneas, quae sint ea flumina porro,
quive viri tanto complerint agmine ripas.
Tum pater Anchises 'Animae, quibus altera fato
corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam
securos latices et longa oblivia potant.
Has equidem memorare tibi atque ostendere coram
iampridem, hanc prolem cupio enumerare meorum,
quo magis Italia mecum laetere reperta.'
'O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
sublimes animas iterumque ad tarda reverti
corpora? quae lucis miseris tam dira cupido?'
'Dicam equidem nec te suspensum, nate, tenebo.'
Suscipit Anchises, atque ordine singula pandit.

'Principio caelum ac terram camposque liquentes
lucentemque globum lunae Titaniaque astra
spiritus intus alit, totamque infusa per artus
mens agitat molem et magno se corpore miscet.
Inde hominum pecudumque genus vitaeque volantum
et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus.
Igneus est ollis vigor et caelestis origo

seminibus, quantum non corpora noxia tardant
terrenique hebetant artus moribundaque membra.
Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, neque auras
dispiciunt clausae tenebris et carcere caeco.
Quin et supremo cum lumine vita reliquit,
non tamen omne malum miseris nec funditus omnes
corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis veterumque malorum
supplicia expendunt. Aliae panduntur inanes
suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto
infectum eluitur scelus aut exuritur igni:
quisque suos patimur manes; exinde per amplum
mittimur Elysium et pauci laeta arva tenemus;
donec longa dies, perfecto temporis orbe,
concretam exemit labem purumque relinquit
aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.
Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethaeum ad fluvium deus evocat agmine magno,
scilicet immemores supera ut convexa revisant
rursus et incipiant in corpora velle reverti.'
  Dixerat Anchises, natumque unaque Sibyllam
conventus trahit in medios turbamque sonantem,
et tumulum capit, unde omnes longo ordine posset
adversos legere et venientum discere vultus.
  'Nunc age, Dardaniam prolem quae deinde sequatur
gloria, qui maneant Itala de gente nepotes
illustres animas nostrumque in nomen ituras
expediam dictis et te tua fata docebo.
Ille, vides, pura iuvenis qui nititur hasta,
proxima sorte tenet lucis loca, primus ad auras
aetherias Italo commixtus sanguine surget,
Silvius, Albanum nomen, tua postuma proles,
quem tibi longaevo serum Lavinia coniunx
educet silvis regem regumque parentem,
unde genus Longa nostrum dominabitur Alba.
Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis,
et Capys et Numitor et qui te nomine reddet
Silvius Aeneas, pariter pietate vel armis

egregius. si umquam regnandam acceperit Albam.
Qui iuvenes, quantas ostentant, aspice, vires,
atque umbrata gerunt civili tempora quercu!
Hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam,
hi Collatinas imponent montibus arces,
Pometios Castrumque Inui Bolamque Coramque.
Haec tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terrae.
Quin et avo comitem sese Mavortius addet
Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
educet. Viden' ut geminae stant vertice cristae
et pater ipse suo superum iam signat honore?
En huius, nate, auspiciis illa inclita Roma
imperium terris, animos aequabit Olympo,
septemque una sibi muro circumdabit arces,
felix prole virum: qualis Berecyntia mater
invehitur curru Phrygias turrita per urbes,
laeta deum partu, centum complexa nepotes,
omnes caelicolas, omnes supera alta tenentes.
Huc geminas nunc flecte acies, hanc aspice gentem
Romanosque tuos. Hic Caesar et omnis Iuli
progenies, magnum caeli ventura sub axem.
Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
proferet imperium; iacet extra sidera tellus,
extra anni solisque vias, ubi caelifer Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
Huius in adventum iam nunc et Caspia regna
responsis horrent divum et Maeotia tellus
et septemgemini turbant trepida ostia Nili.
Nec vero Alcides tantum telluris obivit,
fixerit aeripedem cervam licet aut Erymanthi
pacarit nemora et Lernam tremefecerit arcu,
nec qui pampineis victor iuga flectit habenis
Liber, agens celso Nysae de vertice tigres.
Et dubitamus adhuc virtute extendere vires,
aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
Quis procul ille autem ramis insignis olivae

sacra ferens? nosco crines incanaque menta
regis Romani, primam qui legibus urbem
fundabit, Curibus parvis et paupere terra
missus in imperium magnum. Cui deinde subibit
otia qui rumpet patriae residesque movebit
Tullus in arma viros et iam desueta triumphis
agmina. Quem iuxta sequitur iactantior Ancus,
nunc quoque iam nimium gaudens popularibus auris.
Vis et Tarquinios reges animamque superbam
ultoris Bruti fascesque videre receptos?
Consulis imperium hic primus saevasque secures
accipiet, natosque pater nova bella moventes
ad poenam pulchra pro libertate vocabit,
infelix. Utcumque ferent ea facta minores,
vincet amor patriae laudumque immensa cupido.
Quin Decios Drusosque procul saevumque securi
aspice Torquatum et referentem signa Camillum.
Illae autem, paribus quas fulgere cernis in armis
concordes animae nunc et dum nocte premuntur,
heu quantum inter se bellum, si lumina vitae
attigerint, quantas acies stragemque ciebunt,
aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci
descendens, gener adversis instructus Eois!
Ne, pueri, ne tanta animis assuescite bella,
neu patriae validas in viscera vertite vires;
tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo;
proiice tela manu, sanguis meus.
Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
victor aget currum, caesis insignis Achivis.
Eruet ille Argos Agamemnoniasque Mycenas
ipsumque Aeaciden, genus armipotentis Achilli,
ultus avos Troiae templa et temerata Minervae.
Quis te, magne Cato, tacitum aut te, Cosse, relinquat?
Quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,
Scipiadas, cladem Libyae, parvoque potentem
Fabricium vel te sulco, Serrane, serentem?
Quo fessum rapitis, Fabii? Tu Maximus ille es,
unus qui nobis cunctando restituis rem.
Excudent alii spirantia mollius aera,

credo equidem, vivos ducent de marmore vultus,
orabunt causas melius, caelique meatus
describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.'
Sic pater Anchises, atque haec mirantibus addit:
'Aspice ut insignis spoliis Marcellus opimis
ingreditur, victorque viros supereminet omnes!
Hic rem Romanam magno turbante tumultu
sistet, eques sternet Poenos Gallumque rebellem,
tertiaque arma patri suspendet capta Quirino.'
Atque hic Aeneas (una namque ire videbat
egregium forma iuvenem et fulgentibus armis,
sed frons laeta parum et deiecto lumina vultu):
'Quis, pater, ille, virum qui sic comitatur euntem?
filius, anne aliquis magna de stirpe nepotum?
Qui strepitus circa comitum! quantum instar in ipso!
Sed nox atra caput tristi circumvolat umbra.'
Tum pater Anchises lacrimis ingressus obortis:
'O nate, ingentem luctum ne quaere tuorum.
Ostendent terris hunc tantum fata neque ultra
esse sinent. Nimium vobis Romana propago
visa potens, superi, propria haec si dona fuissent.
Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem
campus aget gemitus! vel quae, Tiberine, videbis
funera, cum tumulum praeterlabere recentem!
Nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos
in tantum spe tollet avos, nec Romula quondam
ullo se tantum tellus iactabit alumno.
Heu pietas, heu prisca fides invictaque bello
dextera! Non illi se quisquam impune tulisset
obvius armato, seu cum pedes iret in hostem
seu spumantis equi foderet calcaribus armos.
Heu miserande puer, si qua fata aspera rumpas,
tu Marcellus eris. Manibus date lilia plenis;
purpureos spargam flores animamque nepotis
his saltem accumulem donis et fungar inani

852. paci MSS.

munere.' Sic tota passim regione vagantur
aëris in campis latis atque omnia lustrant.
Quae postquam Anchises natum per singula duxit
incenditque animum famae venientis amore,
exin bella viro memorat quae deinde gerenda
Laurentesque docet populos urbemque Latini
et quo quemque modo fugiatque feratque laborem.
  Sunt geminae Somni portae; quarum altera fertur
cornea, qua veris facilis datur exitus umbris,
altera candenti perfecta nitens elephanto,
sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.
His ibi tum natum Anchises unaque Sibyllam
prosequitur dictis portaque emittit eburna:
ille viam secat ad naves sociosque revisit;
tum se ad Caietae recto fert litore portum.
Ancora de prora iacitur; stant litore puppes.

AENEIS.

LIBER SEPTIMUS.

Tu quoque litoribus nostris, Aeneia nutrix,
aeternam moriens famam, Caieta, dedisti;
et nunc servat honos sedem tuus ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.
At pius exsequiis Aeneas rite solutis,
aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
aequora, tendit iter velis portumque relinquit.
Aspirant aurae in noctem, nec candida cursus
Luna negat, splendet tremulo sub lumine pontus.
Proxima Circaeae raduntur litora terrae,
dives inaccessos ubi Solis filia lucos
assiduo resonat cantu tectisque superbis
urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
arguto tenues percurrens pectine telas.
Hinc exaudiri gemitus iraeque leonum
vincla recusantum et sera sub nocte rudentum,
saetigerique sues atque in praesepibus ursi
saevire ac formae magnorum ululare luporum,
quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis
induerat Circe in vultus ac terga ferarum.
Quae ne monstra pii paterentur talia Troes
delati in portus, neu litora dira subirent,
Neptunus ventis implevit vela secundis
atque fugam dedit et praeter vada fervida vexit.
Iamque rubescebat radiis mare et aethere ab alto
Aurora in roseis fulgebat lutea bigis:
cum venti posuere omnisque repente resedit
flatus et in lento luctantur marmore tonsae.

Atque hic Aeneas ingentem ex aequore lucum
prospicit. Hunc inter fluvio Tiberinus amoeno
verticibus rapidis et multa flavus harena
in mare prorumpit. Variae circumque supraque
assuetae ripis volucres et fluminis alveo
aethera mulcebant cantu lucoque volabant.
Flectere iter sociis terraeque advertere proras
imperat et laetus fluvio succedit opaco.

Nunc age, qui reges, Erato, quae tempora rerum,
quis Latio antiquo fuerit status, advena classem
cum primum Ausoniis exercitus appulit oris,
expediam et primae revocabo exordia pugnae.
Tu vatem, tu, diva, mone. Dicam horrida bella,
dicam acies actosque animis in funera reges
Tyrrhenamque manum totamque sub arma coactam
Hesperiam. Maior rerum mihi nascitur ordo,
maius opus moveo.
Rex arva Latinus et urbes
iam senior longa placidas in pace regebat.
Hunc Fauno et Nympha genitum Laurente Marica
accipimus: Fauno Picus pater, isque parentem
te, Saturne, refert, tu sanguinis ultimus auctor.
Filius huic fato divum prolesque virilis
nulla fuit primaque oriens erepta iuventa est.
Sola domum et tantas servabat filia sedes,
iam matura viro, iam plenis nubilis annis.
Multi illam magno e Latio totaque petebant
Ausonia. Petit ante alios pulcherrimus omnes
Turnus, avis atavisque potens, quem regia coniunx
adiungi generum miro properabat amore;
sed variis portenta deum terroribus obstant.
Laurus erat tecti medio in penetralibus altis,
sacra comam multosque metu servata per annos,
quam pater inventam, primas cum conderet arces,
ipse ferebatur Phoebo sacrasse Latinus
Laurentesque ab ea nomen posuisse colonis.
Huius apes summum densae (mirabile dictu)
stridore ingenti liquidum trans aethera vectae,
obsedere apicem, et pedibus per mutua nexis

examen subitum ramo frondente pependit.
Continuo vates 'Externum cernimus' inquit
'adventare virum et partes petere agmen easdem
partibus ex isdem et summa dominarier arce.'
Praeterea, castis adolet dum altaria taedis
et iuxta genitorem astat Lavinia virgo,
visa (nefas) longis comprendere crinibus ignem,
atque omnem ornatum flamma crepitante cremari,
regalesque accensa comas, accensa coronam
insignem gemmis, tum fumida lumine fulvo
involvi ac totis Vulcanum spargere tectis.
Id vero horrendum ac visu mirabile ferri:
namque fore illustrem fama fatisque canebant
ipsam, sed populo magnum portendere bellum.
At rex sollicitus monstris oracula Fauni,
fatidici genitoris, adit lucosque sub alta
consulit Albunea; nemorum quae maxima sacro
fonte sonat saevamque exhalat opaca mephitim.
Hinc Italae gentes omnisque Oenotria tellus
in dubiis responsa petunt; huc dona sacerdos
cum tulit et caesarum ovium sub nocte silenti
pellibus incubuit stratis somnosque petivit,
multa modis simulacra videt volitantia miris
et varias audit voces fruiturque deorum
colloquio atque imis Acheronta affatur Avernis.
Hic et tum pater ipse petens responsa Latinus
centum lanigeras mactabat rite bidentes
atque harum effultus tergo stratisque iacebat
velleribus: subita ex alto vox reddita luco est:
'Ne pete conubiis natam sociare Latinis,
o mea progenies, thalamis neu crede paratis:
externi venient generi, qui sanguine nostrum
nomen in astra ferant quorumque a stirpe nepotes
omnia sub pedibus, qua Sol utrumque recurrens
aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.'
Haec responsa patris Fauni monitusque silenti
nocte datos non ipse suo premit ore Latinus,
sed circum late volitans iam Fama per urbes
Ausonias tulerat, cum Laomedontia pubes

gramineo ripae religavit ab aggere classem.
  Aeneas primique duces et pulcher Iulus
corpora sub ramis deponunt arboris altae
instituuntque dapes et adorea liba per herbam
subiiciunt epulis (sic Iuppiter ipse monebat),
et Cereale solum pomis agrestibus augent.
Consumptis hic forte aliis ut vertere morsus
exiguam in Cererem penuria adegit edendi
et violare manu malisque audacibus orbem
fatalis crusti, patulis nec parcere quadris:
'Heus, etiam mensas consumimus' inquit Iulus,
nec plura alludens. Ea vox audita laborum
prima tulit finem, primamque loquentis ab ore
eripuit pater ac stupefactus numine pressit.
Continuo 'Salve fatis mihi debita tellus
vosque' ait, 'o fidi Troiae salvete Penates:
hic domus, haec patria est. Genitor mihi talia namque
(nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
cum te, nate, fames ignota ad litora vectum
accisis coget dapibus consumere mensas,
tum sperare domos defessus ibique memento
prima locare manu molirique aggere tecta.
Haec erat illa fames; haec nos suprema manebat,
exitiis positura modum.
Quare agite et primo laeti cum lumine solis
quae loca, quive habeant homines, ubi moenia gentis,
vestigemus et a portu diversa petamus.
Nunc pateras libate Iovi precibusque vocate
Anchisen genitorem et vina reponite mensis.'
Sic deinde effatus frondenti tempora ramo
implicat et Geniumque loci primamque deorum
Tellurem Nymphasque et adhuc ignota precatur
flumina, tum Noctem Noctisque orientia signa
Idaeumque Iovem Phrygiamque ex ordine matrem
invocat et duplices caeloque Ereboque parentes.
His Pater omnipotens ter caelo clarus ab alto
intonuit radiisque ardentem lucis et auro
ipse manu quatiens ostendit ab aethere nubem.
Diditur hic subito Troiana per agmina rumor

advenisse diem, quo debita moenia condant.
Certatim instaurant epulas atque omine magno
crateras laeti statuunt et vina coronant.
Postera cum prima lustrabat lampade terras
orta dies, urbem et fines et litora gentis
diversi explorant: haec fontis stagna Numici,
hunc Thybrim fluvium, hic fortes habitare Latinos.
Tum satus Anchisa delectos ordine ab omni
centum oratores augusta ad moenia regis
ire iubet, ramis velatos Palladis omnes,
donaque ferre viro pacemque exposcere Teucris.
Haud mora, festinant iussi rapidisque feruntur
passibus. Ipse humili designat moenia fossa
moliturque locum primasque in litore sedes
castrorum in morem pinnis atque aggere cingit.
Iamque iter emensi turres ac tecta Latinorum
ardua cernebant iuvenes muroque subibant.
Ante urbem pueri et primaevo flore iuventus
exercentur equis domitantque in pulvere currus
aut acres tendunt arcus aut lenta lacertis
spicula contorquent cursuque ictuque lacessunt:
cum praevectus equo longaevi regis ad aures
nuntius ingentes ignota in veste reportat
advenisse viros. Ille intra tecta vocari
imperat et solio medius consedit avito.
Tectum augustum ingens, centum sublime columnis,
urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
horrendum silvis et religione parentum.
Hic sceptra accipere et primos attollere fasces
regibus omen erat; hoc illis curia templum,
hae sacris sedes epulis, hic ariete caeso
perpetuis soliti patres considere mensis.
Quin etiam veterum effigies ex ordine avorum
antiqua e cedro, Italusque paterque Sabinus
vitisator, curvam servans sub imagine falcem,
Saturnusque senex Ianique bifrontis imago
vestibulo astabant, aliique ab origine reges
Martiaque ob patriam pugnando vulnera passi.
Multaque praeterea sacris in postibus arma,

captivi pendent currus curvaeque secures
et cristae capitum et portarum ingentia claustra
spiculaque clipeique ereptaque rostra carinis.
Ipse Quirinali lituo parvaque sedebat
succinctus trabea laevaque ancile gerebat
Picus, equum domitor; quem capta cupidine coniunx
aurea percussum virga versumque venenis
fecit avem Circe sparsitque coloribus alas.
Tali intus templo divum patriaque Latinus
sede sedens Teucros ad sese in tecta vocavit,
atque haec ingressis placido prior edidit ore:
'Dicite, Dardanidae (neque enim nescimus et urbem
et genus, auditique advertitis aequore cursum),
quid petitis? quae causa rates aut cuius egentes
litus ad Ausonium tot per vada caerula vexit?
Sive errore viae seu tempestatibus acti,
qualia multa mari nautae patiuntur in alto,
fluminis intrastis ripas portuque sedetis,
ne fugite hospitium neve ignorate Latinos
Saturni gentem, haud vinclo nec legibus aequam,
sponte sua veterisque dei se more tenentem.
Atque equidem memini (fama est obscurior annis)
Auruncos ita ferre senes, his ortus ut agris
Dardanus Idaeas Phrygiae penetrarit ad urbes
Threiciamque Samum, quae nunc Samothracia fertur.
Hinc illum, Corythi Tyrrhena ab sede profectum,
aurea nunc solio stellantis regia caeli
accipit et numerum divorum altaribus auget.'
Dixerat, et dicta Ilioneus sic voce secutus:
'Rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
atra subegit hiemps vestris succedere terris,
nec sidus regione viae litusve fefellit:
consilio hanc omnes animisque volentibus urbem
afferimur, pulsi regnis, quae maxima quondam
extremo veniens Sol aspiciebat Olympo.
Ab Iove principium generis, Iove Dardana pubes
gaudet avo, rex ipse Iovis de gente suprema,
Troïus Aeneas, tua nos ad limina misit.
Quanta per Idaeos saevis effusa Mycenis

tempestas ierit campos, quibus actus uterque
Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis,
audiit et si quem tellus extrema refuso
summovet Oceano et si quem extenta plagarum
quattuor in medio dirimit plaga Solis iniqui.
Diluvio ex illo tot vasta per aequora vecti
dis sedem exiguam patriis litusque rogamus
innocuum et cunctis undamque auramque patentem.
Non erimus regno indecores, nec vestra feretur
fama levis tantique abolescet gratia facti,
nec Troiam Ausonios gremio excepisse pigebit.
Fata per Aeneae iuro dextramque potentem
sive fide seu quis bello est expertus et armis:
multi nos populi, multae (ne temne, quod ultro
praeferimus manibus vittas ac verba precantia)
et petiere sibi et voluere adiungere gentes;
sed nos fata deum vestras exquirere terras
imperiis egere suis. Hinc Dardanus ortus;
huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo
Tyrrhenum ad Thybrim et fontis vada sacra Numici.
Dat tibi praeterea fortunae parva prioris
munera, reliquias Troia ex ardente receptas.
Hoc pater Anchises auro libabat ad aras:
hoc Priami gestamen erat, cum iura vocatis
more daret populis, sceptrumque sacerque tiaras
Iliadumque labor vestes.'
  Talibus Ilionei dictis defixa Latinus
obtutu tenet ora soloque immobilis haeret
intentos volvens oculos. Nec purpura regem
picta movet nec sceptra movent Priameia tantum,
quantum in conubio natae thalamoque moratur;
et veteris Fauni volvit sub pectore sortem,
hunc illum fatis externa ab sede profectum
portendi generum paribusque in regna vocari
auspiciis, huic progeniem virtute futuram
egregiam et totum quae viribus occupet orbem.
Tandem laetus ait: 'Di nostra incepta secundent
auguriumque suum! Dabitur, Troiane, quod optas;
munera nec sperno, non vobis rege Latino

divitis uber agri Troiaeve opulentia deerit.
Ipse modo Aeneas, nostri si tanta cupido est,
si iungi hospitio properat sociusque vocari,
adveniat, vultus neve exhorrescat amicos:
pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
Vos contra regi mea nunc mandata referte.
Est mihi nata, viro gentis quam iungere nostrae
non patrio ex adyto sortes, non plurima caelo
monstra sinunt: generos externis affore ab oris,
hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
nomen in astra ferant. Hunc illum poscere fata
et reor et, si quid veri mens augurat, opto.'
Haec effatus equos numero pater eligit omni
(stabant ter centum nitidi in praesepibus altis):
omnibus extemplo Teucris iubet ordine duci
instratos ostro alipedes pictisque tapetis
(aurea pectoribus demissa monilia pendent,
tecti auro fulvum mandunt sub dentibus aurum):
absenti Aeneae currum geminosque iugales
semine ab aetherio, spirantes naribus ignem,
illorum de gente, patri quos daedala Circe
supposita de matre nothos furata creavit.
Talibus Aeneadae donis dictisque Latini
sublimes in equis redeunt pacemque reportant.
  Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis
saeva Iovis coniunx aurasque invecta tenebat,
et laetum Aenean classemque ex aethere longe
Dardaniam Siculo prospexit ab usque Pachyno.
Moliri iam tecta videt, iam fidere terrae,
deseruisse rates: stetit acri fixa dolore:
tum quassans caput haec effundit pectore dicta:
'Heu stirpem invisam et fatis contraria nostris
fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
num capti potuere capi? num incensa cremavit
Troia viros? medias acies mediosque per ignes
invenere viam. At, credo, mea numina tandem
fessa iacent, odiis aut exsaturata quievi,
quin etiam patria excussos infesta per undas
ausa sequi et profugis toto me opponere ponto.

absumptae in Teucros vires caelique marisque.
Quid Syrtes aut Scylla mihi, quid vasta Charybdis
profuit? optato conduntur Thybridis alveo,
securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
immanem Lapithum valuit, concessit in iras
ipse deum antiquam genitor Calydona Dianae,
quod scelus aut Lapithas tantum aut Calydona merentem?
Ast ego magna Iovis coniunx, nil linquere inausum
quae potui infelix, quae memet in omnia verti,
vincor ab Aenea. Quod si mea numina non sunt
magna satis, dubitem haud equidem implorare quod usquam est:
flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.
Non dabitur regnis (esto) prohibere Latinis,
atque immota manet fatis Lavinia coniunx:
at trahere atque moras tantis licet addere rebus,
at licet amborum populos exscindere regum.
Hac gener atque socer coeant mercede suorum:
sanguine Troiano et Rutulo dotabere, virgo,
et Bellona manet te pronuba. Nec face tantum
Cisseis praegnans ignes enixa iugales;
quin idem Veneri partus suus et Paris alter
funestaeque iterum recidiva in Pergama taedae.'
  Haec ubi dicta dedit, terras horrenda petivit:
luctificam Allecto dirarum ab sede dearum
infernisque ciet tenebris, cui tristia bella
iraeque insidiaeque et crimina noxia cordi.
Odit et ipse pater Pluton, odere sorores
Tartareae monstrum: tot sese vertit in ora,
tam saevae facies, tot pullulat atra colubris.
Quam Iuno his acuit verbis ac talia fatur:
'Hunc mihi da proprium, virgo sata Nocte, laborem,
hanc operam, ne noster honos infractave cedat
fama loco, neu conubiis ambire Latinum
Aeneadae possint Italosve obsidere fines.
Tu potes unanimos armare in proelia fratres
atque odiis versare domos, tu verbera tectis
funereasque inferre faces, tibi nomina mille,
mille nocendi artes. Fecundum concute pectus,
disiice compositam pacem, sere crimina belli:

arma velit poscatque simul rapiatque iuventus.'
  Exin Gorgoneis Allecto infecta venenis
principio Latium et Laurentis tecta tyranni
celsa petit tacitumque obsedit limen Amatae,
quam super adventu Teucrum Turnique hymenaeis
femineae ardentem curaeque iraeque coquebant.
Huic dea caeruleis unum de crinibus anguem
coniicit inque sinum praecordia ad intima subdit,
quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
Ille inter vestes et levia pectora lapsus
volvitur attactu nullo fallitque furentem,
vipeream inspirans animam; fit tortile collo
aurum ingens coluber, fit longae taenia vittae
innectitque comas, et membris lubricus errat.
Ac dum prima lues udo sublapsa veneno
pertemptat sensus atque ossibus implicat ignem,
necdum animus toto percepit pectore flammam,
mollius et solito matrum de more locuta est,
multa super nata lacrimans Phrygiisque hymenaeis:
'Exsulibusne datur ducenda Lavinia Teucris,
o genitor, nec te miseret nataeque tuique?
nec matris miseret, quam primo Aquilone relinquet
perfidus alta petens abducta virgine praedo?
At non sic Phrygius penetrat Lacedaemona pastor
Ledaeamque Helenam Troianas vexit ad urbes?
Quid tua sancta fides? quid cura antiqua tuorum
et consanguineo totiens data dextera Turno?
Si gener externa petitur de gente Latinis
idque sedet Faunique premunt te iussa parentis,
omnem equidem sceptris terram quae libera nostris
dissidet, externam reor et sic dicere divos.
Et Turno, si prima domus repetatur origo,
Inachus Acrisiusque patres mediaeque Mycenae.'
  His ubi nequiquam dictis experta Latinum
contra stare videt penitusque in viscera lapsum
serpentis furiale malum totamque pererrat,
tum vero infelix, ingentibus excita monstris,
immensum sine more furit lymphata per urbem.
Ceu quondam torto volitans sub verbere turbo,

quem pueri magno in gyro vacua atria circum
intenti ludo exercent (ille actus habena
curvatis fertur spatiis; stupet inscia supra
impubesque manus, mirata volubile buxum;
dant animos plagae): non cursu segnior illo
per medias urbes agitur populosque feroces.
Quin etiam in silvas, simulato numine Bacchi,
maius adorta nefas maioremque orsa furorem
evolat et natam frondosis montibus abdit,
quo thalamum eripiat Teucris taedasque moretur,
'Evoe Bacche' fremens, solum te virgine dignum
vociferans, etenim molles tibi sumere thyrsos,
te lustrare choro, sacrum tibi pascere crinem.
Fama volat, furiisque accensas pectore matres
idem omnes simul ardor agit nova quaerere tecta:
deseruere domos, ventis dant colla comasque;
ast aliae tremulis ululatibus aethera complent,
pampineasque gerunt incinctae pellibus hastas.
Ipsa inter medias flagrantem fervida pinum
sustinet ac natae Turnique canit hymenaeos,
sanguineam torquens aciem, torvumque repente
clamat 'Io matres, audite, ubi quaeque, Latinae:
si qua piis animis manet infelicis Amatae
gratia, si iuris materni cura remordet,
solvite crinales vittas, capite orgia mecum.'
Talem inter silvas, inter deserta ferarum,
reginam Allecto stimulis agit undique Bacchi.
Postquam visa satis primos acuisse furores
consiliumque omnemque domum vertisse Latini,
protinus hinc fuscis tristis dea tollitur alis
audacis Rutuli ad muros, quam dicitur urbem
Acrisioneis Danae fundasse colonis,
praecipiti delata Noto. Locus Ardea quondam
dictus avis, et nunc magnum manet Ardea nomen,
sed fortuna fuit: tectis hic Turnus in altis
iam mediam nigra carpebat nocte quietem.
Allecto torvam faciem et furialia membra
exuit, in vultus sese transformat aniles;
et frontem obscenam rugis arat, induit albos

cum vitta crines, tum ramum innectit olivae;
fit Calybe Iunonis anus templique sacerdos,
et iuveni ante oculos his se cum vocibus offert:
'Turne, tot incassum fusos patiere labores
et tua Dardaniis transcribi sceptra colonis?
Rex tibi coniugium et quaesitas sanguine dotes
abnegat, externusque in regnum quaeritur heres.
I nunc, ingratis offer te, irrise, periclis;
Tyrrhenas, i, sterne acies; tege pace Latinos.
Haec adeo tibi me, placida cum nocte iaceres,
ipsa palam fari omnipotens Saturnia iussit.
Quare age et armari pubem portisque moveri
laetus in arma para, et Phrygios qui flumine pulchro
consedere duces pictasque exure carinas.
Caelestum vis magna iubet. Rex ipse Latinus,
ni dare coniugium et dicto parere fatetur,
sentiat et tandem Turnum experiatur in armis.'
Hic iuvenis vatem irridens sic orsa vicissim
ore refert: 'Classes invectas Thybridis undam
non, ut rere, meas effugit nuntius aures.
Ne tantos mihi finge metus; nec regia Iuno
immemor est nostri.
Sed te victa situ verique effeta senectus,
o mater, curis nequiquam exercet et arma
regum inter falsa vatem formidine ludit.
Cura tibi divum effigies et templa tueri:
bella viri pacemque gerent, queis bella gerenda.'
Talibus Allecto dictis exarsit in iras.
At iuveni oranti subitus tremor occupat artus,
deriguere oculi: tot Erinys sibilat hydris
tantaque se facies aperit; tum flammea torquens
lumina cunctantem et quaerentem dicere plura
reppulit et geminos erexit crinibus angues
verberaque insonuit rabidoque haec addidit ore:
'En ego victa situ, quam veri effeta senectus
arma inter regum falsa formidine ludit!
Respice ad haec: adsum dirarum ab sede sororum,
bella manu letumque gero.'
Sic effata facem iuveni coniecit et atro

lumine fumantes fixit sub pectore taedas.
Olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus
perfundit toto proruptus corpore sudor.
Arma amens fremit, arma toro tectisque requirit;
saevit amor ferri et scelerata insania belli,
ira super: magno veluti cum flamma sonore
virgea suggeritur costis undantis aëni
exsultantque aestu latices, furit intus aquaï
fumidus atque alte spumis exuberat amnis,
nec iam se capit unda, volat vapor ater ad auras.
Ergo iter ad regem polluta pace Latinum
indicit primis iuvenem et iubet arma parari,
tutari Italiam, detrudere finibus hostem:
se satis ambobus Teucrisque venire Latinisque.
Haec ubi dicta dedit divosque in vota vocavit,
certatim sese Rutuli exhortantur in arma:
hunc decus egregium formae movet atque iuventae,
hunc atavi reges, hunc claris dextera factis.
Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet,
Allecto in Teucros Stygiis se concitat alis.
Arte nova speculata locum, quo litore pulcher
insidiis cursuque feras agitabat Iulus,
hic subitam canibus rabiem Cocytia virgo
obiicit et noto nares contingit odore,
ut cervum ardentes agerent; quae prima laborum
causa fuit belloque animos accendit agrestes.
Cervus erat forma praestanti et cornibus ingens,
Tyrrhidae pueri quem matris ab ubere raptum
nutribant Tyrrhusque pater, cui regia parent
armenta et late custodia credita campi.
Assuetum imperiis soror omni Silvia cura
mollibus intexens ornabat cornua sertis
pectebatque ferum puroque in fonte lavabat.
Ille, manum patiens mensaeque assuetus herili,
errabat silvis rursusque ad limina nota
ipse domum sera quamvis se nocte ferebat.
Hunc procul errantem rabidae venantis Iuli
commovere canes, fluvio cum forte secundo
deflueret ripaque aestus viridante levaret.

Ipse etiam, eximiae laudis succensus amore,
Ascanius curvo direxit spicula cornu;
nec dextrae erranti deus afuit, actaque multo
perque uterum sonitu perque ilia venit harundo.
Saucius at quadrupes nota intra tecta refugit
successitque gemens stabulis questuque cruentus
atque imploranti similis tectum omne replebat.
Silvia prima soror, palmis percussa lacertos,
auxilium vocat et duros conclamat agrestes.
Olli (pestis enim tacitis latet aspera silvis)
improvisi adsunt, hic torre armatus obusto,
stipitis hic gravidi nodis: quod cuique repertum
rimanti, telum ira facit. Vocat agmina Tyrrhus,
quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
scindebat, rapta spirans immane securi.
At saeva e speculis tempus dea nacta nocendi
ardua tecta petit stabuli et de culmine summo
pastorale canit signum cornuque recurvo
Tartaream intendit vocem, qua protinus omne
contremuit nemus et silvae insonuere profundae;
audiit et Triviae longe lacus, audiit amnis
sulphurea Nar albus aqua fontesque Velini,
et trepidae matres pressere ad pectora natos.
Tum vero ad vocem celeres, qua buccina signum
dira dedit, raptis concurrunt undique telis
indomiti agricolae; nec non et Troïa pubes
Ascanio auxilium castris effundit apertis.
Direxere acies. Non iam certamine agresti,
stipitibus duris agitur sudibusve praeustis,
sed ferro ancipiti decernunt atraque late
horrescit strictis seges ensibus aeraque fulgent
sole lacessita et lucem sub nubila iactant:
fluctus uti primo coepit cum albescere vento
paulatim sese tollit mare et altius undas
erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo.
Hic iuvenis primam ante aciem stridente sagitta,
natorum Tyrrhi fuerat qui maximus, Almo,
sternitur; haesit enim sub gutture vulnus et udae

528. 'ponto' most codd.

vocis iter tenuemque inclusit sanguine vitam.
Corpora multa virum circa seniorque Galaesus,
dum paci medium se offert, iustissimus unus
qui fuit Ausoniisque olim ditissimus arvis:
quinque greges illi balantum, quina redibant
armenta, et terram centum vertebat aratris.
  Atque ea per campos aequo dum Marte geruntur,
promissi dea facta potens, ubi sanguine bellum
imbuit et primae commisit funera pugnae,
deserit Hesperiam et caeli conversa per auras
Iunonem victrix affatur voce superba:
'En, perfecta tibi bello discordia tristi:
dic in amicitiam coeant et foedera iungant.
Quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros,
hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas:
finitimas in bella feram rumoribus urbes
accendamque animos insani Martis amore,
undique ut auxilio veniant; spargam arma per agros.'
Tum contra Iuno 'Terrorum et fraudis abunde est.
Stant belli causae, pugnatur comminus armis,
quae fors prima dedit sanguis novus imbuit arma.
Talia coniugia et tales celebrent hymenaeos
egregium Veneris genus et rex ipse Latinus.
Te super aetherias errare licentius auras
haud Pater ille velit, summi regnator Olympi:
cede locis; ego, si qua super fortuna laborum est,
ipsa regam.' Tales dederat Saturnia voces.
Illa autem attollit stridentes anguibus alas
Cocytique petit sedem, supera ardua linquens.
Est locus Italiae medio sub montibus altis,
nobilis et fama multis memoratus in oris,
Ampsancti valles: densis hunc frondibus atrum
urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
dat sonitum saxis et torto vertice torrens.
Hic specus horrendum et saevi spiracula Ditis
monstrantur, ruptoque ingens Acheronte vorago
pestiferas aperit fauces, queis condita Erinys,
invisum numen, terras caelumque levabat.

543. 'convexa' most codd.

Nec minus interea extremam Saturnia bello
imponit regina manum. Ruit omnis in urbem
pastorum ex acie numerus caesosque reportant
Almonem puerum foedatique ora Galaesi
implorantque deos obtestanturque Latinum.
Turnus adest medioque in crimine caedis et igni
terrorem ingeminat: Teucros in regna vocari,
stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
Tum quorum attonitae Baccho nemora avia matres
insultant thiasis (neque enim leve nomen Amatae)
undique collecti coeunt Martemque fatigant.
Ilicet infandum cuncti contra omina bellum,
contra fata deum, perverso numine poscunt.
Certatim regis circumstant tecta Latini.
Ille velut pelagi rupes immota resistit,
ut pelagi rupes magno veniente fragore,
quae sese multis circum latrantibus undis
mole tenet; scopuli nequiquam et spumea circum
saxa fremunt laterique illisa refunditur alga.
Verum ubi nulla datur caecum exsuperare potestas
consilium et saevae nutu Iunonis eunt res,
multa deos aurasque pater testatus inanes
'Frangimur heu fatis' inquit 'ferimurque procella!
Ipsi has sacrilego pendetis sanguine poenas,
o miseri. Te, Turne, nefas, te triste manebit
supplicium, votisque deos venerabere seris.
Nam mihi parta quies, omnisque in limine portus:
funere felici spolior.' Nec plura locutus
saepsit se tectis rerumque reliquit habenas.
Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
Albanae coluere sacrum, nunc maxima rerum
Roma colit, cum prima movent in proelia Martem,
sive Getis inferre manu lacrimabile bellum
Hyrcanisve Arabisve parant seu tendere ad Indos
Auroramque sequi Parthosque reposcere signa.
Sunt geminae belli portae (sic nomine dicunt)
religione sacrae et saevi formidine Martis;
centum aerei claudunt vectes aeternaque ferri
robora, nec custos absistit limine Ianus:

has, ubi certa sedet patribus sententia pugnae,
ipse Quirinali trabea cinctuque Gabino
insignis reserat stridentia limina consul,
ipse vocat pugnas; sequitur tum cetera pubes,
aereaque assensu conspirant cornua rauco.
Hoc et tum Aeneadis indicere bella Latinus
more iubebatur tristesque recludere portas.
Abstinuit tactu pater aversusque refugit
foeda ministeria et caecis se condidit umbris.
Tum regina deum caelo delapsa morantes
impulit ipsa manu portas, et cardine verso
belli ferratos rumpit Saturnia postes.
Ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante;
pars pedes ire parat campis, pars arduus altis
pulverulentus equis furit; omnes arma requirunt.
pars leves clipeos et spicula lucida tergent
arvina pingui subiguntque in cote secures;
signaque ferre iuvat sonitusque audire tubarum.
Quinque adeo magnae positis incudibus urbes
tela novant, Atina potens Tiburque superbum,
Ardea Crustumerique et turrigerae Antemnae.
Tegmina tuta cavant capitum flectuntque salignas
umbonum crates; alii thoracas aënos
aut leves ocreas lento ducunt argento;
vomeris huc et falcis honos, huc omnis aratri
cessit amor; recoquunt patrios fornacibus enses.
Classica iamque sonant; it bello tessera signum.
Hic galeam tectis trepidus rapit, ille frementes
ad iuga cogit equos, clipeumque auroque trilicem
loricam induitur fidoque accingitur ense.
  Pandite nunc Helicona, deae, cantusque movete,
qui bello exciti reges, quae quemque secutae
complerint campos acies, quibus Itala iam tum
floruerit terra alma viris, quibus arserit armis.
Et meministis enim, divae, et memorare potestis:
ad nos vix tenuis famae perlabitur aura.
  Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris
contemptor divum Mezentius agminaque armat.
Filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter

non fuit excepto Laurentis corpore Turni:
Lausus, equum domitor debellatorque ferarum,
ducit Agyllina nequiquam ex urbe secutos
mille viros, dignus, patriis qui laetior esset
imperiis et cui pater haud Mezentius esset.
  Post hos insignem palma per gramina currum
victoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
pulcher Aventinus, clipeoque insigne paternum
centum angues cinctamque gerit serpentibus hydram;
collis Aventini silva quem Rhea sacerdos
furtivum partu sub luminis edidit oras,
mixta deo mulier, postquam Laurentia victor
Geryone exstincto Tirynthius attigit arva
Tyrrhenoque boves in flumine lavit Hiberas.
Pila manu saevosque gerunt in bella dolones
et tereti pugnant mucrone veruque Sabello.
Ipse pedes, tegumen torquens immane leonis,
terribili impexum saeta cum dentibus albis
indutus capiti, sic regia tecta subibat
horridus, Herculeoque umeros innexus amictu.
  Tum gemini fratres Tiburtia moenia linquunt,
fratris Tiburti dictam cognomine gentem,
Catillusque acerque Coras, Argiva iuventus,
et primam ante aciem densa inter tela feruntur:
ceu duo nubigenae cum vertice montis ab alto
descendunt Centauri, Homolen Othrymque nivalem
linquentes cursu rapido; dat euntibus ingens
silva locum et magno cedunt virgulta fragore.
  Nec Praenestinae fundator defuit urbis,
Vulcano genitum pecora inter agrestia regem
inventumque focis omnis quem credidit aetas
Caeculus. Hunc late legio comitatur agrestis:
quique altum Praeneste viri quique arva Gabinae
Iunonis gelidumque Anienem et roscida rivis
Hernica saxa colunt, quos dives Anagnia pascit,
quos, Amasene pater. Non illis omnibus arma,
nec clipei currusve sonant: pars maxima glandes
liventis plumbi spargit, pars spicula gestat
bina manu, fulvosque lupi de pelle galeros

tegmen habent capiti, vestigia nuda sinistri
instituere pedis, crudus tegit altera pero.
  At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
iam pridem resides populos desuetaque bello
agmina in arma vocat subito ferrumque retractat.
Hi Fescenninas acies aequosque Faliscos,
Hi Soractis habent arces Flaviniaque arva
et Cimini cum monte lacum lucosque Capenos.
Ibant aequati numero regemque canebant,
ceu quondam nivei liquida inter nubila cycni,
cum sese e pastu referunt et longa canoros
dant per colla modos, sonat amnis et Asia longe
pulsa palus.
Nec quisquam aeratas acies ex agmine tanto
misceri putet, aëriam sed gurgite ab alto
urgeri volucrum raucarum ad litora nubem.
  Ecce Sabinorum prisco de sanguine magnum
agmen agens Clausus magnique ipse agminis instar,
Claudia nunc a quo diffunditur et tribus et gens
per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.
Una ingens Amiterna cohors priscique Quirites,
Ereti manus omnis oliviferaeque Mutuscae;
qui Nomentum urbem, qui Rosea rura Velini,
qui Tetricae horrentis rupes montemque Severum
Casperiamque colunt Forulosque et flumen Himellae,
qui Tiberim Fabarimque bibunt, quos frigida misit
Nursia, et Hortinae classes populique Latini,
quosque secans infaustum interluit Allia nomen:
quam multi Libyco volvuntur marmore fluctus,
saevus ubi Orion hibernis conditur undis;
vel cum sole novo densae torrentur aristae
aut Hermi campo aut Lyciae flaventibus arvis.
Scuta sonant pulsuque pedum conterrita tellus.
  Hinc Agamemnonius, Troiani nominis hostis,
curru iungit Halaesus equos Turnoque feroces
mille rapit populos, vertunt felicia Baccho
Massica qui rastris et quos de collibus altis

695. 'acies': fortasse legendum est 'arces.'

Aurunci misere patres, Sidicinaque iuxta
aequora; quique Cales linquunt, amnisque vadosi
accola Vulturni, pariterque Saticulus asper
Oscorumque manus. Teretes sunt aclydes illis
tela, sed haec lento mos est aptare flagello;
laevas caetra tegit, falcati comminus enses.
Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
Oebale, quem generasse Telon Sebethide Nympha
fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret,
iam senior; patriis sed non et filius arvis
contentus late iam tum ditione premebat
Sarrastes populos et quae rigat aequora Sarnus,
quique Rufras Batulumque tenent atque arva Celemnae,
et quos maliferae despectant moenia Bellae,
Teutonico ritu soliti torquere cateias;
tegmina queis capitum raptus de subere cortex,
aerataeque micant peltae, micat aereus ensis.
Et te montosae misere in proelia Nersae,
Ufens, insignem fama et felicibus armis;
horrida praecipue cui gens assuetaque multo
venatu nemorum, duris Aequicula glaebis.
Armati terram exercent, semperque recentes
convectare iuvat praedas et vivere rapto.
Quin et Marruvia venit de gente sacerdos,
fronde super galeam et felici comptus oliva,
Archippi regis missu, fortissimus Umbro,
vipereo generi et graviter spirantibus hydris
spargere qui somnos cantuque manuque solebat
mulcebatque iras et morsus arte levabat.
Sed non Dardaniae medicari cuspidis ictum
evaluit, neque eum iuvere in vulnera cantus
somniferi et Marsis quaesitae montibus herbae.
Te nemus Angitiae, vitrea te Fucinus unda,
te liquidi flevere lacus.
Ibat et Hippolyti proles pulcherrima bello,
Virbius, insignem quem mater Aricia misit,
eductum Egeriae lucis umentia circum
litora, pinguis ubi et placabilis ara Dianae.
Namque ferunt fama Hippolytum, postquam arte novercae

occiderit patriasque explerit sanguine poenas
turbatis distractus equis, ad sidera rursus
aetheria et superas caeli venisse sub auras,
Paeoniis revocatum herbis et amore Dianae.
Tum Pater omnipotens, aliquem indignatus ab umbris
mortalem infernis ad lumina surgere vitae,
ipse repertorem medicinae talis et artis
fulmine Phoebigenam Stygias detrusit ad undas.
At Trivia Hippolytum secretis alma recondit
sedibus, et Nymphae Egeriae nemorique relegat,
solus ubi in silvis Italis ignobilis aevum
exigeret versoque ubi nomine Virbius esset.
Unde etiam templo Triviae lucisque sacratis
cornipedes arcentur equi, quod litore currum
et iuvenem monstris pavidi effudere marinis.
Filius ardentes haud setius aequore campi
exercebat equos curruque in bella ruebat.

Ipse inter primos praestanti corpore Turnus
vertitur arma tenens et toto vertice supra est.
Cui triplici crinita iuba galea alta Chimaeram
sustinet, Aetnaeos efflantem faucibus ignes:
tam magis illa fremens et tristibus effera flammis,
quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.
At levem clipeum sublatis cornibus Io
auro insignibat, iam saetis obsita, iam bos
(argumentum ingens), et custos virginis Argus
caelataque amnem fundens pater Inachus urna.
Insequitur nimbus peditum clipeataque totis
agmina densentur campis, Argivaque pubes
Auruncaeque manus, Rutuli veteresque Sicani
et Sacranae acies et picti scuta Labici;
qui saltus, Tiberine, tuos sacrumque Numici
litus arant Rutulosque exercent vomere colles
Circaeumque iugum, queis Iuppiter Anxurus arvis
praesidet et viridi gaudens Feronia luco;
qua Saturae iacet atra palus gelidusque per imas
quaerit iter valles atque in mare conditur Ufens.

Hos super advenit Volsca de gente Camilla

773. MSS. Poenigenam.

agmen agens equitum et florentes aere catervas,
bellatrix, non illa colo calathisve Minervae
femineas assueta manus, sed proelia virgo
dura pati cursuque pedum praevertere ventos.
Illa vel intactae segetis per summa volaret
gramina nec teneras cursu laesisset aristas,
vel mare per medium fluctu suspensa tumenti
ferret iter celeres neque tingeret aequore plantas.
Illam omnis tectis agrisque effusa iuventus
turbaque miratur matrum et prospectat euntem,
attonitis inhians animis, ut regius ostro
velet honos leves umeros, ut fibula crinem
auro internectat, Lyciam ut gerat ipsa pharetram
et pastoralem praefixa cuspide myrtum.

AENEIS.

LIBER OCTAVUS.

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
extulit et rauco strepuerunt cornua cantu,
utque acres concussit equos utque impulit arma,
extemplo turbati animi, simul omne tumultu
coniurat trepido Latium saevitque iuventus
effera. Ductores primi Messapus et Ufens
contemptorque deum Mezentius undique cogunt
auxilia et latos vastant cultoribus agros.
Mittitur et magni Venulus Diomedis ad urbem,
qui petat auxilium et Latio consistere Teucros,
advectum Aenean classi victosque Penates
inferre et fatis regem se dicere posci
edoceat multasque viro se adiungere gentes
Dardanio et late Latio increbrescere nomen.
Quid struat his coeptis, quem, si Fortuna sequatur,
eventum pugnae cupiat, manifestius ipsi
quam Turno regi aut regi apparere Latino.
Talia per Latium. Quae Laomedontius heros
cuncta videns magno curarum fluctuat aestu,
atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc,
in partesque rapit varias perque omnia versat:
sicut aquae tremulum labris ubi lumen aënis
sole repercussum aut radiantis imagine lunae
omnia pervolitat late loca iamque sub auras
erigitur summique ferit laquearia tecti.
Nox erat, et terras animalia fessa per omnes
alituum pecudumque genus sopor altus habebat:
cum pater in ripa gelidique sub aetheris axe

Aeneas, tristi turbatus pectora bello,
procubuit seramque dedit per membra quietem.
Huic deus ipse loci fluvio Tiberinus amoeno
populeas inter senior se attollere frondes
visus (eum tenuis glauco velabat amictu
carbasus, et crines umbrosa tegebat harundo),
tum sic affari et curas his demere dictis:
'O sate gente deum, Troianam ex hostibus urbem
qui revehis nobis aeternaque Pergama servas,
exspectate solo Laurenti arvisque Latinis,
hic tibi certa domus, certi (ne absiste) penates;
neu belli terrere minis: tumor omnis et irae
concessere deum.
Iamque tibi, ne vana putes haec fingere somnum,
litoreis ingens inventa sub ilicibus sus,
triginta capitum fetus enixa, iacebit
alba solo recubans, albi circum ubera nati:
[hic locus urbis erit, requies ea certa laborum,]
ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
Ascanius clari condet cognominis Albam.
Haud incerta cano. Nunc qua ratione quod instat
expedias victor, paucis (adverte) docebo.
Arcades his oris, genus a Pallante profectum,
qui regem Evandrum comites, qui signa secuti,
delegere locum et posuere in montibus urbem
Pallantis proavi de nomine Pallanteum.
Hi bellum assidue ducunt cum gente Latina;
hos castris adhibe socios et foedera iunge.
Ipse ego te ripis et recto flumine ducam,
adversum remis superes subvectus ut amnem.
Surge age, nate dea, primisque cadentibus astris
Iunoni fer rite preces, iramque minasque
supplicibus supera votis. Mihi victor honorem
persolves. Ego sum, pleno quem flumine cernis
stringentem ripas et pinguia culta secantem,
caeruleus Thybris, caelo gratissimus amnis.
Hic mihi magna domus, celsis caput urbibus, exit.'
Dixit, deinde lacu fluvius se condidit alto
ima petens; nox Aenean somnusque reliquit.

Surgit, et aetherii spectans orientia solis
lumina rite cavis undam de flumine palmis
sustinet ac tales effundit ad aethera voces:
'Nymphae, Laurentes Nymphae, genus amnibus unde est,
tuque, o Thybri tuo genitor cum flumine sancto,
accipite Aenean et tandem arcete periclis.
Quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis,
semper honore meo, semper celebrabere donis,
corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum:
adsis o tantum et propius tua numina firmes.'
Sic memorat geminasque legit de classe biremes
remigioque aptat, socios simul instruit armis.
  Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum,
candida per silvam cum fetu concolor albo
procubuit viridique in litore conspicitur sus:
quam pius Aeneas tibi enim, tibi, maxima Iuno,
mactat sacra ferens et cum grege sistit ad aram.
Thybris ea fluvium, quam longa est, nocte tumentem
leniit, et tacita refluens ita substitit unda,
mitis ut in morem stagni placidaeque paludis
sterneret aequor aquis, remo ut luctamen abesset.
Ergo iter inceptum celerant rumore secundo.
Labitur uncta vadis abies: mirantur et undae,
miratur nemus insuetum fulgentia longe
scuta virum fluvio pictasque innare carinas.
Olli remigio noctemque diemque fatigant
et longos superant flexus variisque teguntur
arboribus viridesque secant placido aequore silvas.
Sol medium caeli conscenderat igneus orbem,
cum muros arcemque procul ac rara domorum
tecta vident, quae nunc Romana potentia caelo
aequavit (tum res inopes Evandrus habebat):
ocius advertunt proras urbique propinquant.
  Forte die sollemnem illo rex Arcas honorem
Amphitryoniadae magno divisque ferebat
ante urbem in luco. Pallas huic filius una,
una omnes iuvenum primi pauperque senatus
tura dabant, tepidusque cruor fumabat ad aras.

Ut celsas videre rates atque inter opacum
allabi nemus et tacitos incumbere remis,
terrentur visu subito cunctique relictis
consurgunt mensis. Audax quos rumpere Pallas
sacra vetat raptoque volat telo obvius ipse
et procul e tumulo 'Iuvenes, quae causa subegit
ignotas temptare vias? quo tenditis?' inquit.
'Qui genus? unde domo? pacemne huc fertis an arma?'
Tum pater Aeneas puppi sic fatur ab alta
paciferaeque manu ramum praetendit olivae:
'Troiugenas ac tela vides inimica Latinis,
quos illi bello profugos egere superbo.
Evandrum petimus. Ferte haec et dicite lectos
Dardaniae venisse duces socia arma rogantes.'
Obstupuit tanto percussus nomine Pallas:
'Egredere o quicumque es' ait 'coramque parentem
Alloquere ac nostris succede penatibus hospes;'
excepitque manu dextramque amplexus inhaesit.
progressi subeunt luco fluviumque relinquunt.
  Tum regem Aeneas dictis affatur amicis:
'Optime Graiugenum, cui me Fortuna precari
et vitta comptos voluit praetendere ramos,
non equidem extimui, Danaum quod ductor et Arcas
quodque a stirpe fores geminis coniunctus Atridis;
sed mea me virtus et sancta oracula divum
cognatique patres, tua terris didita fama,
coniunxere tibi et fatis egere volentem.
Dardanus, Iliacae primus pater urbis et auctor,
Electra, ut Graii perhibent, Atlantide cretus,
advehitur Teucros; Electram maximus Atlas
edidit, aetherios umero qui sustinet orbes.
Vobis Mercurius pater est, quem candida Maia
Cyllenae gelido conceptum vertice fudit;
at Maiam, auditis si quicquam credimus, Atlas,
idem Atlas generat, caeli qui sidera tollit.
Sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
His fretus non legatos neque prima per artem
temptamenta tui pepigi: me, me ipse meumque
obieci caput et supplex ad limina veni.

Gens eadem, quae te, crudeli Daunia bello
insequitur; nos si pellant, nihil afore credunt,
quin omnem Hesperiam penitus sua sub iuga mittant
et mare quod supra teneant quodque alluit infra.
Accipe daque fidem: sunt nobis fortia bello
pectora, sunt animi et rebus spectata iuventus.'
  Dixerat Aeneas. Ille os oculosque loquentis
iamdudum et totum lustrabat lumine corpus.
Tum sic pauca refert: 'Ut te, fortissime Teucrum,
accipio agnoscoque libens! ut verba parentis
et vocem Anchisae magni vultumque recordor!
Nam memini Hesionae visentem regna sororis
Laomedontiaden Priamum, Salamina petentem,
protinus Arcadiae gelidos invisere fines.
Tum mihi prima genas vestibat flore iuventas,
mirabarque duces Teucros, mirabar et ipsum
Laomedontiaden, sed cunctis altior ibat
Anchises: mihi mens iuvenali ardebat amore
compellare virum et dextrae coniungere dextram.
Accessi et cupidus Phenei sub moenia duxi.
Ille mihi insignem pharetram Lyciasque sagittas
discedens chlamydemque auro dedit intertextam
frenaque bina meus quae nunc habet aurea Pallas.
Ergo et quam petitis iuncta est mihi foedere dextra,
et lux cum primum terris se crastina reddet,
auxilio laetos dimittam opibusque iuvabo.
Interea sacra haec, quando huc venistis amici,
annua, quae differre nefas, celebrate faventes
nobiscum et iam nunc sociorum assuescite mensis.'
  Haec ubi dicta, dapes iubet et sublata reponi
pocula gramineoque viros locat ipse sedili,
praecipuumque toro et villosi pelle leonis
accipit Aenean solioque invitat acerno.
Tum lecti iuvenes certatim araeque sacerdos
viscera tosta ferunt taurorum onerantque canistris
dona laboratae Cereris Bacchumque ministrant.
Vescitur Aeneas simul et Troiana iuventus
perpetui tergo bovis et lustralibus extis.
  Postquam exempta fames et amor compressus edendi,

rex Evandrus ait: 'Non haec sollemnia nobis,
has ex more dapes, hanc tanti numinis aram
vana superstitio veterumque ignara deorum
imposuit: saevis, hospes Troiane, periclis
servati facimus meritosque novamus honores.
Iam primum saxis suspensam hanc aspice rupem,
disiectae procul ut moles desertaque montis
stat domus et scopuli ingentem traxere ruinam.
Hic spelunca fuit, vasto summota recessu,
semihominis Caci facies quam dira tenebat,
solis inaccessam radiis; semperque recenti
caede tepebat humus, foribusque affixa superbis
ora virum tristi pendebant pallida tabo.
Huic monstro Vulcanus erat pater: illius atros
ore vomens ignes magna se mole ferebat.
Attulit et nobis aliquando optantibus aetas
auxilium adventumque dei. Nam maximus ultor,
tergemini nece Geryonae spoliisque superbus,
Alcides aderat taurosque hac victor agebat
ingentes, vallemque boves amnemque tenebant.
At furiis Caci mens effera, ne quid inausum
aut intractatum scelerisve dolive fuisset,
quattuor a stabulis praestanti corpore tauros
avertit, totidem forma superante iuvencas:
atque hos, ne qua forent pedibus vestigia rectis,
cauda in speluncam tractos versisque viarum
indiciis raptos saxo occultabat opaco:
quaerenti nulla ad speluncam signa ferebant.
Interea, cum iam stabulis saturata moveret
Amphitryoniades armenta abitumque pararet,
discessu mugire boves atque omne querellis
impleri nemus et colles clamore relinqui.
Reddidit una boum vocem vastoque sub antro
mugiit et Caci spem custodita fefellit.
Hic vero Alcidae furiis exarserat atro
felle dolor: rapit arma manu nodisque gravatum
robur et aërii cursu petit ardua montis.
Tum primum nostri Cacum videre timentem
turbatumque oculis: fugit ilicet ocior Euro

speluncamque petit, pedibus timor addidit alas.
Ut sese inclusit ruptisque immane catenis
deiecit saxum, ferro quod et arte paterna
pendebat, fultosque emuniit obiice postes,
ecce furens animis aderat Tirynthius omnemque
accessum lustrans huc ora ferebat et illuc,
dentibus infrendens. Ter totum fervidus ira
lustrat Aventini montem, ter saxea temptat
limina nequiquam, ter fessus valle resedit.
Stabat acuta silex, praecisis undique saxis
speluncae dorso insurgens, altissima visu,
dirarum nidis domus opportuna volucrum.
Hanc, ut prona iugo laevum incumbebat in amnem,
dexter in adversum nitens concussit et imis
avulsam solvit radicibus; inde repente
impulit, impulsu quo maximus intonat aether,
dissultant ripae refluitque exterritus amnis.
At specus et Caci detecta apparuit ingens
regia, et umbrosae penitus patuere cavernae:
non secus ac si qua penitus vi terra dehiscens
infernas reseret sedes et regna recludat
pallida, dis invisa, superque immane barathrum
cernatur, trepident immisso lumine Manes.
Ergo insperata deprensum luce repente
inclusumque cavo saxo atque insueta rudentem
desuper Alcides telis premit omniaque arma
advocat et ramis vastisque molaribus instat.
Ille autem (neque enim fuga iam super ulla pericli)
faucibus ingentem fumum (mirabile dictu)
evomit involvitque domum caligine caeca,
prospectum eripiens oculis, glomeratque sub antro
fumiferam noctem commixtis igne tenebris.
Non tulit Alcides animis, seque ipse per ignem
praecipiti iecit saltu, qua plurimus undam
fumus agit nebulaque ingens specus aestuat atra.
Hic Cacum in tenebris incendia vana vomentem
corripit in nodum complexus et angit inhaerens
elisos oculos et siccum sanguine guttur.
Panditur extemplo foribus domus atra revulsis,

abstractaeque boves abiurataeque rapinae
caelo ostenduntur, pedibusque informe cadaver
protrahitur. Nequeunt expleri corda tuendo
terribiles oculos, vultum villosaque setis
pectora semiferi atque exstinctos faucibus ignes.
Ex illo celebratus honos, laetique minores
servavere diem, primusque Potitius auctor
et domus Herculei custos Pinaria sacri
hanc aram luco statuit, quae maxima semper
dicetur nobis et erit quae maxima semper.
Quare agite, o iuvenes, tantarum in munere laudum
cingite fronde comas et pocula porgite dextris
communemque vocate deum et date vina volentes.'
Dixerat, Herculea bicolor cum populus umbra
velavitque comas foliisque innexa pependit,
et sacer implevit dextram scyphus. Ocius omnes
in mensam laeti libant divosque precantur.
  Devexo interea propior fit Vesper Olympo.
Iamque sacerdotes primusque Potitius ibant,
pellibus in morem cincti, flammasque ferebant.
Instaurant epulas et mensae grata secundae
dona ferunt cumulantque oneratis lancibus aras.
Tum Salii ad cantus incensa altaria circum
populeis adsunt evincti tempora ramis,
hic iuvenum chorus, ille senum; qui carmine laudes
Herculeas et facta ferunt: ut prima novercae
monstra manu geminosque premens eliserit angues,
ut bello egregias idem disiecerit urbes,
Troiamque Oechaliamque, ut duros mille labores
rege sub Eurystheo fatis Iunonis iniquae
pertulerit. 'Tu nubigenas, invicte, bimembres
Hylaeumque Pholumque manu, tu Cresia mactas
prodigia et vastum Nemeae sub rupe leonem.
Te Stygii tremuere lacus, te ianitor Orci
ossa super recubans antro semesa cruento;
nec te ullae facies, non terruit ipse Typhoeus,
arduus arma tenens; non te rationis egentem
Lernaeus turba capitum circumstetit anguis.
Salve, vera Iovis proles, decus addite divis,

et nos et tua dexter adi pede sacra secundo.'
Talia carminibus celebrant; super omnia Caci
speluncam adiiciunt spirantemque ignibus ipsum.
Consonat omne nemus strepitu collesque resultant.
Exin se cuncti divinis rebus ad urbem
perfectis referunt. Ibat rex obsitus aevo
et comitem Aenean iuxta natumque tenebat
ingrediens varioque viam sermone levabat.
Miratur facilesque oculos fert omnia circum
Aeneas capiturque locis et singula laetus
exquiritque auditque virum monimenta priorum.
Tum rex Evandrus, Romanae conditor arcis:
'Haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebant
gensque virum truncis et duro robore nata,
queis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
aut componere opes norant aut parcere parto,
sed rami atque asper victu venatus alebat.
Primus ab aetherio venit Saturnus Olympo,
arma Iovis fugiens et regnis exsul ademptis.
Is genus indocile ac dispersum montibus altis
composuit legesque dedit Latiumque vocari
maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
saecula. Sic placida populos in pace regebat,
deterior donec paulatim ac decolor aetas
et belli rabies et amor successit habendi.
Tum manus Ausonia et gentes venere Sicanae,
saepius et nomen posuit Saturnia tellus;
tum reges asperque immani corpore Thybris,
a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim
diximus (amisit verum vetus Albula nomen).
Me pulsum patria pelagique extrema sequentem
fortuna omnipotens et ineluctabile fatum
his posuere locis matrisque egere tremenda
Carmentis Nymphae monita et deus auctor Apollo.'
Vix ea dicta: dehinc progressus monstrat et aram
et Carmentalem Romani nomine portam
quam memorant, Nymphae priscum Carmentis honorem,
vatis fatidicae, cecinit quae prima futuros

Aeneadas magnos et nobile Pallanteum.
Hinc lucum ingentem quem Romulus acer Asylum
rettulit et gelida monstrat sub rupe Lupercal,
Parrhasio dictum Panos de more Lycaei.
Nec non et sacri monstrat nemus Argileti
testaturque locum et letum docet hospitis Argi.
Hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit,
aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis.
Iam tum religio pavidos terrebat agrestes
dira loci, iam tum silvam saxumque tremebant.
'Hoc nemus, hunc' inquit 'frondoso vertice collem
(quis deus incertum est) habitat deus: Arcades ipsum
credunt se vidisse Iovem, cum saepe nigrantem
aegida concuteret dextra nimbosque cieret.
Haec duo praeterea disiectis oppida muris,
reliquias veterumque vides monimenta virorum.
Hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit arcem:
Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.'
Talibus inter se dictis ad tecta subibant
pauperis Evandri passimque armenta videbant
Romanoque foro et lautis mugire Carinis.
Ut ventum ad sedes, 'Haec' inquit 'limina victor
Alcides subiit, haec illum regia cepit.
Aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
finge deo rebusque veni non asper egenis.'
Dixit et angusti subter fastigia tecti
ingentem Aenean duxit stratisque locavit
effultum foliis et pelle Libystidis ursae.
Nox ruit et fuscis tellurem amplectitur alis.
At Venus haud animo nequiquam exterrita mater
Laurentumque minis et duro mota tumultu
Vulcanum alloquitur thalamoque haec coniugis aureo
incipit et dictis divinum aspirat amorem:
'Dum bello Argolici vastabant Pergama reges
debita casurasque inimicis ignibus arces,
non ullum auxilium miseris, non arma rogavi
artis opisque tuae, nec te, carissime coniunx,
incassumve tuos volui exercere labores,
quamvis et Priami deberem plurima natis

et durum Aeneae flevissem saepe laborem.
Nunc Iovis imperiis Rutulorum constitit oris:
ergo eadem supplex venio et sanctum mihi numen
arma rogo genetrix nato. Te filia Nerei,
te potuit lacrimis Tithonia flectere coniunx.
Aspice qui coeant populi, quae moenia clausis
ferrum acuant portis in me excidiumque meorum.'
Dixerat et niveis hinc atque hinc diva lacertis
cunctantem amplexu molli fovet. Ille repente
accepit solitam flammam, notusque medullas
intravit calor et labefacta per ossa cucurrit:
non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
ignea rima micans percurrit lumine nimbos.
Sensit laeta dolis et formae conscia coniunx.
Tum pater aeterno fatur devinctus amore:
'Quid causas petis ex alto? fiducia cessit
quo tibi, diva, mei? similis si cura fuisset,
tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset:
nec Pater omnipotens Troiam nec fata vetabant
stare decemque alios Priamum superesse per annos.
Et nunc, si bellare paras atque haec tibi mens est,
quidquid in arte mea possum promittere curae,
quod fieri ferro liquidove potest electro,
quantum ignes animaeque valent, absiste precando
viribus indubitare tuis.' Ea verba locutus
optatos dedit amplexus placidumque petivit
coniugis infusus gremio per membra soporem.
  Inde ubi prima quies medio iam Noctis abactae
curriculo expulerat somnum, cum femina primum,
cui tolerare colo vitam tenuique Minerva
impositum, cinerem et sopitos suscitat ignes,
noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
exercet penso, castum ut servare cubile
coniugis et possit parvos educere natos:
haud secus Ignipotens nec tempore segnior illo
mollibus e stratis opera ad fabrilia surgit.
Insula Sicanium iuxta latus Aeoliamque
erigitur Liparen, fumantibus ardua saxis,
quam subter specus et Cyclopum exesa caminis

antra Aetnaea tonant validique incudibus ictus
auditi referunt gemitus striduntque cavernis
stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat,
Vulcani domus et Vulcania nomine tellus.
Hoc tunc Ignipotens caelo descendit ab alto.
Ferrum exercebant vasto Cyclopes in antro,
Brontesque Steropesque et nudus membra Pyracmon.
His informatum manibus iam parte polita
fulmen erat, toto Genitor quae plurima caelo
deiicit in terras, pars imperfecta manebat.
Tres imbris torti radios, tres nubis aquosae
addiderant, rutili tres ignis et alitis Austri:
fulgores nunc terrificos sonitumque metumque
miscebant operi flammisque sequacibus iras.
Parte alia Marti currumque rotasque volucres
instabant, quibus ille viros, quibus excitat urbes;
aegidaque horriferam, turbatae Palladis arma,
certatim squamis serpentum auroque polibant
conexosque angues ipsamque in pectore divae
Gorgona, desecto vertentem lumina collo.
'Tollite cuncta' inquit 'coeptosque auferte labores,
Aetnaei Cyclopes, et huc advertite mentem:
arma acri facienda viro, nunc viribus usus,
nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra.
praecipitate moras.' Nec plura effatus; at illi
ocius incubuere omnes pariterque laborem
sortiti. Fluit aes rivis aurique metallum,
vulnificusque chalybs vasta fornace liquescit.
Ingentem clipeum informant, unum omnia contra
tela Latinorum, septenosque orbibus orbes
impediunt. Alii ventosis follibus auras
accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt
aera lacu. Gemit impositis incudibus antrum.
Illi inter sese multa vi bracchia tollunt
in numerum versantque tenaci forcipe massam.
  Haec pater Aeoliis properat dum Lemnius oris,
Evandrum ex humili tecto lux suscitat alma
et matutini volucrum sub culmine cantus.
Consurgit senior tunicaque inducitur artus

et Tyrrhena pedum circumdat vincula plantis:
tum lateri atque umeris Tegeaeum subligat ensem,
demissa ab laeva pantherae terga retorquens.
Nec non et gemini custodes limine ab alto
praecedunt gressumque canes comitantur herilem.
Hospitis Aeneae sedem et secreta petebat
sermonum memor et promissi muneris heros.
Nec minus Aeneas se matutinus agebat.
Filius huic Pallas, illi comes ibat Achates.
Congressi iungunt dextras mediisque residunt
aedibus et licito tandem sermone fruuntur.
Rex prior haec:
'Maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam
res equidem Troiae victas aut regna fatebor,
nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
exiguae vires: hinc Tusco claudimur amni,
hinc Rutulus premit et murum circumsonat armis.
Sed tibi ego ingentes populos opulentaque regnis
iungere castra paro, quam fors inopina salutem
ostentat: fatis huc te poscentibus affers.
Haud procul hinc saxo incolitur fundata vetusto
urbis Agyllinae sedes, ubi Lydia quondam
gens, bello praeclara, iugis insedit Etruscis.
Hanc multos florentem annos rex deinde superbo
imperio et saevis tenuit Mezentius armis.
Quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni
effera? di capiti ipsius generique reservent!
Mortua quin etiam iungebat corpora vivis
componens manibusque manus atque oribus ora,
tormenti genus, et sanie taboque fluentes
complexu in misero longa sic morte necabat.
At fessi tandem cives infanda furentem
armati circumsistunt ipsumque domumque,
obtruncant socios, ignem ad fastigia iactant.
Ille inter caedem Rutulorum elapsus in agros
confugere et Turni defendier hospitis armis.
Ergo omnis furiis surrexit Etruria iustis:
regem ad supplicium praesenti Marte reposcunt.
His ego te, Aenea, ductorem millibus addam.

Toto namque fremunt condensae litore puppes
signaque ferre iubent; retinet longaevus haruspex
fata canens "O Maeoniae delecta iuventus,
flos veterum virtusque virum, quos iustus in hostem
fert dolor et merita accendit Mezentius ira,
nulli fas Italo tantam subiungere gentem:
externos optate duces:" tum Etrusca resedit
hoc acies campo, monitis exterrita divum.
Ipse oratores ad me regnique coronam
cum sceptro misit mandatque insignia Tarchon,
succedam castris Tyrrhenaque regna capessam.
Sed mihi tarda gelu saeclisque effeta senectus
invidet imperium seraeque ad fortia vires.
Natum exhortarer, ni mixtus matre Sabella
hinc partem patriae traheret. Tu, cuius et annis
et generi fata indulgent, quem numina poscunt,
ingredere, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
Hunc tibi praeterea, spes et solatia nostri,
Pallanta adiungam; sub te tolerare magistro
militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
assuescat primis et te miretur ab annis.
Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
lecta dabo totidemque suo tibi munere Pallas.'
Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant
Aeneas Anchisiades et fidus Achates
multaque dura suo tristi cum corde putabant,
ni signum caelo Cytherea dedisset aperto.
Namque improviso vibratus ab aethere fulgor
cum sonitu venit, et ruere omnia visa repente
Tyrrhenusque tubae mugire per aethera clangor.
Suspiciunt, iterum atque iterum fragor increpat ingens:
arma inter nubem caeli regione serena
per sudum rutilare vident et pulsa tonare.
Obstupuere animis alii, sed Troïus heros
agnovit sonitum et divae promissa parentis.
Tum memorat 'Ne vero, hospes, ne quaere profecto,
quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
Hoc signum cecinit missuram diva creatrix,
si bellum ingrueret, Vulcaniaque arma per auras

laturam auxilio.
Heu quantae miseris caedes Laurentibus instant!
quas poenas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
scuta virum galeasque et fortia corpora volves,
Thybri pater! poscant acies et foedera rumpant.'
  Haec ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto
et primum Herculeis sopitas ignibus aras
excitat, hesternumque larem parvosque penates
laetus adit: mactant lectas de more bidentes
Evandrus pariter, pariter Troiana iuventus.
Post hinc ad naves graditur sociosque revisit.
Quorum de numero qui sese in bella sequantur
praestantes virtute legit; pars cetera prona
fertur aqua segnisque secundo defluit amni,
nuntia ventura Ascanio rerumque patrisque.
Dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arva;
ducunt exsortem Aeneae, quem fulva leonis
pellis obit totum, praefulgens unguibus aureis.
  Fama volat parvam subito vulgata per urbem,
ocius ire equites Tyrrheni ad limina regis.
Vota metu duplicant matres, propiusque periclo
it timor, et maior Martis iam apparet imago.
Tum pater Evandrus dextram complexus euntis
haeret, inexpletus lacrimans, ac talia fatur:
'O mihi praeteritos referat si Iuppiter annos,
qualis eram, cum primam aciem Praeneste sub ipsa
stravi scutorumque incendi victor acervos
et regem hac Erulum dextra sub Tartara misi,
nascenti cui tres animas Feronia mater
(horrendum dictu) dederat—terna arma movenda,
ter leto sternendus erat; cui tum tamen omnes
abstulit haec animas dextra et totidem exuit armis:—
non ego nunc dulci amplexu divellerer usquam,
nate, tuo, neque finitimos Mezentius umquam
huic capiti insultans tot ferro saeva dedisset
funera, tam multis viduasset civibus urbem.
At vos, o superi, et divum tu maxime rector
Iuppiter, Arcadii, quaeso, miserescite regis
et patrias audite preces. Si numina vestra

incolumem Pallanta mihi, si fata reservant,
si visurus eum vivo et venturus in unum,
vitam oro, patior quemvis durare laborem.
Sin aliquem infandum casum, Fortuna, minaris,
nunc, nunc o liceat crudelem abrumpere vitam,
dum curae ambiguae, dum spes incerta futuri,
dum te, care puer, mea sera et sola voluptas,
complexu teneo; gravior neu nuntius aures
vulneret.' Haec genitor digressu dicta supremo
fundebat: famuli collapsum in tecta ferebant.
Iamque adeo exierat portis equitatus apertis,
Aeneas inter primos et fidus Achates,
inde alii Troiae proceres, ipse agmine Pallas
in medio, chlamyde et pictis conspectus in armis:
qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
quem Venus ante alios astrorum diligit ignes,
extulit os sacrum caelo tenebrasque resolvit.
Stant pavidae in muris matres oculisque sequuntur
pulveream nubem et fulgentes aere catervas.
Olli per dumos, qua proxima meta viarum,
armati tendunt; it clamor, et agmine facto
quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.
Est ingens gelidum lucus prope Caeritis amnem,
religione patrum late sacer; undique colles
inclusere cavi et nigra nemus abiete cingunt.
Silvano fama est veteres sacrasse Pelasgos,
arvorum pecorisque deo, lucumque diemque,
qui primi fines aliquando habuere Latinos:
haud procul hinc Tarcho et Tyrrheni tuta tenebant
castra locis, celsoque omnis de colle videri
iam poterat legio et latis tendebat in arvis.
Huc pater Aeneas et bello lecta iuventus
succedunt fessique et equos et corpora curant.
At Venus aetherios inter dea candida nimbos
dona ferens aderat; natumque in valle reducta
ut procul et gelido secretum flumine vidit,
talibus affata est dictis seque obtulit ultro:
'En perfecta mei promissa coniugis arte
munera, ne mox aut Laurentes, nate, superbos

aut acrem dubites in proelia poscere Turnum.'
Dixit, et amplexus nati Cytherea petivit,
arma sub adversa posuit radiantia quercu.
Ille, deae donis et tanto laetus honore,
expleri nequit atque oculos per singula volvit,
miraturque interque manus et bracchia versat
terribilem cristis galeam flammasque vomentem,
fatiferumque ensem, loricam ex aere rigentem
sanguineam ingentem, qualis cum caerula nubes
solis inardescit radiis longeque refulget;
tum leves ocreas electro auroque recocto
hastamque et clipei non enarrabile textum.
Illic res Italas Romanorumque triumphos
haud vatum ignarus venturique inscius aevi
fecerat Ignipotens, illic genus omne futurae
stirpis ab Ascanio pugnataque in ordine bella.
Fecerat et viridi fetam Mavortis in antro
procubuisse lupam, geminos huic ubera circum
ludere pendentes pueros et lambere matrem
impavidos, illam tereti cervice reflexa
mulcere alternos et corpora fingere lingua.
Nec procul hinc Romam et raptas sine more Sabinas
consessu caveae magnis Circensibus actis
addiderat, subitoque novum consurgere bellum
Romulidis Tatioque seni Curibusque severis.
Post idem inter se posito certamine reges
armati Iovis ante aram paterasque tenentes
stabant et caesa iungebant foedera porca.
Haud procul inde citae Mettum in diversa quadrigae
distulerant (at tu dictis, Albane, maneres!)
raptabatque viri mendacis viscera Tullus
per silvam, et sparsi rorabant sanguine vepres.
Nec non Tarquinium eiectum Porsenna iubebat
accipere ingentique urbem obsidione premebat:
Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.
Illum indignanti similem similemque minanti
aspiceres, pontem auderet quia vellere Cocles
et fluvium vinclis innaret Cloelia ruptis.
In summo custos Tarpeiae Manlius arcis
stabat pro templo et Capitolia celsa tenebat,

Romuleoque recens horrebat regia culmo.
atque hic auratis volitans argenteus anser
porticibus Gallos in limine adesse canebat:
Galli per dumos aderant arcemque tenebant,
defensi tenebris et dono noctis opacae:
aurea caesaries ollis atque aurea vestis;
virgatis lucent sagulis, tum lactea colla
auro innectuntur, duo quisque Alpina coruscant
gaesa manu, scutis protecti corpora longis.
Hic exsultantes Salios nudosque Lupercos
lanigerosque apices et lapsa ancilia caelo
extuderat; castae ducebant sacra per urbem
pilentis matres in mollibus. Hinc procul addit
Tartareas etiam sedes, alta ostia Ditis,
et scelerum poenas et te, Catilina, minaci
pendentem scopulo Furiarumque ora trementem,
secretosque pios, his dantem iura Catonem.
Haec inter tumidi late maris ibat imago
aurea, sed fluctu spumabant caerula cano;
et circum argento clari delphines in orbem
aequora verrebant caudis aestumque secabant.
In medio classes aeratas, Actia bella,
cernere erat, totumque instructo Marte videres
fervere Leucaten auroque effulgere fluctus.
Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
stans celsa in puppi; geminas cui tempora flammas
laeta vomunt patriumque aperitur vertice sidus.
Parte alia ventis et dis Agrippa secundis
arduus agmen agens: cui, belli insigne superbum,
tempora navali fulgent rostrata corona.
Hinc ope barbarica variisque Antonius armis,
victor ab Aurorae populis et litore rubro,
Aegyptum viresque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.
Una omnes ruere, ac totum spumare reductis
convulsum remis rostrisque tridentibus aequor.
Alta petunt: pelago credas innare revulsas
Cycladas aut montes concurrere montibus altos,
tanta mole viri turritis puppibus instant.

Stuppea flamma manu telisque volatile ferrum
spargitur, arva nova Neptunia caede rubescunt.
Regina in mediis patrio vocat agmina sistro
necdum etiam geminos a tergo respicit angues.
Omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
contra Neptunum et Venerem contraque Minervam
tela tenent. Saevit medio in certamine Mavors
caelatus ferro tristesque ex aethere Dirae,
et scissa gaudens vadit Discordia palla,
quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
desuper: omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei.
Ipsa videbatur ventis regina vocatis
vela dare et laxos iam iamque immittere funes.
Illam inter caedes pallentem morte futura
fecerat Ignipotens undis et Iapyge ferri,
contra autem magno maerentem corpore Nilum
pandentemque sinus et tota veste vocantem
caeruleum in gremium latebrosaque flumina victos.
At Caesar, triplici invectus Romana triumpho
moenia, dis Italis votum immortale sacrabat,
maxima tercentum totam delubra per urbem.
Laetitia ludisque viae plausuque fremebant;
omnibus in templis matrum chorus, omnibus arae;
ante aras terram caesi stravere iuvenci.
Ipse, sedens niveo candentis limine Phoebi,
dona recognoscit populorum aptatque superbis
postibus; incedunt victae longo ordine gentes,
quam variae linguis, habitu tam vestis et armis.
Hic Nomadum genus et discinctos Mulciber Afros,
hic Lelegas Carasque sagittiferosque Gelonos
finxerat; Euphrates ibat iam mollior undis,
extremique hominum Morini Rhenusque bicornis
indomitique Dahae et pontem indignatus Araxes.
Talia per clipeum Vulcani, dona parentis,
miratur rerumque ignarus imagine gaudet,
attollens umero famamque et fata nepotum.

AENEIS.

LIBER NONUS.

Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de caelo misit Saturnia Iuno
audacem ad Turnum. Luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat.
Ad quem sic roseo Thaumantias ore locuta est:
'Turne, quod optanti divum promittere nemo
auderet, volvenda dies en attulit ultro.
Aeneas urbe et sociis et classe relicta
sceptra Palatini sedemque petit Evandri.
Nec satis: extremas Corythi penetravit ad urbes
Lydorumque manum collectos armat agrestes.
Quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus.
Rumpe moras omnes et turbata arripe castra.'
Dixit, et in caelum paribus se sustulit alis
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
Agnovit iuvenis duplicesque ad sidera palmas
sustulit, ac tali fugientem est voce secutus:
'Iri, decus caeli, quis te mihi nubibus actam
detulit in terras? unde haec tam clara repente
tempestas? medium video discedere caelum
palantesque polo stellas. Sequor omina tanta,
quisquis in arma vocas.' Et sic effatus ad undam
processit summoque hausit de gurgite lymphas,
multa deos orans, oneravitque aethera votis.

Iamque omnis campis exercitus ibat apertis,
dives equum, dives pictaï vestis et auri
(Messapus primas acies, postrema coercent
Tyrrhidae iuvenes, medio dux agmine Turnus),

[vertitur arma tenens et toto vertice supra est]
ceu septem surgens sedatis amnibus altus
per tacitum Ganges aut pingui flumine Nilus
cum refluit campis et iam se condidit alveo.
Hic subitam nigro glomerari pulvere nubem
prospiciunt Teucri ac tenebras insurgere campis.
Primus ab adversa conclamat mole Caicus:
'Quis globus, o cives, caligine volvitur atra?
Ferte citi ferrum, date tela, ascendite muros,
hostis adest, heia!' Ingenti clamore per omnes
condunt se Teucri portas et moenia complent.
Namque ita discedens praeceperat optimus armis
Aeneas: si qua interea fortuna fuisset,
neu struere auderent aciem neu credere campo;
castra modo et tutos servarent aggere muros.
Ergo etsi conferre manum pudor iraque monstrat,
obiiciunt portas tamen et praecepta facessunt
armatique cavis exspectant turribus hostem.
Turnus, ut ante volans tardum praecesserat agmen
viginti lectis equitum comitatus et urbi
improvisus adest (maculis quem Thracius albis
portat equus cristaque tegit galea aurea rubra),
'Ecquis erit, mecum, iuvenes, qui primus in hostem?—
En' ait, et iaculum attorquens emittit in auras,
principium pugnae, et campo sese arduus infert.
Clamorem excipiunt socii fremituque sequuntur
horrisono: Teucrum mirantur inertia corda,
non aequo dare se campo, non obvia ferre
arma viros, sed castra fovere. Huc turbidus atque huc
lustrat equo muros aditumque per avia quaerit.
Ac veluti pleno lupus insidiatus ovili
cum fremit ad caulas, ventos perpessus et imbres,
nocte super media (tuti sub matribus agni
balatum exercent, ille asper et improbus ira
saevit in absentes, collecta fatigat edendi
ex longo rabies et siccae sanguine fauces):
haud aliter Rutulo muros et castra tuenti
ignescunt irae; duris dolor ossibus ardet,
qua temptet ratione aditus et quae via clausos

excutiat Teucros vallo atque effundat in aequor.
Classem, quae lateri castrorum adiuncta latebat,
aggeribus saeptam circum et fluvialibus undis,
invadit sociosque incendia poscit ovantes,
atque manum pinu flagranti fervidus implet.
Tum vero incumbunt (urget praesentia Turni),
atque omnis facibus pubes accingitur atris.
Diripuere focos; piceum fert fumida lumen
taeda et commixtam Vulcanus ad astra favillam.
  Quis deus, o Musae, tam saeva incendia Teucris
avertit? tantos ratibus quis depulit ignes?
Dicite. Prisca fides facto, sed fama perennis.
Tempore quo primum Phrygia formabat in Ida
Aeneas classem et pelagi petere alta parabat,
ipsa deum fertur Genetrix Berecyntia magnum
vocibus his affata Iovem: 'Da, nate, petenti,
quod tua cara parens domito te poscit Olympo.
Pinea silva mihi, multos dilecta per annos,
lucus in arce fuit summa, quo sacra ferebant,
nigranti picea trabibusque obscurus acernis:
has ego Dardanio iuveni, cum classis egeret,
laeta dedi; nunc sollicitam timor anxius angit.
Solve metus atque hoc precibus sine posse parentem:
ne cursu quassatae ullo neu turbine venti
vincantur, prosit nostris in montibus ortas.'
Filius huic contra, torquet qui sidera mundi:
'O genetrix, quo fata vocas? aut quid petis istis?
mortaline manu factae immortale carinae
fas habeant, certusque incerta pericula lustret
Aeneas? cui tanta deo permissa potestas?
Immo ubi defunctae finem portusque tenebunt
Ausonios olim, quaecumque evaserit undis
Dardaniumque ducem Laurentia vexerit arva,
mortalem eripiam formam magnique iubebo
aequoris esse deas, qualis Nereia Doto
et Galatea secant spumantem pectore pontum.'
Dixerat idque ratum Stygii per flumina fratris,
per pice torrentes atraque voragine ripas
annuit et totum nutu tremefecit Olympum.

Ergo aderat promissa dies et tempora Parcae
debita complerant, cum Turni iniuria Matrem
admonuit ratibus sacris depellere taedas.
Hic primum nova lux oculis offulsit et ingens
visus ab Aurora caelum transcurrere nimbus,
Idaeique chori; tum vox horrenda per auras
excidit et Troum Rutulorumque agmina complet:
'Ne trepidate meas, Teucri, defendere naves
neve armate manus: maria ante exurere Turno
quam sacras dabitur pinus. Vos ite solutae,
ite deae pelagi: Genetrix iubet.' Et sua quaeque
continuo puppes abrumpunt vincula ripis
delphinumque modo demersis aequora rostris
ima petunt. Hinc virgineae (mirabile monstrum)
[quot prius aeratae steterant ad litora prorae,]
reddunt se totidem facies pontoque feruntur.
Obstupuere animis Rutuli, conterritus ipse
turbatis Messapus equis, cunctatur et amnis
rauca sonans revocatque pedem Tiberinus ab alto.
At non audaci Turno fiducia cessit;
ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:
'Troianos haec monstra petunt, his Iuppiter ipse
auxilium solitum eripuit non tela neque ignes
exspectans Rutulos. Ergo maria invia Teucris
nec spes ulla fugae: rerum pars altera adempta est:
terra autem in nostris manibus, tot millia gentes
arma ferunt Italae. Nil me fatalia terrent,
si qua Phryges prae se iactant, responsa deorum:
sat fatis Venerique datum, tetigere quod arva
fertilis Ausoniae Troes. Sunt et mea contra
fata mihi, ferro sceleratam exscindere gentem,
coniuge praerepta: nec solos tangit Atridas
iste dolor solisque licet capere arma Mycenis.
"Sed periisse semel satis est:" peccare fuisset
ante satis penitus modo non genus omne perosos
femineum. Quibus haec medii fiducia valli
fossarumque morae, leti discrimina parva,
dant animos! At non viderunt moenia Troiae
Neptuni fabricata manu considere in ignes?

Sic vos, o lecti, ferro quis scindere vallum
apparat, et mecum invadit trepidantia castra?
Non armis mihi Vulcani, non mille carinis
est opus in Teucros (addant se protinus omnes
Etrusci socios): tenebras et inertia furta
Palladii caesis summae custodibus arcis
ne timeant, nec equi caeca condemur in alvo:
luce palam certum est igni circumdare muros.
Haud sibi cum Danais rem faxo et pube Pelasga
esse ferant, decimum quos distulit Hector in annum.
Nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
quod superest, laeti bene gestis corpora rebus
procurate, viri, et pugnam sperate parari.'
Interea vigilum excubiis obsidere portas
cura datur Messapo et moenia cingere flammis;
bis septem Rutuli, muros qui milite servent,
delecti; ast illos centeni quemque sequuntur
purpurei cristis iuvenes auroque corusci.
Discurrunt variantque vices, fusique per herbam
indulgent vino et vertunt crateras aënos.
Collucent ignes, noctem custodia ducit
insomnem ludo.
  Haec super e vallo prospectant Troes et armis
alta tenent, nec non trepidi formidine portas
explorant pontesque et propugnacula iungunt,
tela gerunt. Instat Mnestheus acerque Serestus,
quos pater Aeneas, si quando adversa vocarent,
rectores iuvenum et rerum dedit esse magistros.
Omnis per muros legio, sortita periclum,
excubat exercetque vices, quod cuique tuendum est.
  Nisus erat portae custos, acerrimus armis,
Hyrtacides, comitem Aeneae quem miserat Ida
venatrix iaculo celerem levibusque sagittis;
it iuxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
non fuit Aeneadum Troiana neque induit arma,
ora puer prima signans intonsa iuventa.
His amor unus erat, pariterque in bella ruebant:
tum quoque communi portam statione tenebant.
Nisus ait: 'Dine hunc ardorem mentibus addunt,

Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido?
Aut pugnam aut aliquid iamdudum invadere magnum
mens agitat mihi nec placida contenta quiete est.
Cernis, quae Rutulos habeat fiducia rerum.
Lumina rara micant; somno vinoque soluti
procubuere; silent late loca; percipe porro,
quid dubitem et quae nunc animo sententia surgat.
Aenean acciri omnes, populusque patresque,
exposcunt mittique viros, qui certa reportent.
Si tibi quae posco promittunt (nam mihi facti
fama sat est), tumulo videor reperire sub illo
posse viam ad muros et moenia Pallantea.'
Obstupuit magno laudum percussus amore
Euryalus; simul his ardentem affatur amicum:
'Mene igitur socium summis adiungere rebus,
Nise, fugis? solum te in tanta pericula mittam?
Non ita me genitor, bellis assuetus Opheltes,
Argolicum terrorem inter Troiaeque labores
sublatum erudiit, nec tecum talia gessi,
magnanimum Aenean et fata extrema secutus:
est hic, est animus lucis contemptor et istum
qui vita bene credat emi, quo tendis, honorem.'
Nisus ad haec: 'Equidem de te nil tale verebar,
nec fas, non, ita me referat tibi magnus ovantem
Iuppiter aut quicumque oculis haec aspicit aequis.
Sed si quis, quae multa vides discrimine tali,
si quis in adversum rapiat casusve deusve,
te superesse velim; tua vita dignior aetas.
Sit qui me raptum pugna pretiove redemptum
mandet humo solita, aut si qua id Fortuna vetabit,
absenti ferat inferias decoretque sepulcro.
Neu matri miserae tanti sim causa doloris,
quae te sola, puer, multis e matribus ausa
persequitur magni nec moenia curat Acestae.'
Ille autem 'Causas nequiquam nectis inanes,
nec mea iam mutata loco sententia cedit:
acceleremus' ait. Vigiles simul excitat, illi
succedunt servantque vices: statione relicta
ipse comes Niso graditur, regemque requirunt.

Cetera per terras omnes animalia somno
laxabant curas et corda oblita laborum;
ductores Teucrum primi, delecta iuventus,
consilium summis regni de rebus habebant,
quid facerent quisve Aeneae iam nuntius esset.
Stant longis annixi hastis, et scuta tenentes,
castrorum et campi medio. Tum Nisus et una
Euryalus confestim alacres admittier orant:
rem magnam, pretiumque morae fore. Primus Iulus
accepit trepidos ac Nisum dicere iussit.
Tum sic Hyrtacides: 'Audite o mentibus aequis,
Aeneadae, neve haec nostris spectentur ab annis,
quae ferimus. Rutuli somno vinoque soluti
conticuere; locum insidiis conspeximus ipsi,
qui patet in bivio portae, quae proxima ponto;
interrupti ignes, aterque ad sidera fumus
erigitur: si fortuna permittitis uti
quaesitum Aenean et moenia Pallantea,
mox hic cum spoliis ingenti caede peracta
affore cernetis. Nec nos via fallit euntes:
vidimus obscuris primam sub vallibus urbem
venatu assiduo, et totum cognovimus amnem.'
Hic annis gravis atque animi maturus Aletes:
'Di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
non tamen omnino Teucros delere paratis,
cum tales animos iuvenum et tam certa tulistis
pectora.' (Sic memorans umeros dextrasque tenebat
amborum et vultum lacrimis atque ora rigabat.)
'Quae vobis, quae digna, viri, pro laudibus istis
praemia posse rear solvi? Pulcherrima primum
di moresque dabunt vestri; tum cetera reddet
actutum pius Aeneas atque integer aevi
Ascanius, meriti tanti non immemor umquam.'
'Immo ego vos, cui sola salus genitore reducto,'
excipit Ascanius, 'per magnos, Nise, Penates
Assaracique Larem et canae penetralia Vestae
obtestor; quaecumque mihi fortuna fidesque est,
in vestris pono gremiis; revocate parentem,
reddite conspectum; nihil illo triste recepto.

Bina dabo argento perfecta atque aspera signis
pocula, devicta genitor quae cepit Arisba,
et tripodas geminos, auri duo magna talenta,
cratera antiquum, quem dat Sidonia Dido.
Si vero capere Italiam sceptrisque potiri
contigerit victori et praedae dicere sortem,
vidisti quo Turnus equo, quibus ibat in armis
aureus: ipsum illum, clipeum cristasque rubentes
excipiam sorti, iam nunc tua praemia, Nise.
Praeterea bis sex genitor lectissima matrum
corpora captivosque dabit suaque omnibus arma,
insuper his campi quod rex habet ipse Latinus.
Te vero, mea quem spatiis propioribus aetas
insequitur, venerande puer, iam pectore toto
accipio et comitem casus complector in omnes.
Nulla meis sine te quaeretur gloria rebus;
seu pacem seu bella geram, tibi maxima rerum
verborumque fides.' Contra quem talia fatur
Euryalus: 'Me nulla dies tam fortibus ausis
dissimilem arguerit; tantum fortuna secunda
aut adversa cadat. Sed te super omnia dona
unum oro: genetrix Priami de gente vetusta
est mihi, quam miseram tenuit non Ilia tellus
mecum excedentem, non moenia regis Acestae.
Hanc ego nunc ignaram huius quodcumque pericli est
inque salutatam linquo (nox et tua testis
dextera), quod nequeam lacrimas perferre parentis.
At tu, oro, solare inopem et succurre relictae.
Hanc sine me spem ferre tui: audentior ibo
in casus omnes.' Percussa mente dedere
Dardanidae lacrimas; ante omnes pulcher Iulus,
atque animum patriae strinxit pietatis imago.
Tum sic effatur:
'Sponde digna tuis ingentibus omnia coeptis.
Namque erit ista mihi genetrix nomenque Creusae
solum defuerit, nec partum gratia talem
parva manet. Casus factum quicumque sequentur,
per caput hoc iuro, per quod pater ante solebat:
quae tibi polliceor reduci rebusque secundis,

haec eadem matrique tuae generique manebunt.'
Sic ait illacrimans; umero simul exuit ensem
auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
Gnosius atque habilem vagina aptarat eburna.
Dat Niso Mnestheus pellem horrentisque leonis
exuvias; galeam fidus permutat Aletes.
Protinus armati incedunt; quos omnis euntes
primorum manus ad portas iuvenumque senumque
prosequitur votis. Nec non et pulcher Iulus,
ante annos animumque gerens curamque virilem,
multa patri mandata dabat portanda: sed aurae
omnia discerpunt et nubibus irrita donant.
  Egressi superant fossas noctisque per umbram
castra inimica petunt, multis tamen ante futuri
exitio. Passim somno vinoque per herbam
corpora fusa vident, arrectos litore currus,
inter lora rotasque viros, simul arma iacere,
vina simul. Prior Hyrtacides sic ore locutus:
'Euryale, audendum dextra; nunc ipsa vocat res.
Hac iter est. Tu, ne qua manus se attollere nobis
a tergo possit, custodi et consule longe;
haec ego vasta dabo et lato te limite ducam.'
Sic memorat vocemque premit; simul ense superbum
Rhamnetem aggreditur, qui forte tapetibus altis
exstructus toto proflabat pectore somnum,
rex idem et regi Turno gratissimus augur,
sed non augurio potuit depellere pestem.
Tres iuxta famulos temere inter tela iacentes
armigerumque Remi premit aurigamque sub ipsis
nactus equis ferroque secat pendentia colla;
tum caput ipsi aufert domino truncumque relinquit
sanguine singultantem; atro tepefacta cruore
terra torique madent: nec non Lamyrumque Lamumque
et iuvenem Serranum, illa qui plurima nocte
luserat, insignis facie, multoque iacebat
membra deo victus; felix, si protinus illum
aequasset nocti ludum in lucemque tulisset:
impastus ceu plena leo per ovilia turbans
(suadet enim vesana fames) manditque trahitque

molle pecus mutumque metu, fremit ore cruento.
Nec minor Euryali caedes; incensus et ipse
perfurit ac multam in medio sine nomine plebem,
Fadumque Herbesumque subit Rhoetumque Abarimque,
ignaros, Rhoetum vigilantem et cuncta videntem,
sed magnum metuens se post cratera tegebat;
pectore in adverso totum cui comminus ensem
condidit assurgenti et multa morte recepit:
purpuream vomit ille animam et cum sanguine mixta
vina refert moriens; hic furto fervidus instat.
Iamque ad Messapi socios tendebat; ibi ignem
deficere extremum et religatos rite videbat
carpere gramen equos: breviter cum talia Nisus
(sensit enim nimia caede atque cupidine ferri)
'Absistamus' ait, 'nam lux inimica propinquat.
Poenarum exhaustum satis est, via facta per hostes.'
Multa virum solido argento perfecta relinquunt
armaque craterasque simul pulchrosque tapetas.
Euryalus phaleras Rhamnetis et aurea bullis
cingula, Tiburti Remulo ditissimus olim
quae mittit dona hospitio cum iungeret absens
Caedicus (ille suo moriens dat habere nepoti;
post mortem bello Rutuli pugnaque potiti);
haec rapit atque umeris nequiquam fortibus aptat.
Tum galeam Messapi habilem cristisque decoram
induit. Excedunt castris et tuta capessunt.
Interea praemissi equites ex urbe Latina,
cetera dum legio campis instructa moratur,
ibant et Turno regi responsa ferebant,
tercentum, scutati omnes, Volcente magistro.
Iamque propinquabant castris murosque subibant,
cum procul hos laevo flectentes limite cernunt
et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
prodidit immemorem radiisque adversa refulsit.
Haud temere est visum. Conclamat ab agmine Volcens:
'State, viri. Quae causa viae? quive estis in armis?
quove tenetis iter?' Nihil illi tendere contra,
sed celerare fugam in silvas et fidere nocti.
Obiiciunt equites sese ad divortia nota

hinc atque hinc omnemque abitum custode coronant.
Silva fuit late dumis atque ilice nigra
horrida, quam densi complerant undique sentes;
rara per occultos lucebat semita calles.
Euryalum tenebrae ramorum onerosaque praeda
impediunt fallitque timor regione viarum;
Nisus abit. Iamque imprudens evaserat hostes
atque locos, qui post Albae de nomine dicti
Albani, tum rex stabula alta Latinus habebat.
Ut stetit et frustra absentem respexit amicum,
'Euryale infelix, qua te regione reliqui?
quave sequar, rursus perplexum iter omne revolvens
fallacis silvae?' Simul et vestigia retro
observata legit dumisque silentibus errat.
Audit equos, audit strepitus et signa sequentum.
Nec longum in medio tempus, cum clamor ad aures
pervenit, ac videt Euryalum, quem iam manus omnis
fraude loci et noctis, subito turbante tumultu,
oppressum rapit et conantem plurima frustra.
Quid faciat? qua vi iuvenem, quibus audeat armis
eripere? an sese medios moriturus in enses
inferat et pulchram properet per vulnera mortem?
Ocius adducto torquet hastile lacerto
suspiciens altam Lunam, et sic voce precatur:
'Tu, dea, tu praesens nostro succurre labori,
astrorum decus et nemorum Latonia custos.
Si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris
dona tulit, si qua ipse meis venatibus auxi
suspendive tholo aut sacra ad fastigia fixi,
hunc sine me turbare globum et rege tela per auras.'
Dixerat, et toto conixus corpore ferrum
coniicit: hasta volans noctis diverberat umbras
et venit adversi in tergum Sulmonis ibique
frangitur ac fisso transit praecordia ligno.
Volvitur ille vomens calidum de pectore flumen
frigidus, et longis singultibus ilia pulsat.
Diversi circumspiciunt. Hoc acrior idem
ecce aliud summa telum librabat ab aure.

402. 'torquens' MSS.

Dum trepidant, iit hasta Tago per tempus utrumque
stridens traiectoque haesit tepefacta cerebro.
Saevit atrox Volcens nec teli conspicit usquam
auctorem nec quo se ardens immittere possit.
'Tu tamen interea calido mihi sanguine poenas
persolves amborum' inquit; simul ense recluso
ibat in Euryalum. Tum vero exterritus, amens
conclamat Nisus, nec se celare tenebris
amplius aut tantum potuit perferre dolorem:
'Me, me—adsum qui feci—in me convertite ferrum,
o Rutuli: mea fraus omnis; nihil iste nec ausus
nec potuit (caelum hoc et conscia sidera testor);
tantum infelicem nimium dilexit amicum.'
Talia dicta dabat; sed viribus ensis adactus
transadigit costas et candida pectora rumpit.
Volvitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
it cruor, inque umeros cervix collapsa recumbit:
purpureus veluti cum flos succisus aratro
languescit moriens, lassove papavera collo
demisere caput, pluvia cum forte gravantur.
At Nisus ruit in medios solumque per omnes
Volcentem petit, in solo Volcente moratur.
Quem circum glomerati hostes hinc comminus atque hinc
proturbant. Instat non setius ac rotat ensem
fulmineum, donec Rutuli clamantis in ore
condidit adverso et moriens animam abstulit hosti.
Tum super exanimum sese proiecit amicum
confossus, placidaque ibi demum morte quievit.
  Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam memori vos eximet aevo,
dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
accolet imperiumque pater Romanus habebit.
  Victores praeda Rutuli spoliisque potiti
Volcentem exanimum flentes in castra ferebant.
Nec minor in castris luctus Rhamnete reperto
exsangui et primis una tot caede peremptis,
Serranoque Numaque. Ingens concursus ad ipsa
corpora seminecesque viros tepidaque recentem
caede locum et plenos spumanti sanguine rivos.

Agnoscunt spolia inter se galeamque nitentem
Messapi et multo phaleras sudore receptas.
Et iam prima novo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile:
iam sole infuso, iam rebus luce retectis
Turnus in arma viros, armis circumdatus ipse,
suscitat, aeratasque acies in proelia cogit
quisque suas variisque acuunt rumoribus iras.
Quin ipsa arrectis, visu miserabile, in hastis
praefigunt capita et multo clamore sequuntur
Euryali et Nisi.
Aeneadae duri murorum in parte sinistra
opposuere aciem, nam dextera cingitur amni,
ingentesque tenent fossas et turribus altis
stant maesti; simul ora virum praefixa movebant,
nota nimis miseris atroque fluentia tabo.
Interea pavidam volitans pennata per urbem
nuntia Fama ruit matrisque allabitur aures
Euryali. At subitus miserae calor ossa reliquit,
excussi manibus radii revolutaque pensa.
Evolat infelix et femineo ululatu,
scissa comam, muros amens atque agmina cursu
prima petit, non illa virum non illa pericli
telorumque memor; caelum dehinc questibus implet:
'Hunc ego te, Euryale, aspicio? tune ille senectae
sera meae requies, potuisti linquere solam,
crudelis? nec te, sub tanta pericula missum,
affari extremum miserae data copia matri?
Heu, terra ignota canibus data praeda Latinis
alitibusque iaces, nec te tua funera mater
produxi pressive oculos aut vulnera lavi,
veste tegens, tibi quam noctes festina diesque
urgebam et tela curas solabar aniles.
Quo sequar? aut quae nunc artus avulsaque membra
et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
nate, refers? hoc sum terraque marique secuta?
Figite me, si qua est pietas, in me omnia tela
coniicite, o Rutuli, me primam absumite ferro:
aut tu, magne Pater divum, miserere tuoque

invisum hoc detrude caput sub Tartara telo,
quando aliter nequeo crudelem abrumpere vitam.'
Hoc fletu concussi animi, maestusque per omnes
it gemitus: torpent infractae ad proelia vires.
Illam incendentem luctus Idaeus et Actor
Ilionei monitu et multum lacrimantis Iuli
corripiunt interque manus sub tecta reponunt.
At tuba terribilem sonitum procul aere canoro
increpuit; sequitur clamor caelumque remugit.
Accelerant acta pariter testudine Volsci
et fossas implere parant ac vellere vallum.
Quaerunt pars aditum et scalis ascendere muros,
qua rara est acies interlucetque corona
non tam spissa viris. Telorum effundere contra
omne genus Teucri ac duris detrudere contis,
assueti longo muros defendere bello.
Saxa quoque infesto volvebant pondere si qua
possent tectam aciem perrumpere, cum tamen omnes
ferre iuvat subter densa testudine casus.
Nec iam sufficiunt. Nam qua globus imminet ingens,
immanem Teucri molem volvuntque ruuntque,
quae stravit Rutulos late armorumque resolvit
tegmina. Nec curant caeco contendere Marte
amplius audaces Rutuli, sed pellere vallo
missilibus certant.
Parte alia horrendus visu quassabat Etruscam
pinum et fumiferos infert Mezentius ignes;
at Messapus equum domitor, Neptunia proles,
rescindit vallum et scalas in moenia poscit.
Vos, o Calliope, precor, aspirate canenti,
quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus
ediderit, quem quisque virum demiserit Orco;
et mecum ingentes oras evolvite belli.
[Et meministis enim, divae, et memorare potestis.]
Turris erat vasto suspectu et pontibus altis,
opportuna loco, summis quam viribus omnes
expugnare Itali summaque evertere opum vi
certabant, Troes contra defendere saxis
perque cavas densi tela intorquere fenestras.

Princeps ardentem coniecit lampada Turnus
et flammam affixit lateri, quae plurima vento
corripuit tabulas et postibus haesit adesis.
Turbati trepidare intus frustraque malorum
velle fugam. Dum se glomerant retroque residunt
in partem, quae peste caret, tum pondere turris
procubuit subito et caelum tonat omne fragore.
Semineces ad terram, immani mole secuta,
confixique suis telis et pectora duro
transfossi ligno veniunt. Vix unus Helenor
et Lycus elapsi. Quorum primaevus Helenor,
Maeonio regi quem serva Licymnia furtim
sustulerat vetitisque ad Troiam miserat armis,
ense levis nudo parmaque inglorius alba;
isque ubi se Turni media inter millia vidit,
hinc acies atque hinc acies astare Latinas:
ut fera, quae densa venantum saepta corona
contra tela furit seseque haud nescia morti
iniicit et saltu supra venabula fertur,
haud aliter iuvenis medios moriturus in hostes
irruit et, qua tela videt densissima, tendit.
At pedibus longe melior Lycus inter et hostes
inter et arma fuga muros tenet altaque certat
prendere tecta manu sociumque attingere dextras.
Quem Turnus, pariter cursu teloque secutus,
increpat his victor: Nostrasne evadere, demens,
sperasti te posse manus?' simul arripit ipsum
pendentem et magna muri cum parte revellit.
Qualis ubi aut leporem aut candenti corpore cycnum
sustulit alta petens pedibus Iovis armiger uncis,
quaesitum aut matri multis balatibus agnum
Martius a stabulis rapuit lupus. Undique clamor
tollitur: invadunt et fossas aggere complent;
ardentes taedas alii ad fastigia iactant.
Ilioneus saxo atque ingenti fragmine montis
Lucetium portae subeuntem ignesque ferentem,
Emathiona Liger, Corynaeum sternit Asilas,
hic iaculo bonus, hic longe fallente sagitta;
Ortygium Caeneus, victorem Caenea Turnus,

Turnus Ityn Cloniumque, Dioxippum Promolumque
et Sagarim et summis stantem pro turribus Idan,
Privernum Capys. Hunc primo levis hasta Themillae
strinxerat: ille manum proiecto tegmine demens
ad vulnus tulit; ergo alis allapsa sagitta
et laevo affixa est lateri manus, abditaque intus
spiramenta animae letali vulnere rupit.
Stabat in egregiis Arcentis filius armis,
pictus acu chlamydem et ferrugine clarus Hibera,
insignis facie, genitor quem miserat Arcens,
eductum matris luco Symaethia circum
flumina, pinguis ubi et placabilis ara Palici:
stridentem fundam positis Mezentius hastis
ipse ter adducta circum caput egit habena,
et media adversi liquefacto tempora plumbo
diffidit, ac multa porrectum extendit harena.
Tum primum bello celerem intendisse sagittam
dicitur, ante feras solitus terrere fugaces,
Ascanius fortemque manu fudisse Numanum,
cui Remulo cognomen erat, Turnique minorem
germanam nuper thalamo sociatus habebat.
Is primam ante aciem digna atque indigna relatu
vociferans tumidusque novo praecordia regno
ibat et ingentem sese clamore ferebat:
'Non pudet obsidione iterum valloque teneri,
bis capti Phryges, et morti praetendere muros?
En qui nostra sibi bello conubia poscunt!
Quis deus Italiam, quae vos dementia adegit?
Non hic Atridae nec fandi fictor Ulixes:
durum a stirpe genus natos ad flumina primum
deferimus saevoque gelu duramus et undis.
Venatu invigilant pueri silvasque fatigant,
flectere ludus equos et spicula tendere cornu.
At patiens operum parvoque assueta iuventus
aut rastris terram domat aut quatit oppida bello.
Omne aevum ferro teritur, versaque iuvencum
terga fatigamus hasta; nec tarda senectus
debilitat vires animi mutatque vigorem:
canitiem galea premimus, semperque recentes

comportare iuvat praedas et vivere rapto.
Vobis picta croco et fulgenti murice vestis,
desidiae cordi, iuvat indulgere choreis,
et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.
O vere Phrygiae (neque enim Phryges), ite per alta
Dindyma, ubi assuetis biforem dat tibia cantum,
tympana vos buxusque vocat Berecyntia Matris
Idaeae: sinite arma viris et cedite ferro.'
  Talia iactantem dictis ac dira canentem
non tulit Ascanius, nervoque obversus equino
intendit telum diversaque bracchia ducens
constitit, ante Iovem supplex per vota precatus:
'Iuppiter omnipotens, audacibus annue coeptis.
Ipse tibi ad tua templa feram sollemnia dona
et statuam ante aras aurata fronte iuvencum
candentem pariterque caput cum matre ferentem,
iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.'
Audiit et caeli Genitor de parte serena
intonuit laevum, sonat una fatifer arcus:
effugit horrendum stridens adducta sagitta
perque caput Remuli venit et cava tempora ferro
transigit. 'I, verbis virtutem illude superbis:
bis capti Phryges haec Rutulis responsa remittunt:'
hoc tantum Ascanius. Teucri clamore sequuntur
laetitiaque fremunt animosque ad sidera tollunt.
Aetheria tum forte plaga crinitus Apollo
desuper Ausonias acies urbemque videbat,
nube sedens, atque his victorem affatur Iulum:
'Macte nova virtute, puer: sic itur ad astra,
dis genite et geniture deos. Iure omnia bella
gente sub Assaraci fato ventura resident,
nec te Troia capit.' Simul haec effatus ab alto
aethere se misit, spirantes dimovet auras
Ascaniumque petit. Forma tum vertitur oris
antiquum in Buten (hic Dardanio Anchisae
armiger ante fuit fidusque ad limina custos,
tum comitem Ascanio pater addidit): ibat Apollo
omnia longaevo similis, vocemque coloremque
et crines albos et saeva sonoribus arma,

atque his ardentem dictis affatur Iulum:
'Sit satis, Aenide, telis impune Numanum
oppetiisse tuis; primam hanc tibi magnus Apollo
concedit laudem et paribus non invidet armis:
cetera parce, puer, bello.' Sic orsus Apollo
mortales medio aspectus sermone reliquit
et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
Agnovere deum proceres divinaque tela
Dardanidae pharetramque fuga sensere sonantem.
Ergo avidum pugnae dictis ac numine Phoebi
Ascanium prohibent, ipsi in certamina rursus
succedunt animasque in aperta pericula mittunt.
It clamor totis per propugnacula muris,
intendunt acres arcus ammentaque torquent.
Sternitur omne solum telis, tum scuta cavaeque
dant sonitum flictu galeae, pugna aspera surgit:
quantus ab occasu veniens pluvialibus Haedis
verberat imber humum, quam multa grandine nimbi
in vada praecipitant, cum Iuppiter horridus Austris
torquet aquosam hiemem et caelo cava nubila rumpit.
  Pandarus et Bitias, Idaeo Alcanore creti,
quos Iovis eduxit luco silvestris Iaera
abietibus iuvenes patriis et montibus aequos,
portam, quae ducis imperio commissa, recludunt,
freti armis, ultroque invitant moenibus hostem.
Ipsi intus dextra ac laeva pro turribus astant,
armati ferro et cristis capita alta corusci:
quales aëriae liquentia flumina circum,
sive Padi ripis Athesim seu propter amoenum,
consurgunt geminae quercus intonsaque caelo
attollunt capita et sublimi vertice nutant.
Irrumpunt aditus Rutuli ut videre patentes.
Continuo Quercens et pulcher Aquiculus armis
et praeceps animi Tmarus et Mavortius Haemon
agminibus totis aut versi terga dedere,
aut ipso portae posuere in limine vitam.
Tum magis increscunt animis discordibus irae;
et iam collecti Troes glomerantur eodem
et conferre manum et procurrere longius audent.

Ductori Turno diversa in parte furenti
turbantique viros perfertur nuntius, hostem
fervere caede nova et portas praebere patentes.
Deserit inceptum atque immani concitus ira
Dardaniam ruit ad portam fratresque superbos.
Et primum Antiphaten (is enim se primus agebat),
Thebana de matre nothum Sarpedonis alti,
coniecto sternit iaculo; volat Itala cornus
aëra per tenerum stomachoque infixa sub altum
pectus abit: reddit specus atri vulneris undam
spumantem, et fixo ferrum in pulmone tepescit.
Tum Meropem atque Erymanta manu, tum sternit Aphidnum,
tum Bitian ardentem oculis animisque frementem
non iaculo (neque enim iaculo vitam ille dedisset):
sed magnum stridens contorta falarica venit,
fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga
nec duplici squama lorica fidelis et auro
sustinuit; collapsa ruunt immania membra.
Dat tellus gemitum, et clipeum super intonat ingens.
Talis in Euboico Baiarum litore quondam
saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
constructam ponto iaciunt; sic illa ruinam
prona trahit penitusque vadis illisa recumbit:
miscent se maria, et nigrae attolluntur harenae;
tum sonitu Prochyta alta tremit durumque cubile
Inarime Iovis imperiis imposta Typhoeo.

Hic Mars armipotens animum viresque Latinis
addidit et stimulos acres sub pectore vertit
immisitque Fugam Teucris atrumque Timorem.
Undique conveniunt, quoniam data copia pugnae
bellatorque animo deus incidit.
Pandarus ut fuso germanum corpore cernit
et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
portam vi magna converso cardine torquet,
obnixus latis umeris, multosque suorum
moenibus exclusos duro in certamine linquit;
ast alios secum includit recipitque ruentes,
demens, qui Rutulum in medio non agmine regem
viderit irrumpentem ultroque incluserit urbi,

immanem veluti pecora inter inertia tigrim.
Continuo nova lux oculis effulsit, et arma
horrendum sonuere; tremunt in vertice cristae
sanguineae, clipeoque micantia fulmina mittit.
Agnoscunt faciem invisam atque immania membra
turbati subito Aeneadae. Tum Pandarus ingens
emicat et mortis fraternae fervidus ira
effatur: 'Non haec dotalis regia Amatae,
nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
Castra inimica vides: nulla hinc exire potestas.'
Olli subridens sedato pectore Turnus
'Incipe, si qua animo virtus, et consere dextram:
hic etiam inventum Priamo narrabis Achillem.'
Dixerat. Ille rudem nodis et cortice crudo
intorquet summis annixus viribus hastam:
excepere aurae; vulnus Saturnia Iuno
detorsit veniens, portaeque infigitur hasta.
'At non hoc telum, mea quod vi dextera versat,
effugies; neque enim is teli nec vulneris auctor:'
sic ait, et sublatum alte consurgit in ensem
et mediam ferro gemina inter tempora frontem
dividit impubesque immani vulnere malas.
Fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus:
collapsos artus atque arma cruenta cerebro
sternit humi moriens, atque illi partibus aequis
huc caput atque illuc umero ex utroque pependit.
Diffugiunt versi trepida formidine Troes:
et si continuo victorem ea cura subisset,
rumpere claustra manu sociosque immittere portis,
ultimus ille dies bello gentique fuisset;
sed furor ardentem caedisque insana cupido
egit in adversos.
Principio Phalerim et succiso poplite Gygen
excipit; hinc raptas fugientibus ingerit hastas
in tergum (Iuno vires animumque ministrat);
addit Halym comitem et confixa Phegea parma,
ignaros deinde in muris Martemque cientes
Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque.

733. Fortasse legendum est 'clipeus.'

Lyncea tendentem contra sociosque vocantem
vibranti gladio conixus ab aggere dexter
occupat (huic uno deiectum comminus ictu
cum galea longe iacuit caput); inde ferarum
vastatorem Amycum, quo non felicior alter
ungere tela manu ferrumque armare veneno,
et Clytium Aeoliden et amicum Crethea Musis,
Crethea Musarum comitem, cui carmina semper
et citharae cordi numerosque intendere nervis;
semper equos atque arma virum pugnasque canebat.
  Tandem ductores audita caede suorum
conveniunt Teucri, Mnestheus acerque Serestus,
palantesque vident socios hostemque receptum.
Et Mnestheus 'Quo deinde fugam, quo tenditis?' inquit,
'quos alios muros, quae iam ultra moenia habetis?
Unus homo et vestris, o cives, undique saeptus
aggeribus tantas strages impune per urbem
ediderit? iuvenum primos tot miserit Orco?
non infelicis patriae veterumque deorum
et magni Aeneae, segnes, miseretque pudetque?'
Talibus accensi firmantur et agmine denso
consistunt. Turnus paulatim excedere pugna
et fluvium petere ac partem, quae cingitur unda;
acrius hoc Teucri clamore incumbere magno
et glomerare manum. Ceu saevum turba leonem
cum telis premit infensis, at territus ille,
asper, acerba tuens, retro redit, et neque terga
ira dare aut virtus patitur, nec tendere contra
ille quidem hoc cupiens potis est per tela virosque:
haud aliter retro dubius vestigia Turnus
improperata refert, et mens exaestuat ira.
Quin etiam bis tum medios invaserat hostes,
bis confusa fuga per muros agmina vertit;
sed manus e castris propere coit omnis in unum,
nec contra vires audet Saturnia Iuno
sufficere; aëriam caelo nam Iuppiter Irim
demisit germanae haud mollia iussa ferentem,
ni Turnus cedat Teucrorum moenibus altis.
Ergo nec clipeo iuvenis subsistere tantum

nec dextra valet: iniectis sic undique telis
obruitur. Strepit assiduo cava tempora circum
tinnitu galea, et saxis solida aera fatiscunt,
discussaeque iubae capiti, nec sufficit umbo
ictibus: ingeminant hastis et Troes et ipse
fulmineus Mnestheus. Tum toto corpore sudor
liquitur et piceum (nec respirare potestas)
flumen agit; fessos quatit aeger anhelitus artus.
Tum demum praeceps saltu sese omnibus armis
in fluvium dedit: ille suo cum gurgite flavo
accepit venientem ac mollibus extulit undis
et laetum sociis abluta caede remisit.

AENEIS.

LIBER DECIMUS.

PANDITUR interea domus omnipotentis Olympi,
conciliumque vocat divum pater atque hominum rex
sideream in sedem, terras unde arduus omnes
castraque Dardanidum aspectat populosque Latinos.
Considunt tectis bipatentibus. Incipit ipse:
'Caelicolae magni, quianam sententia vobis
versa retro tantumque animis certatis iniquis?
Abnueram bello Italiam concurrere Teucris.
Quae contra vetitum discordia? quis metus aut hos
aut hos arma sequi ferrumque lacessere suasit?
Adveniet iustum pugnae (ne arcessite) tempus,
cum fera Carthago Romanis arcibus olim
exitium magnum atque Alpes immittet apertas:
tum certare odiis, tum res rapuisse licebit.
Nunc sinite, et placitum laeti componite foedus.'
  Iuppiter haec paucis; at non Venus aurea contra
pauca refert:
  'O Pater, o hominum rerumque aeterna potestas
(namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?),
cernis ut insultent Rutuli Turnusque feratur
per medios insignis equis tumidusque secundo
Marte ruat? non clausa tegunt iam moenia Teucros:
quin intra portas atque ipsis proelia miscent
aggeribus murorum et inundant sanguine fossas.
Aeneas ignarus abest. Numquamne levari
obsidione sines? muris iterum imminet hostis
nascentis Troiae, nec non exercitus alter,
atque iterum in Teucros Aetolis surgit ab Arpis

Tydides. Equidem credo, mea vulnera restant
et tua progenies mortalia demoror arma.
Si sine pace tua atque invito numine Troes
Italiam petiere, luant peccata neque illos
iuveris auxilio; sin tot responsa secuti,
quae Superi Manesque dabant, cur nunc tua quisquam
vertere iussa potest aut cur nova condere fata?
quid repetam exustas Erycino in litore classes,
quid tempestatum regem ventosque furentes
Aeolia excitos aut actam nubibus Irim?
nunc etiam Manes (haec intemptata manebat
sors rerum) movet; et superis immissa repente
Allecto medias Italum bacchata per urbes.
Nil super imperio moveor: speravimus ista,
dum fortuna fuit; vincant quos vincere mavis.
Si nulla est regio, Teucris quam det tua coniunx
dura, per eversae, Genitor, fumantia Troiae
excidia obtestor, liceat dimittere ab armis
incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem.
Aeneas sane ignotis iactetur in undis
et, quamcumque viam dederit Fortuna, sequatur:
hunc tegere et dirae valeam subducere pugnae.
Est Amathus, est celsa mihi Paphus atque Cythera
Idaliaeque domus: positis inglorius armis
exigat hic aevum. Magna ditione iubeto
Carthago premat Ausoniam: nihil urbibus inde
obstabit Tyriis. Quid pestem evadere belli
iuvit et Argolicos medium fugisse per ignes
totque maris vastaeque exhausta pericula terrae,
dum Latium Teucri recidivaque Pergama quaerunt?
Non satius cineres patriae insedisse supremos
atque solum, quo Troia fuit? Xanthum et Simoenta
redde, oro, miseris iterumque revolvere casus
da, pater, Iliacos Teucris.' Tum regia Iuno
acta furore gravi: 'Quid me alta silentia cogis
rumpere et obductum verbis vulgare dolorem?
Aenean hominum quisquam divumque subegit
bella sequi aut hostem regi se inferre Latino?
Italiam petiit fatis auctoribus (esto)

Cassandrae impulsus furiis: num linquere castra
hortati sumus aut vitam committere ventis,
num puero summam belli, num credere muros,
Tyrrhenamque fidem aut gentes agitare quietas?
Quis deus in fraudem, quae dura potentia nostra
egit? Ubi hic Iuno, demissave nubibus Iris?
Indignum est Italos Troiam circumdare flammis
nascentem et patria Turnum consistere terra,
cui Pilumnus avus, cui diva Venilia mater:
quid face Troianos atra vim ferre Latinis,
arva aliena iugo premere atque avertere praedas?
Quid soceros legere et gremiis abducere pactas,
pacem orare manu, praefigere puppibus arma?
Tu potes Aenean manibus subducere Graium
proque viro nebulam et ventos obtendere inanes,
tu potes in totidem classem convertere Nymphas:
nos aliquid Rutulos contra iuvisse nefandum est?
"Aeneas ignarus abest:" ignarus et absit.
Est Paphus Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
quid gravidam bellis urbem et corda aspera temptas?
Nosne tibi fluxas Phrygiae res vertere fundo
conamur? nos, an miseros qui Troas Achivis
obiecit? quae causa fuit, consurgere in arma
Europamque Asiamque et foedera solvere furto?
me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter,
aut ego tela dedi fovive Cupidine bella?
Tum decuit metuisse tuis: nunc sera querellis
haud iustis assurgis et irrita iurgia iactas.'
  Talibus orabat Iuno, cunctique fremebant
caelicolae assensu vario, ceu flamina prima
cum deprensa fremunt silvis et caeca volutant
murmura, venturos nautis prodentia ventos.
Tum Pater omnipotens, rerum cui prima potestas,
infit (eo dicente deum domus alta silescit
et tremefacta solo tellus, silet arduus aether,
tum zephyri posuere, premit placida aequora pontus):
'Accipite ergo animis atque haec mea figite dicta.
Quandoquidem Ausonios coniungi foedere Teucris
haud licitum, nec vestra capit discordia finem:

quae cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
Tros Rutulusve fuat, nullo discrimine habebo,
seu fatis Italum castra obsidione tenentur
sive errore malo Troiae monitisque sinistris.
Nec Rutulos solvo: sua cuique exorsa laborem
fortunamque ferent. Rex Iuppiter omnibus idem.
Fata viam invenient.' Stygii per flumina fratris,
per pice torrentes atraque voragine ripas
annuit, et totum nutu tremefecit Olympum.
Hic finis fandi. Solio tum Iuppiter aureo
surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt.
Interea Rutuli portis circum omnibus instant
sternere caede viros et moenia cingere flammis.
At legio Aeneadum vallis obsessa tenetur,
nec spes ulla fugae. Miseri stant turribus altis
nequiquam et rara muros cinxere corona
Asius Imbrasides Hicetaoniusque Thymoetes
Assaracique duo et senior cum Castore Thymbris,
prima acies; hos germani Sarpedonis ambo
et Clarus et Thaemon Lycia comitantur ab alta.
Fert ingens toto conixus corpore saxum,
haud partem exiguam montis, Lyrnesius Acmon,
nec Clytio genitore minor nec fratre Menestheo.
Hi iaculis, illi certant defendere saxis
molirique ignem nervoque aptare sagittas.
Ipse inter medios, Veneris iustissima cura,
Dardanius caput ecce puer detectus honestum,
qualis gemma micat, fulvum quae dividit aurum,
aut collo decus aut capiti; vel quale per artem
inclusum buxo aut Oricia terebintho
lucet ebur; fusos cervix cui lactea crines
accipit et molli subnectens circulus auro.
Te quoque magnanimae viderunt, Ismare, gentes
vulnera dirigere et calamos armare veneno,
Maeonia generose domo, ubi pinguia culta
exercentque viri Pactolusque irrigat auro.
Affuit et Mnestheus, quem pulsi pristina Turni
aggere murorum sublimem gloria tollit,
et Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi.

Illi inter sese duri certamina belli
contulerant: media Aeneas freta nocte secabat.
Namque ut ab Evandro castris ingressus Etruscis
regem adit et regi memorat nomenque genusque,
quidve petat quidve ipse ferat, Mezentius arma
quae sibi conciliet, violentaque pectora Turni
edocet, humanis quae sit fiducia rebus
admonet immiscetque preces: haud fit mora, Tarchon
iungit opes foedusque ferit; tum libera fati
classem conscendit iussis gens Lydia divum,
externo commissa duci. Aeneia puppis
prima tenet, rostro Phrygios subiuncta leones,
imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
Hic magnus sedet Aeneas secumque volutat
eventus belli varios, Pallasque sinistro
affixus lateri iam quaerit sidera, opacae
noctis iter, iam quae passus terraque marique.
Pandite nunc Helicona, deae, cantusque movete,
quae manus interea Tuscis comitetur ab oris
Aenean armetque rates pelagoque vehatur.
Massicus aerata princeps secat aequora Tigri:
sub quo mille manus iuvenum, qui moenia Clusi
quique urbem liquere Cosas, quis tela sagittae
gorytique leves umeris et letifer arcus.
Una torvus Abas: huic totum insignibus armis
agmen et aurato fulgebat Apolline puppis.
Sexcentos illi dederat Populonia mater
expertos belli iuvenes, ast Ilva trecentos
insula inexhaustis Chalybum generosa metallis.
Tertius ille hominum divumque interpres Asilas,
cui pecudum fibrae, caeli cui sidera parent
et linguae volucrum et praesagi fulminis ignes,
mille rapit densos acie atque horrentibus hastis.
Hos parere iubent Alpheae ab origine Pisae,
urbs Etrusca solo. Sequitur pulcherrimus Astur,
Astur equo fidens et versicoloribus armis.
Tercentum adiiciunt (mens omnibus una sequendi)
qui Caerete domo, qui sunt Minionis in arvis,
et Pyrgi veteres intempestaeque Graviscae.

Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello,
transierim, Cinyre, et paucis comitate Cupavo,
cuius olorinae surgunt de vertice pennae,
crimen, Amor, vestrum formaeque insigne paternae.
Namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati,
populeas inter frondes umbramque sororum
dum canit et maestum Musa solatur amorem,
canentem molli pluma duxisse senectam,
linquentem terras et sidera voce sequentem.
Filius, aequales comitatus classe catervas,
ingentem remis Centaurum promovet: ille
instat aquae saxumque undis immane minatur
arduus et longa sulcat maria alta carina.
Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
fatidicae Mantus et Tusci filius amnis,
qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen
(Mantua, dives avis: sed non genus omnibus unum:
gens illi triplex, populi sub gente quaterni,
ipsa caput populis, Tusco de sanguine vires).
Hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
quos patre Benaco velatus harundine glauca
Mincius infesta ducebat in aequora pinu.
It gravis Aulestes centenaque arbore fluctum
verberat assurgens, spumant vada marmore verso.
Hunc vehit immanis Triton et caerula concha
exterrens freta, cui laterum tenus hispida nanti
frons hominem praefert, in pristim desinit alvus:
spumea semifero sub pectore murmurat unda.
Tot lecti proceres ter denis navibus ibant
subsidio Troiae et campos salis aere secabant.
Iamque dies caelo concesserat almaque curru
noctivago Phoebe medium pulsabat Olympum:
Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)
ipse sedens clavumque regit velisque ministrat.
Atque illi medio in spatio chorus ecce suarum
occurrit comitum: Nymphae, quas alma Cybebe
numen habere maris Nymphasque e navibus esse
iusserat, innabant pariter fluctusque secabant,
quot prius aeratae steterant ad litora prorae.

Agnoscunt longe regem lustrantque choreis.
Quarum quae fandi doctissima Cymodocea
pone sequens dextra puppim tenet ipsaque dorso
eminet ac laeva tacitis subremigat undis,
tum sic ignarum alloquitur: 'Vigilasne, deum gens,
Aenea? vigila et velis immitte rudentes.
Nos sumus Idaeae sacro de vertice pinus,
nunc pelagi Nymphae, classis tua. Perfidus ut nos
praecipites ferro Rutulus flammaque premebat,
rupimus invitae tua vincula teque per aequor
quaerimus. Hanc Genetrix faciem miserata refecit
et dedit esse deas aevumque agitare sub undis.
At puer Ascanius muro fossisque tenetur
tela inter media atque horrentes Marte Latinos.
Iam loca iussa tenet forti permixtus Etrusco
Arcas eques: medias illis opponere turmas,
ne castris iungant, certa est sententia Turno.
Surge age et Aurora socios veniente vocari
primus in arma iube et clipeum cape, quem dedit ipse
invictum Ignipotens atque oras ambiit auro.
Crastina lux, mea si non irrita dicta putaris,
ingentes Rutulae spectabit caedis acervos.'
Dixerat, et dextra discedens impulit altam
haud ignara modi puppim: fugit illa per undas
ocior et iaculo et ventos aequante sagitta.
Inde aliae celerant cursus. Stupet inscius ipse
Tros Anchisiades; animos tamen omine tollit.
Tum breviter supera aspectans convexa precatur:
'Alma parens Idaea deum, cui Dindyma cordi
turrigeraeque urbes biiugique ad frena leones,
tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques
augurium Phrygibusque adsis pede, diva, secundo.'
Tantum effatus. Et interea revoluta ruebat
matura iam luce dies noctemque fugarat:
principio sociis edicit, signa sequantur
atque animos aptent armis pugnaeque parent se.
Iamque in conspectu Teucros habet et sua castra,
stans celsa in puppi, clipeum cum deinde sinistra
extulit ardentem. Clamorem ad sidera tollunt

Dardanidae e muris, spes addita suscitat iras,
tela manu iaciunt: quales sub nubibus atris
Strymoniae dant signa grues atque aethera tranant
cum sonitu fugiuntque notos clamore secundo.
At Rutulo regi ducibusque ea mira videri
Ausoniis, donec versas ad litora puppes
respiciunt totumque allabi classibus aequor.
Ardet apex capiti cristisque a vertice flamma
funditur et vastos umbo vomit aureus ignes:
non secus ac liquida si quando nocte cometae
sanguinei lugubre rubent aut Sirius ardor,
ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris,
nascitur et laevo contristat lumine caelum.
  Haud tamen audaci Turno fiducia cessit
litora praecipere et venientes pellere terra.
[Ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:]
'Quod votis optastis, adest, perfringere dextra:
in manibus Mars ipse, viri. Nunc coniugis esto
quisque suae tectique memor, nunc magna referte
facta, patrum laudes. Ultro occurramus ad undam,
dum trepidi, egressisque labant vestigia prima.
audentes Fortuna iuvat.'
Haec ait, et secum versat, quos ducere contra
vel quibus obsessos possit concredere muros.
  Interea Aeneas socios de puppibus altis
pontibus exponit. Multi servare recursus
languentis pelagi et brevibus se credere saltu,
per remos alii. Speculatus litora Tarchon,
qua vada non spirant nec fracta remurmurat unda,
sed mare inoffensum crescenti allabitur aestu,
advertit subito proram sociosque precatur:
'Nunc, o lecta manus, validis incumbite remis;
tollite, ferte rates; inimicam findite rostris
hanc terram, sulcumque sibi premat ipsa carina.
Frangere nec tali puppim statione recuso
arrepta tellure semel.' Quae talia postquam
effatus Tarchon, socii consurgere tonsis
spumantesque rates arvis inferre Latinis,
donec rostra tenent siccum, et sedere carinae

omnes innocuae, sed non puppis tua, Tarchon.
Namque inflicta vadis dorso dum pendet iniquo,
anceps sustentata diu, fluctusque fatigat,
solvitur atque viros mediis exponit in undis;
fragmina remorum quos et fluitantia transtra
impediunt, retrahitque pedem simul unda relabens.
  Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
totam aciem in Teucros et contra in litore sistit.
Signa canunt. Primus turmas invasit agrestes
Aeneas, omen pugnae, stravitque Latinos
occiso Therone, virum qui maximus ultro
Aenean petit: huic gladio perque aerea suta,
per tunicam squalentem auro latus haurit apertum.
Inde Lichan ferit, exsectum iam matre perempta
et tibi, Phoebe, sacrum, casus evadere ferri
quod licuit parvo. Nec longe Cissea durum
immanemque Gyan, sternentes agmina clava,
deiecit leto: nihil illos Herculis arma
nec validae iuvere manus genitorque Melampus,
Alcidae comes usque graves dum terra labores
praebuit. Ecce Pharo, voces dum iactat inertes,
intorquens iaculum clamanti sistit in ore.
Tu quoque, flaventem prima lanugine malas
dum sequeris Clytium infelix, nova gaudia, Cydon,
Dardania stratus dextra, securus amorum,
qui iuvenum tibi semper erant, miserande iaceres,
ni fratrum stipata cohors foret obvia, Phorci
progenies—septem numero, septenaque tela
coniiciunt; partim galea clipeoque resultant
irrita, deflexit partim stringentia corpus
alma Venus. Fidum Aeneas affatur Achaten:
'Suggere tela mihi: non ullum dextera frustra
torserit in Rutulos, steterunt quae in corpore Graium
Iliacis campis.' Tum magnam corripit hastam
et iacit: illa volans clipei transverberat aera
Maeonis et thoraca simul cum pectore rumpit.
Huic frater subit Alcanor fratremque ruentem
sustentat dextra: traiecto missa lacerto
protinus hasta fugit servatque cruenta tenorem,

dexteraque ex umero nervis moribunda pependit.
Tum Numitor iaculo fratris de corpore rapto
Aenean petiit: sed non et figere contra
est licitum, magnique femur perstrinxit Achatae.
Hic Curibus fidens primaevo corpore Clausus
advenit et rigida Dryopem ferit eminus hasta
sub mentum graviter pressa pariterque loquentis
vocem animamque rapit traiecto gutture; at ille
fronte ferit terram et crassum vomit ore cruorem.
Tres quoque Threicios Boreae de gente suprema
et tres, quos Idas pater et patria Ismara mittit,
per varios sternit casus. Accurrit Halaesus
Auruncaeque manus, subit et Neptunia proles,
insignis Messapus equis. Expellere tendunt
nunc hi, nunc illi; certatur limine in ipso
Ausoniae. Magno discordes aethere venti
proelia ceu tollunt animis et viribus aequis;
non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit;
anceps pugna diu, stant obnixa omnia contra:
haud aliter Troianae acies aciesque Latinae
concurrunt: haeret pede pes densusque viro vir.
  At parte ex alia, qua saxa rotantia late
impulerat torrens arbustaque diruta ripis,
Arcadas insuetos acies inferre pedestres
ut vidit Pallas Latio dare terga sequaci—
aspera quis natura loci dimittere quando
suasit equos—unum quod rebus restat egenis,
nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris:
'Quo fugitis, socii? per vos et fortia facta,
per ducis Evandri nomen devictaque bella
spemque meam, patriae quae nunc subit aemula laudi,
fidite ne pedibus. Ferro rumpenda per hostes
est via. Qua globus ille virum densissimus urget,
hac vos et Pallanta ducem patria alta reposcit.
Numina nulla premunt, mortali urgemur ab hoste
mortales, totidem nobis animaeque manusque.
Ecce, maris magna claudit nos obiice pontus,
Deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petemus?'
Haec ait et medius densos prorumpit in hostes.

Obvius huic primum, fatis adductus iniquis,
fit Lagus. Hunc, magno vellit dum pondere saxum,
intorto figit telo, discrimina costis
per medium qua spina dabat, hastamque receptat
ossibus haerentem. Quem non super occupat Hisbo,
ille quidem hoc sperans: nam Pallas ante ruentem,
dum furit, incautum crudeli morte sodalis
excipit atque ensem tumido in pulmone recondit.
Hinc Sthenium petit et Rhoeti de gente vetusta
Anchemolum, thalamos ausum incestare novercae.
Vos etiam, gemini, Rutulis cecidistis in agris,
Daucia, Laride Thymberque, simillima proles,
indiscreta suis gratusque parentibus error;
at nunc dura dedit vobis discrimina Pallas:
nam tibi, Thymbre, caput Evandrius abstulit ensis;
te decisa suum, Laride, dextera quaerit,
semianimesque micant digiti ferrumque retractant.
Arcadas accensos monitu et praeclara tuentes
facta viri mixtus dolor et pudor armat in hostes.
Tum Pallas biiugis fugientem Rhoetea praeter
traiicit. Hoc spatium tantumque morae fuit Ilo;
Ilo namque procul validam direxerat hastam,
quam medius Rhoeteus intercipit, optime Teuthra,
te fugiens fratremque Tyren, curruque volutus
caedit semianimis Rutulorum calcibus arva.
Ac velut optato ventis aestate coortis
dispersa immittit silvis incendia pastor;
correptis subito mediis extenditur una
horrida per latos acies Vulcania campos;
ille sedens victor flammas despectat ovantes:
non aliter socium virtus coit omnis in unum
teque iuvat, Palla. Sed bellis acer Halaesus
tendit in adversos seque in sua colligit arma.
Hic mactat Ladona Pheretaque Demodocumque,
Strymonio dextram fulgenti deripit ense
elatam in iugulum, saxo ferit ora Thoantis
ossaque dispersit cerebro permixta cruento.
Fata canens silvis genitor celarat Halaesum:
ut senior leto canentia lumina solvit,

iniecere manum Parcae telisque sacrarunt
Evandri. Quem sic Pallas petit ante precatus:
'Da nunc, Thybri pater, ferro, quod missile libro,
fortunam atque viam duri per pectus Halaesi.
Haec arma exuviasque viri tua quercus habebit.'
Audiit illa deus: dum texit Imaona Halaesus,
Arcadio infelix telo dat pectus inermum.
At non caede viri tanta perterrita Lausus,
pars ingens belli, sinit agmina: primus Abantem
oppositum interemit, pugnae nodumque moramque.
Sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci
et vos, o Graiis imperdita corpora, Teucri.
Agmina concurrunt ducibusque et viribus aequis.
Extremi addensent acies nec turba moveri
tela manusque sinit. Hinc Pallas instat et urget,
hinc contra Lausus, nec multum discrepat aetas:
egregii forma, sed queis Fortuna negarat
in patriam reditus. Ipsos concurrere passus
haud tamen inter se magni regnator Olympi:
mox illos sua fata manent maiore sub hoste.
Interea soror alma monet succedere Lauso
Turnum, qui volucri curru medium secat agmen.
Ut vidit socios, 'Tempus desistere pugna;
solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
debetur; cuperem ipse parens spectator adesset:'
haec ait, et socii cesserunt aequore iusso.
At Rutulum abscessu iuvenis tum iussa superba
miratus stupet in Turno corpusque per ingens
lumina volvit obitque truci procul omnia visu,
talibus et dictis it contra dicta tyranni:
'Aut spoliis ego iam raptis laudabor opimis
aut leto insigni: sorti pater aequus utrique est.
Tolle minas.' Fatus medium procedit in aequor.
Frigidus Arcadibus coit in praecordia sanguis.
Desiluit Turnus biiugis, pedes apparat ire
comminus; utque leo, specula cum vidit ab alta
stare procul campis meditantem in proelia taurum,
advolat: haud alia est Turni venientis imago.
Hunc ubi contiguum missae fore credidit hastae,

ire prior Pallas, si qua fors adiuvet ausum
viribus imparibus, magnumque ita ad aethera fatur:
'Per patris hospitium et mensas, quas advena adisti,
te precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis.
Cernat semineci sibi me rapere arma cruenta,
victoremque ferant morientia lumina Turni.'
Audiit Alcides iuvenem magnumque sub imo
corde premit gemitum lacrimasque effundit inanes.
Tum genitor natum dictis affatur amicis:
'Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus
omnibus est vitae: sed famam extendere factis,
hoc virtutis opus. Troiae sub moenibus altis
tot nati cecidere deum; quin occidit una
Sarpedon, mea progenies. Etiam sua Turnum
fata vocant, metasque dati pervenit ad aevi.'
Sic ait atque oculos Rutulorum reiicit arvis.
At Pallas magnis emittit viribus hastam
vaginaque cava fulgentem deripit ensem.
Illa volans umeri surgunt qua tegmina summa
incidit atque viam clipei molita per oras
tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
Hic Turnus ferro praefixum robur acuto
in Pallanta diu librans iacit atque ita fatur:
'Aspice, num mage sit nostrum penetrabile telum.'
Dixerat; at clipeum, tot ferri terga, tot aeris,
quem pellis totiens obeat circumdata tauri,
vibranti cuspis medium transverberat ictu
loricaeque moras et pectus perforat ingens.
Ille rapit calidum frustra de corpore telum:
una eademque via sanguis animusque sequuntur.
Corruit in vulnus; sonitum super arma dedere;
et terram hostilem moriens petit ore cruento.
Quem Turnus super assistens
'Arcades, haec' inquit 'memores mea dicta referte
Evandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
Quisquis honos tumuli, quidquid solamen humandi est,
largior. Haud illi stabunt Aeneia parvo
hospitia.' Et laevo pressit pede talia fatus
exanimem, rapiens immania pondera baltei

impressumque nefas: una sub nocte iugali
caesa manus iuvenum foede thalamique cruenti,
quae Clonus Eurytides multo caelaverat auro;
quo nunc Turnus ovat spolio gaudetque potitus.
Nescia mens hominum fati sortisque futurae
et servare modum, rebus sublata secundis!
Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
intactum Pallanta et cum spolia ista diemque
oderit. At socii multo gemitu lacrimisque
impositum scuto referunt Pallanta frequentes:
'O dolor atque decus magnum rediture parenti,
haec te prima dies bello dedit, haec eadem aufert,
cum tamen ingentes Rutulorum linquis acervos.'
  Nec iam fama mali tanti, sed certior auctor
advolat Aeneae, tenui discrimine leti
esse suos, versis tempus succurrere Teucris.
Proxima quaeque metit gladio latumque per agmen
ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
caede nova quaerens. Pallas, Evander, in ipsis
omnia sunt oculis, mensae, quas advena primas
tunc adiit, dextraeque datae. Sulmone creatos
quattuor hic iuvenes, totidem, quos educat Ufens,
viventes rapit, inferias quos immolet umbris
captivoque rogi perfundat sanguine flammas.
Inde Mago procul infensam contenderat hastam.
Ille astu subit; at tremebunda supervolat hasta;
et genua amplectens effatur talia supplex:
'Per patrios manes et spes surgentis Iuli
te precor hanc animam serves natoque patrique.
Est domus alta, iacent penitus defossa talenta
caelati argenti, sunt auri pondera facti
infectique mihi. Non hic victoria Teucrum
vertitur aut anima una dabit discrimina tanta.'
Dixerat. Aeneas contra cui talia reddit:
'Argenti atque auri memoras quae multa talenta,
natis parce tuis. Belli commercia Turnus
sustulit ista prior iam tum Pallante perempto.
Hoc patris Anchisae manes, hoc sentit Iulus.'
Sic fatus galeam laeva tenet atque reflexa

cervice oranti capulo tenus applicat ensem.
Nec procul Haemonides, Phoebi Triviaeque sacerdos,
infula cui sacra redimibat tempora vitta,
totus collucens veste atque insignibus armis:
quem congressus agit campo lapsumque superstans
immolat ingentique umbra tegit; arma Serestus
lecta refert umeris, tibi, rex Gradive, tropaeum.
Instaurant acies Vulcani stirpe creatus
Caeculus et veniens Marsorum montibus Umbro:
Dardanides contra furit. Anxuris ense sinistram
et totum clipei ferro deiecerat orbem
(dixerat ille aliquid magnum vimque affore verbo
crediderat, caeloque animum fortasse ferebat
canitiemque sibi et longos promiserat annos):
Tarquitus exsultans contra fulgentibus armis,
silvicolae Fauno Dryope quem Nympha crearat,
obvius ardenti sese obtulit. Ille reducta
loricam clipeique ingens onus impedit hasta;
tum caput orantis nequiquam et multa parantis
dicere deturbat terrae truncumque tepentem
provolvens super haec inimico pectore fatur:
'Istic nunc, metuende, iace. Non te optima mater
condet humi patriove onerabit membra sepulcro:
alitibus linquere feris aut gurgite mersum
unda feret piscesque impasti vulnera lambent.'
Protinus Antaeum et Lucam, prima agmina Turni,
persequitur fortemque Numam fulvumque Camertem,
magnanimo Volcente satum, ditissimus agri
qui fuit Ausonidum et tacitis regnavit Amyclis.
Aegaeon qualis, centum cui bracchia dicunt
centenasque manus, quinquaginta oribus ignem
pectoribusque arsisse, Iovis cum fulmina contra
tot paribus streperet clipeis, tot stringeret enses:
sic toto Aeneas desaevit in aequore victor,
ut semel intepuit mucro. Quin ecce Niphaei
quadriiuges in equos adversaque pectora tendit.
Atque illi longe gradientem et dira frementem
ut videre, metu versi retroque ruentes
effunduntque ducem rapiuntque ad litora currus.

Interea biiugis infert se Lucagus albis
in medios fraterque Liger; sed frater habenis
flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem.
Haud tulit Aeneas tanto fervore furentes:
irruit adversaque ingens apparuit hasta.
Cui Liger:
'Non Diomedis equos nec currum cernis Achillis
aut Phrygiae campos: nunc belli finis et aevi
his dabitur terris.' Vesano talia late
dicta volant Ligeri. Sed non et Troïus heros
dicta parat contra: iaculum nam torquet in hostem.
Lucagus ut pronus pendens in verbera telo
admonuit biiugos, proiecto dum pede laevo
aptat se pugnae, subit oras hasta per imas
fulgentis clipei, tum laevum perforat inguen:
excussus curru moribundus volvitur arvis.
Quem pius Aeneas dictis affatur amaris:
'Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum
prodidit aut vanae vertere ex hostibus umbrae:
ipse rotis saliens iuga deseris.' Haec ita fatus
arripuit biiugos; frater tendebat inertes
infelix palmas, curru delapsus eodem:
'Per te, per qui te talem genuere parentes,
vir Troiane, sine hanc animam et miserere precantis.'
Pluribus oranti Aeneas: 'Haud talia dudum
dicta dabas. Morere et fratrem ne desere frater.'
Tum latebras animae pectus mucrone recludit.
Talia per campos edebat funera ductor
Dardanius, torrentis aquae vel turbinis atri
more furens. Tandem erumpunt et castra relinquunt
Ascanius puer et nequiquam obsessa iuventus.
 Iunonem interea compellat Iuppiter ultro:
'O germana mihi atque eadem gratissima coniunx,
ut rebare, Venus (nec te sententia fallit)
Troianas sustentat opes, non vivida bello
dextra viris animusque ferox patiensque pericli.'
Cui Iuno submissa 'Quid, o pulcherrime coniunx,
sollicitas aegram et tua tristia iussa timentem?
Si mihi, quae quondam fuerat quamque esse decebat,

vis in amore foret! non hoc mihi namque negares,
omnipotens, quin et pugnae subducere Turnum
et Dauno possem incolumem servare parenti.
Nunc pereat Teucrisque pio det sanguine poenas.
Ille tamen nostra deducit origine nomen
(Pilumnusque illi quartus pater), et tua larga
saepe manu multisque oneravit limina donis.'
Cui rex aetherii breviter sic fatur Olympi:
'Si mora praesentis leti tempusque caduco
oratur iuveni meque hoc ita ponere sentis,
tolle fuga Turnum atque instantibus eripe fatis:
hactenus indulsisse vacat. Sin altior istis
sub precibus venia ulla latet totumque moveri
mutarive putas bellum, spes pascis inanes.'
Et Iuno allacrimans: 'Quid si, quae voce gravaris,
mente dares atque haec Turno rata vita maneret?
Nunc manet insontem gravis exitus, aut ego veri
vana feror. Quod ut o potius formidine falsa
ludar et in melius tua, qui potes, orsa reflectas!'
Haec ubi dicta dedit, caelo se protinus alto
misit, agens hiemem nimbo succincta per auras,
Iliacamque aciem et Laurentia castra petivit.
Tum dea nube cava tenuem sine viribus umbram
in faciem Aeneae (visu mirabile monstrum)
Dardaniis ornat telis clipeumque iubasque
divini assimulat capitis, dat inania verba,
dat sine mente sonum gressusque effingit euntis,
morte obita quales fama est volitare figuras
aut quae sopitos deludunt somnia sensus.
At primas laeta ante acies exsultat imago
irritatque virum telis et voce lacessit.
Instat cui Turnus stridentemque eminus hastam
coniicit: illa dato vertit vestigia tergo.
Tum vero Aenean aversum ut cedere Turnus
credidit atque animo spem turbidus hausit inanem:
'Quo fugis, Aenea? thalamos ne desere pactos;
hac dabitur dextra tellus quaesita per undas.'
Talia vociferans sequitur strictumque coruscat
mucronem nec ferre videt sua gaudia ventos.

Forte ratis celsi coniuncta crepidine saxi
expositis stabat scalis et ponte parato,
qua rex Clusinis advectus Osinius oris.
Huc sese trepida Aeneae fugientis imago
coniicit in latebras; nec Turnus segnior instat
exsuperatque moras et pontes transilit altos.
Vix proram attigerat: rumpit Saturnia funem
avulsamque rapit revoluta per aequora navem.
Illum autem Aeneas absentem in proelia poscit;
obvia multa virum demittit corpora morti:
Tum levis haud ultra latebras iam quaerit imago,
sed sublime volans nubi se immiscuit atrae:
cum Turnum medio interea fert aequore turbo.
Respicit ignarus rerum ingratusque salutis
et duplices cum voce manus ad sidera tendit.
'Omnipotens Genitor, tanton' me crimine dignum
duxisti et tales voluisti expendere poenas?
quo feror? unde abii? quae me fuga quemve reducit?
Laurentesne iterum muros aut castra videbo?
Quid manus illa virum, qui me meaque arma secuti?
quosne (nefas) omnes infanda in morte reliqui
et nunc palantes video gemitumque cadentum
accipio? Quid ago? Aut quae iam satis ima dehiscat
terra mihi? Vos o potius miserescite, venti:
in rupes, in saxa (volens vos Turnus adoro)
ferte ratem saevisque vadis immittite syrtis,
quo neque me Rutuli nec conscia fama sequatur.'
Haec memorans animo nunc huc, nunc fluctuat illuc,
an sese mucrone ob tantum dedecus amens
induat et crudum per costas exigat ensem,
fluctibus an iaciat mediis et litora nando
curva petat Teucrumque iterum se reddat in arma.
Ter conatus utramque viam, ter maxima Iuno
continuit iuvenemque animi miserata repressit.
Labitur alta secans fluctuque aestuque secundo
et patris antiquam Dauni defertur ad urbem.
At Iovis interea monitis Mezentius ardens
succedit pugnae Teucrosque invadit ovantes.
Concurrunt Tyrrhenae acies atque omnibus uni,

uni odiisque viro telisque frequentibus instant.
Ille velut rupes, vastum quae prodit in aequor,
obvia ventorum furiis expostaque ponto,
vim cunctam atque minas perfert caelique marisque,
ipsa immota manens, prolem Dolichaonis Hebrum
sternit humi, cum quo Latagum Palmumque fugacem,
sed Latagum saxo atque ingenti fragmine montis
occupat os faciemque adversam, poplite Palmum
succiso volvi segnem sinit, armaque Lauso
donat habere umeris et vertice figere cristas.
Nec non Evanthen Phrygium Paridisque Mimanta
aequalem comitemque, una quem nocte Theano
in lucem genitori Amyco dedit et face praegnans
Cisseis regina Parin: † Paris † urbe paterna
occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
Ac velut ille canum morsu de montibus altis
actus aper, multos Vesulus quem pinifer annos
defendit multosque palus Laurentia, silva
pastus harundinea, postquam inter retia ventum est,
substitit infremuitque ferox et inhorruit armos,
nec cuiquam irasci propiusque accedere virtus,
sed iaculis tutisque procul clamoribus instant;
ille autem impavidus partes cunctatur in omnes,
dentibus infrendens, et tergo decutit hastas:
haud aliter, iustae quibus est Mezentius irae,
non ulli est animus stricto concurrere ferro;
missilibus longe et vasto clamore lacessunt.
Venerat antiquis Corythi de finibus Acron,
Graius homo, infectos linquens profugus hymenaeos.
Hunc ubi miscentem longe media agmina vidit,
purpureum pennis et pactae coniugis ostro,
impastus stabula alta leo ceu saepe peragrans
(suadet enim vesana fames), si forte fugacem
conspexit capream aut surgentem in cornua cervum,
gaudet, hians immane, comasque arrexit et haeret
visceribus super incumbens, lavit improba taeter
ora cruor,
sic ruit in densos alacer Mezentius hostes.

705. MSS. 'Parin creat: urbe paterna'

Sternitur infelix Acron et calcibus atram
tundit humum exspirans infractaque tela cruentat.
Atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
sternere nec iacta caecum dare cuspide vulnus:
obvius adversoque occurrit seque viro vir
contulit, haud furto melior, sed fortibus armis.
Tum super abiectum posito pede nixus et hasta:
'Pars belli haud temnenda, viri, iacet altus Orodes.'
Conclamant socii laetum paeana secuti.
Ille autem exspirans 'Non me, quicumque es, inulto,
victor, nec longum laetabere: te quoque fata
prospectant paria atque eadem mox arva tenebis.'
Ad quae subridens mixta Mezentius ira,
'Nunc morere. Ast de me divum pater atque hominum rex
viderit.' Hoc dicens eduxit corpore telum:
olli dura quies oculos et ferreus urget
somnus, in aeternam clauduntur lumina noctem.
  Caedicus Alcathoum obtruncat, Sacrator Hydaspen
Partheniumque Rapo et praedurum viribus Orsen,
Messapus Croniumque Lucaoniumque Erichaeten,
illum infrenis equi lapsu tellure iacentem,
hunc peditem pedes. Et Lycius processerat Agis,
quem tamen haud expers Valerus virtutis avitae
deiicit; at Thronium Salius Saliumque Nealces
insidiis, iaculo et longe fallente sagitta.
  Iam gravis aequabat luctus et mutua Mavors
funera: caedebant pariter pariterque ruebant
victores victique, neque his fuga nota neque illis.
Di Iovis in tectis iram miserantur inanem
amborum et tantos mortalibus esse labores:
hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Iuno,
pallida Tisiphone media inter millia saevit.
At vero ingentem quatiens Mezentius hastam
turbidus ingreditur campo. Quam magnus Orion,
cum pedes incedit medii per maxima Nerei
stagna viam scindens, umero supereminet undas,
aut summis referens annosam montibus ornum
ingrediturque solo et caput inter nubila condit:
talis se vastis infert Mezentius armis.

Huic contra Aeneas, speculatus in agmine longo,
obvius ire parat. Manet imperterritus ille,
hostem magnanimum opperiens, et mole sua stat;
atque oculis spatium emensus, quantum satis hastae:
'Dextra mihi deus et telum, quod missile libro,
nunc adsint! Voveo praedonis corpore raptis
indutum spoliis ipsum te, Lause, tropaeum
Aeneae.' Dixit, stridentemque eminus hastam
iecit; at illa volans clipeo est excussa proculque
egregium Antoren latus inter et ilia figit,
Herculis Antoren comitem, qui missus ab Argis
haeserat Evandro atque Itala consederat urbe.
Sternitur infelix alieno vulnere caelumque
aspicit et dulces moriens reminiscitur Argos.
Tum pius Aeneas hastam iacit: illa per orbem
aere cavum triplici, per linea terga tribusque
transiit intextum tauris opus imaque sedit
inguine, sed vires haud pertulit. Ocius ensem
Aeneas, viso Tyrrheni sanguine laetus,
eripit a femine et trepidanti fervidus instat.
Ingemuit cari graviter genitoris amore,
ut vidit, Lausus, lacrimaeque per ora volutae.
Hic mortis durae casum tuaque optima facta,
si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
non equidem nec te, iuvenis memorande, silebo.
Ille pedem referens et inutilis inque ligatus
cedebat clipeoque inimicum hastile trahebat:
prorupit iuvenis seseque immiscuit armis
iamque assurgentis dextra plagamque ferentis
Aeneae subiit mucronem ipsumque morando
sustinuit. Socii magno clamore sequuntur,
dum genitor nati parma protectus abiret,
telaque coniiciunt proturbantque eminus hostem
missilibus. Furit Aeneas tectusque tenet se.
Ac velut effusa si quando grandine nimbi
praecipitant, omnis campis diffugit arator
omnis et agricola, et tuta latet arce viator
aut amnis ripis aut alti fornice saxi,
dum pluit in terris, ut possint sole reducto

exercere diem: sic obrutus undique telis
Aeneas nubem belli, dum detonet omnis,
sustinet et Lausum increpitat Lausoque minatur:
'Quo moriture ruis maioraque viribus audes?
fallit te incautum pietas tua.' Nec minus ille
exsultat demens; saevae iamque altius irae
Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
Parcae fila legunt: validum namque exigit ensem
per medium Aeneas iuvenem totumque recondit.
Transiit et parmam mucro, levia arma minacis,
et tunicam, molli mater quam neverat auro,
implevitque sinum sanguis; tum vita per auras
concessit maesta ad manes corpusque reliquit.
At vero ut vultum vidit morientis et ora,
ora modis Anchisiades pallentia miris,
ingemuit miserans graviter dextramque tetendit,
et mentem patriae subiit pietatis imago.
'Quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus istis,
quid pius Aeneas tanta dabit indole dignum?
Arma, quibus laetatus, habe tua, teque parentum
manibus et cineri, si qua est ea cura, remitto.
Hoc tamen infelix miseram solabere mortem,
Aeneae magni dextra cadis.' Increpat ultro
cunctantes socios et terra sublevat ipsum,
sanguine turpantem comptos de more capillos.
  Interea genitor Tiberini ad fluminis undam
vulnera siccabat lymphis corpusque levabat
arboris acclinis trunco. Procul aerea ramis
dependet galea et prato gravia arma quiescunt.
Stant lecti circum iuvenes: ipse aeger anhelans
colla fovet, fusus propexam in pectore barbam;
multa super Lauso rogitat multumque remittit
qui revocent maestique ferant mandata parentis.
At Lausum socii exanimem super arma ferebant
flentes, ingentem atque ingenti vulnere victum.
Agnovit longe gemitum praesaga mali mens:
canitiem multo deformat pulvere et ambas
ad caelum tendit palmas et corpore inhaeret.
'Tantane me tenuit vivendi, nate, voluptas,

ut pro me hostili paterer succedere dextrae,
quem genui? tuane haec genitor per vulnera servor,
morte tua vivens? Heu, nunc misero mihi demum
exitium infelix, nunc alte vulnus adactum.
Idem ego, nate, tuum maculavi crimine nomen,
pulsus ob invidiam solio sceptrisque paternis.
Debueram patriae poenas odiisque meorum:
omnes per mortes animam sontem ipse dedissem!
Nunc vivo neque adhuc homines lucemque relinquo:
sed linquam.' Simul hoc dicens attollit in aegrum
se femur et, quamquam vis alto vulnere tardat,
haud deiectus equum duci iubet. Hoc decus illi,
hoc solamen erat; bellis hoc victor abibat
omnibus. Alloquitur maerentem et talibus infit:
'Rhaebe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,
viximus. Aut hodie victor spolia illa cruenta
et caput Aeneae referes Lausique dolorum
ultor eris mecum aut, aperit si nulla viam vis,
occumbes pariter; neque enim, fortissime, credo,
iussa aliena pati et dominos dignabere Teucros.'
Dixit et exceptus tergo consueta locavit
membra manusque ambas iaculis oneravit acutis,
aere caput fulgens cristaque hirsutus equina.
Sic cursum in medios rapidus dedit: aestuat ingens
uno in corde pudor mixtoque insania luctu
[et furiis agitatus amor et conscia virtus],
atque hic Aenean magna ter voce vocavit.
Aeneas agnovit enim laetusque precatur:
'Sic Pater ille deum faciat, sic altus Apollo,
incipias conferre manum.'
Tantum effatus et infesta subit obvius hasta.
Ille autem 'Quid me erepto, saevissime, nato
terres? Haec via sola fuit, qua perdere posses.
Nec mortem horremus nec divum parcimus ulli.
Desine: nam venio moriturus et haec tibi porto
dona prius.' Dixit telumque intorsit in hostem;
inde aliud super atque aliud figitque volatque
ingenti gyro, sed sustinet aureus umbo.
Ter circum astantem laevos equitavit in orbes

tela manu iaciens, ter secum Troïus heros
immanem aerato circumfert tegmine silvam.
Inde ubi tot traxisse moras, tot spicula taedet
vellere et urgetur pugna congressus iniqua,
multa movens animo iam tandem erumpit et inter
bellatoris equi cava tempora coniicit hastam.
Tollit se arrectum quadrupes et calcibus auras
verberat, effusumque equitem super ipse secutus
implicat eiectoque incumbit cernuus armo.
Clamore incendunt caelum Troesque Latinique.
Advolat Aeneas vaginaque eripit ensem
et super haec: 'Ubi nunc Mezentius acer et illa
effera vis animi?' Contra Tyrrhenus, ut auras
suspiciens hausit caelum mentemque recepit:
'Hostis amare, quid increpitas mortemque minaris?
nullum in caede nefas, nec sic ad proelia veni,
nec tecum meus haec pepigit mihi foedera Lausus.
Unum hoc per si qua est victis venia hostibus oro,
corpus humo patiare tegi. Scio acerba meorum
circumstare odia: hunc, oro, defende furorem
et me consortem nati concede sepulcro.'
Haec loquitur iuguloque haud inscius accipit ensem
undantique animam diffundit in arma cruore.

AENEIS.

LIBER UNDECIMUS.

Oceanum interea surgens Aurora reliquit:
Aeneas, quamquam et sociis dare tempus humandis
praecipitant curae turbataque funere mens est,
vota deum primo victor solvebat Eoo.
Ingentem quercum decisis undique ramis
constituit tumulo fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuvias, tibi, magne, tropaeum,
Bellipotens: aptat rorantes sanguine cristas
telaque trunca viri et bis sex thoraca petitum
perfossumque locis, clipeumque ex aere sinistrae
subligat atque ensem collo suspendit eburnum.
Tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
turba ducum) sic incipiens hortatur ovantes:
'Maxima res effecta, viri; timor omnis abesto,
quod superest: haec sunt spolia et de rege superbo
primitiae, manibusque meis Mezentius hic est.
Nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
Arma parate animis et spe praesumite bellum,
ne qua mora ignaros, ubi primum vellere signa
annuerint Superi pubemque educere castris,
impediat segnisve metu sententia tardet.
Interea socios inhumataque corpora terrae
mandemus, qui solus honos Acheronte sub imo est.
Ite' ait, 'egregias animas, quae sanguine nobis
hanc patriam peperere suo, decorate supremis
muneribus, maestamque Evandri primus ad urbem
mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
abstulit atra dies et funere mersit acerbo.'

Sic ait illacrimans recipitque ad limina gressum,
corpus ubi exanimi positum Pallantis Acoetes
servabat senior, qui Parrhasio Evandro
armiger ante fuit, sed non felicibus aeque
tum comes auspiciis caro datus ibat alumno.
Circum omnis famulumque manus Troianaque turba
et maestum Iliades crinem de more solutae.
Ut vero Aeneas foribus sese intulit altis,
ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
pectoribus, maestoque immugit regia luctu.
Ipse caput nivei fultum Pallantis et ora
ut vidit levique patens in pectore vulnus
cuspidis Ausoniae, lacrimis ita fatur obortis.
'Tene' inquit, 'miserande puer, cum laeta veniret,
invidit Fortuna mihi, ne regna videres
nostra neque ad sedes victor veherere paternas?
Non haec Evandro de te promissa parenti
discedens dederam, cum me complexus euntem
mitteret in magnum imperium metuensque moneret
acres esse viros, cum dura proelia gente.
Et nunc ille quidem spe multum captus inani
fors et vota facit cumulatque altaria donis:
nos iuvenem exanimum et nil iam caelestibus ullis
debentem vano maesti comitamur honore.
Infelix, nati funus crudele videbis!
Hi nostri reditus exspectatique triumphi,
haec mea magna fides? At non, Evandre, pudendis
vulneribus pulsum aspicies nec sospite dirum
optabis nato funus pater. Hei mihi, quantum
praesidium Ausonia et quantum tu perdis, Iule!'
Haec ubi deflevit, tolli miserabile corpus
imperat et toto lectos ex agmine mittit
mille viros, qui supremum comitentur honorem
intersintque patris lacrimis, solatia luctus
exigua ingentis, misero sed debita patri.
Haud segnes alii crates et molle feretrum
arbuteis texunt virgis et vimine querno
exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
Hic iuvenem agresti sublimem stramine ponunt,

qualem virgineo demessum pollice florem
seu mollis violae seu languentis hyacinthi,
cui neque fulgor adhuc nec dum sua forma recessit,
non iam mater alit tellus viresque ministrat.
Tum geminas vestes auroque ostroque rigentes
extulit Aeneas, quas illi laeta laborum
ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
fecerat et tenui telas discreverat auro.
Harum unam iuveni supremum maestus honorem
induit arsurasque comas obnubit amictu,
multaque praeterea Laurentis praemia pugnae
aggerat et longo praedam iubet ordine duci:
addit equos et tela, quibus spoliaverat hostem.
Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
inferias, caeso sparsuros sanguine flammas,
indutosque iubet truncos hostilibus armis
ipsos ferre duces inimicaque nomina figi.
Ducitur infelix aevo confectus Acoetes
pectora nunc foedans pugnis, nunc unguibus ora;
sternitur et toto proiectus corpore terrae.
Ducunt et Rutulo perfusos sanguine currus.
Post bellator equus positis insignibus Aethon
it lacrimans guttisque umectat grandibus ora.
Hastam alii galeamque ferunt, nam cetera Turnus
victor habet. Tum maesta phalanx Teucrique sequuntur
Tyrrhenique omnes et versis Arcades armis.
Postquam omnis longe comitum praecesserat ordo,
substitit Aeneas gemituque haec addidit alto:
'Nos alias hinc ad lacrimas eadem horrida belli
fata vocant: salve aeternum mihi, maxime Palla,
aeternumque vale.' Nec plura effatus ad altos
tendebat muros gressumque in castra ferebat.
  Iamque oratores aderant ex urbe Latina,
velati ramis oleae veniamque rogantes:
corpora, per campos ferro quae fusa iacebant,
redderet ac tumulo sineret succedere terrae;
nullum cum victis certamen et aethere cassis;
parceret hospitibus quondam socerisque vocatis.
Quos bonus Aeneas haud aspernanda precantes

prosequitur venia et verbis haec insuper addit:
'Quaenam vos tanto fortuna indigna, Latini,
implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
Pacem me exanimis et Martis sorte peremptis
oratis? equidem et vivis concedere vellem.
Nec veni, nisi fata locum sedemque dedissent,
nec bellum cum gente gero: rex nostra reliquit
hospitia et Turni potius se credidit armis.
Aequius huic Turnum fuerat se opponere morti:
si bellum finire manu, si pellere Teucros
apparat, his mecum decuit concurrere telis:
vixet, cui vitam deus aut sua dextra dedisset.
Nunc ite et miseris supponite civibus ignem.'
Dixerat Aeneas. Illi obstupuere silentes
conversique oculos inter se atque ora tenebant.
Tum senior semperque odiis et crimine Drances
infensus iuveni Turno sic ore vicissim
orsa refert: 'O fama ingens, ingentior armis
vir Troiane, quibus caelo te laudibus aequem?
iustitiaene prius mirer belline laborum?
Nos vero haec patriam grati referemus ad urbem
et te, si qua viam dederit fortuna, Latino
iungemus regi: quaerat sibi foedera Turnus.
Quin et fatales murorum attollere moles
saxaque subvectare umeris Troiana iuvabit.'
Dixerat haec, unoque omnes eadem ore fremebant.
Bis senos pepigere dies et pace sequestra
per silvas Teucri mixtique impune Latini
erravere iugis. Ferro sonat alta bipenni
fraxinus, evertunt actas ad sidera pinus,
robora nec cuneis et olentem scindere cedrum
nec plaustris cessant vectare gementibus ornos.
Et iam Fama volans, tanti praenuntia luctus,
Evandrum Evandrique domos et moenia replet,
quae modo victorem Latio Pallanta ferebat.
Arcades ad portas ruere et de more vetusto
funereas rapuere faces; lucet via longo
ordine flammarum et late discriminat agros.
Contra turba Phrygum veniens plangentia iungit

agmina. Quae postquam matres succedere tectis
viderunt, maestam incendunt clamoribus urbem.
At non Evandrum potis est vis ulla tenere,
sed venit in medios. Feretro Pallanta reposto
procubuit super atque haeret lacrimansque gemensque,
et via vix tandem voci laxata dolore est:
'Non haec, o Palla, dederas promissa parenti,
cautius ut saevo velles te credere Marti.
haud ignarus eram, quantum nova gloria in armis
et praedulce decus primo certamine posset.
Primitiae iuvenis miserae bellique propinqui
dura rudimenta et nulli exaudita deorum
vota precesque meae! tuque, o sanctissima coniunx,
felix morte tua neque in hunc servata dolorem!
Contra ego vivendo vici mea fata, superstes
restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
obruerent Rutuli telis! animam ipse dedissem
atque haec pompa domum me, non Pallanta, referret!
Nec vos arguerim, Teucri, nec foedera nec quas
iunximus hóspitio dextras: sors ista senectae
debita erat nostrae. Quod si immatura manebat
mors natum, caesis Volscorum millibus ante
ducentem in Latium Teucros cecidisse iuvabit.
Quin ego non alio digner te funere, Palla,
quam pius Aeneas et quam magni Phryges et quam
Tyrrhenique duces, Tyrrhenum exercitus omnis.
Magna tropaea ferunt, quos dat tua dextera leto.
Tu quoque nunc stares immanis truncus in armis,
esset par aetas et idem si robur ab annis,
Turne. Sed infelix Teucros quid demoror armis?
Vadite et haec memores regi mandata referte:
quod vitam moror invisam Pallante perempto,
dextera causa tua est, Turnum natoque patrique
quam debere vides. Meritis vacat hic tibi solus
fortunaeque locus. Non vitae gaudia quaero
(nec fas), sed nato Manes perferre sub imos.'
Aurora interea miseris mortalibus almam
extulerat lucem, referens opera atque labores:
iam pater Aeneas, iam curvo in litore Tarchon

constituere pyras. Huc corpora quisque suorum
more tulere patrum, subiectisque ignibus atris
conditur in tenebras altum caligine caelum.
Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
decurrere rogos, ter maestum funeris ignem
lustravere in equis ululatusque ore dedere;
spargitur et tellus lacrimis, sparguntur et arma:
it caelo clamorque virum clangorque tubarum.
Hic alii spolia occisis derepta Latinis
coniiciunt igni, galeas ensesque decoros
frenaque ferventesque rotas; pars munera nota,
ipsorum clipeos et non felicia tela.
Multa boum circa mactantur corpora Morti,
setigerosque sues raptasque ex omnibus agris
in flammam iugulant pecudes. Tum litore toto
ardentes spectant socios semiustaque servant
busta neque avelli possunt, nox umida donec
invertit caelum stellis ardentibus aptum.

Nec minus et miseri diversa in parte Latini
innumeras struxere pyras, et corpora partim
multa virum terrae infodiunt avectaque partim
finitimos tollunt in agros urbique remittunt,
cetera confusaeque ingentem caedis acervum
nec numero nec honore cremant: tunc undique vasti
certatim crebris collucent ignibus agri.
Tertia lux gelidam caelo dimoverat umbram:
maerentes altum cinerem et confusa ruebant
ossa focis tepidoque onerabant aggere terrae.
Iam vero in tectis, praedivitis urbe Latini,
praecipuus fragor et longi pars maxima luctus.
Hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum
pectora maerentum puerique parentibus orbi
dirum exsecrantur bellum Turnique hymenaeos:
ipsum armis ipsumque iubent decernere ferro,
qui regnum Italiae et primos sibi poscat honores.
Ingravat haec saevus Drances solumque vocari
testatur, solum posci in certamina Turnum.
Multa simul contra variis sententia dictis
pro Turno, et magnum reginae nomen obumbrat,

multa virum meritis sustentat fama tropaeis.
Hos inter motus, medio in flagrante tumultu,
ecce super maesti magna Diomedis ab urbe
legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
tantorum impensis operum, nil dona neque aurum
nec magnas valuisse preces, alia arma Latinis
quaerenda aut pacem Troiano ab rege petendum.
Deficit ingenti luctu rex ipse Latinus.
Fatalem Aenean manifesto numine ferri
admonet ira deum tumulique ante ora recentes.
Ergo concilium magnum primosque suorum
imperio accitos alta intra limina cogit.
Olli convenere fluuntque ad regia plenis
tecta viis. Sedet in mediis et maximus aevo
et primus sceptris haud laeta fronte Latinus.
Atque hic legatos Aetola ex urbe remissos
quae referant fari iubet, et responsa reposcit
ordine cuncta suo. Tum facta silentia linguis,
et Venulus dicto parens ita farier infit:
'Vidimus, o cives, Diomedem Argivaque castra,
atque iter emensi casus superavimus omnes
contigimusque manum, qua concidit Ilia tellus.
Ille urbem Argyripam patriae cognomine gentis
victor Gargani condebat Iapygis agris.
Postquam introgressi et coram data copia fandi,
munera praeferimus, nomen patriamque docemus,
qui bellum intulerint, quae causa attraxerit Arpos.
Auditis ille haec placido sic reddidit ore:
"O fortunatae gentes, Saturnia regna,
antiqui Ausonii, quae vos fortuna quietos
sollicitat suadetque ignota lacessere bella?
quicumque Iliacos ferro violavimus agros
(mitto ea, quae muris bellando exhausta sub altis,
quos Simois premat ille viros), infanda per orbem
supplicia et scelerum poenas expendimus omnes,
vel Priamo miseranda manus: scit triste Minervae
sidus et Euboicae cautes ultorque Caphereus.
Militia ex illa diversum ad litus abacti
Atrides Protei Menelaus adusque columnas

exsulat, Aetnaeos vidit Cyclopas Ulixes.
Regna Neoptolemi referam versosque penates
Idomenei? Libycone habitantes litore Locros?
Ipse Mycenaeus magnorum ductor Achivum
coniugis infandae prima inter limina dextra
oppetiit; devictam Asiam subsedit adulter.
Invidisse deos, patriis ut redditus aris
coniugium optatum et pulchram Calydona viderem?
Nunc etiam horribili visu portenta sequuntur,
et socii amissi petierunt aethera pennis
fluminibusque vagantur aves (heu dira meorum
supplicia!) et scopulos lacrimosis vocibus implent.
Haec adeo ex illo mihi iam speranda fuerunt
tempore, cum ferro caelestia corpora demens
appetii et Veneris violavi vulnere dextram.
Ne vero, ne me ad tales impellite pugnas:
nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
Pergama, nec veterum memini laetorve malorum.
Munera, quae patriis ad me portatis ab oris,
vertite ad Aenean. Stetimus tela aspera contra
contulimusque manus: experto credite, quantus
in clipeum assurgat, quo turbine torqueat hastam.
Si duo praeterea tales Idaea tulisset
terra viros, ultro Inachias venisset ad urbes
Dardanus, et versis lugeret Graecia fatis.
Quidquid apud durae cessatum est moenia Troiae,
Hectoris Aeneaeque manu victoria Graium
haesit et in decimum vestigia rettulit annum.
Ambo animis, ambo insignes praestantibus armis,
hic pietate prior. Coeant in foedera dextrae,
qua datur; ast armis concurrant arma cavete.'
Et responsa simul quae sint, rex optime, regis
audisti et quae sit magno sententia bello.'
  Vix ea legati, variusque per ora cucurrit
Ausonidum turbata fremor: ceu saxa morantur
cum rapidos amnes, fit clauso gurgite murmur
vicinaeque fremunt ripae crepitantibus undis.
Ut primum placati animi et trepida ora quierunt,
praefatus divos solio rex infit ab alto:

'Ante equidem summa de re statuisse, Latini,
et vellem et fuerat melius, non tempore tali
cogere concilium, cum muros assidet hostis.
Bellum importunum, cives, cum gente deorum
invictisque viris gerimus, quos nulla fatigant
proelia: nec victi possunt absistere ferro.
Spem si quam ascitis Aetolum habuistis in armis,
ponite. Spes sibi quisque; sed haec quam angusta videtis.
Cetera qua rerum iaceant perculsa ruina,
ante oculos interque manus sunt omnia vestras.
Nec quemquam incuso: potuit quae plurima virtus
esse, fuit; toto certatum est corpore regni.
Nunc adeo quae sit dubiae sententia menti
expediam et paucis (animos adhibete) docebo.
Est antiquus ager Tusco mihi proximus amni,
longus in occasum, fines super usque Sicanos;
Aurunci Rutulique serunt et vomere duros
exercent colles atque horum asperrima pascunt.
Haec omnis regio et celsi plaga pinea montis
cedat amicitiae Teucrorum, et foederis aequas
dicamus leges sociosque in regna vocemus.
Considant, si tantus amor, et moenia condant.
Sin alios fines aliamque capessere gentem
est animus possuntque solo decedere nostro:
bis denas Italo texamus robore naves
seu plures complere valent (iacet omnis ad undam
materies), ipsi numerumque modumque carinis
praecipiant, nos aera manus navalia demus.
Praeterea qui dicta ferant et foedera firment
centum oratores prima de gente Latinos
ire placet pacisque manu praetendere ramos,
munera portantes aurique eborisque talenta
et sellam regni trabeamque insignia nostri.
Consulite in medium et rebus succurrite fessis.'
Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni
obliqua invidia stimulisque agitabat amaris,
largus opum et lingua melior, sed frigida bello
dextera, consiliis habitus non futtilis auctor,
seditione potens (genus huic materna superbum

nobilitas dabat, incertum de patre ferebat),
surgit et his onerat dictis atque aggerat iras:
'Rem nulli obscuram nostrae nec vocis egentem
consulis, o bone rex: cuncti se scire fatentur,
quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant.
Det libertatem fandi flatusque remittat,
cuius ob auspicium infaustum moresque sinistros
(dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
lumina tot cecidisse ducum totamque videmus
consedisse urbem luctu, dum Troïa temptat
castra fugae fidens et caelum territat armis.
Unum etiam donis istis, quae plurima mitti
Dardanidis dicique iubes, unum, optime regum,
adiicias, nec te ullius violentia vincat
quin natam egregio genero dignisque hymenaeis
des, pater, et pacem hanc aeterno foedere iungas.
Quod si tantus habet mentes et pectora terror,
ipsum obtestemur veniamque oremus ab ipso,
cedat, ius proprium regi patriaeque remittat.
Quid miseros totiens in aperta pericula cives
proiicis, o Latio caput horum et causa malorum?
Nulla salus bello: pacem te poscimus omnes,
Turne, simul pacis solum inviolabile pignus.
Primus ego, invisum quem tu tibi fingis (et esse
nil moror), en supplex venio. Miserere tuorum.
Pone animos et pulsus abi. Sat funera fusi
vidimus, ingentes et desolavimus agros.
Aut si fama movet, si tantum pectore robur
concipis et si adeo dotalis regia cordi est,
aude atque adversum fidens fer pectus in hostem.
Scilicet ut Turno contingat regia coniunx,
nos animae viles, inhumata infletaque turba,
sternamur campis. Etiam tu, si qua tibi vis,
si patrii quid Martis habes, illum aspice contra,
qui vocat.'
  Talibus exarsit dictis violentia Turni.
dat gemitum rumpitque has imo pectore voces:
'Larga quidem, Drance, semper tibi copia fandi
tum, cum bella manus poscunt, patribusque vocatis

primus ades. Sed non replenda est curia verbis,
quae tuto tibi magna volant, dum distinet hostem
agger murorum nec inundant sanguine fossae.
Proinde tona eloquio, solitum tibi, meque timoris
argue tu, Drance, quando tot stragis acervos
Teucrorum tua dextra dedit passimque tropaeis
insignes agros. Possit quid vivida virtus,
experiare licet; nec longe scilicet hostes
quaerendi nobis: circumstant undique muros.
Imus in adversos: quid cessas? an tibi Mavors
ventosa in lingua pedibusque fugacibus istis
semper erit?
Pulsus ego? aut quisquam merito, foedissime, pulsum
arguet, Iliaco tumidum qui crescere Thybrim
sanguine et Evandri totam cum stirpe videbit
procubuisse domum atque exutos Arcadas armis?
Haud ita me experti Bitias et Pandarus ingens
et quos mille die victor sub Tartara misi,
inclusus muris hostilique aggere saeptus.
"Nulla salus bello." Capiti cane talia, demens,
Dardanio rebusque tuis. Proinde omnia magno
ne cessa turbare metu atque extollere vires
gentis bis victae, contra premere arma Latini.
Nunc et Myrmidonum proceres Phrygia arma tremescunt,
nunc et Tydides et Larisaeus Achilles,
amnis et Hadriacas retro fugit Aufidus undas.
Vel cum se pavidum contra mea iurgia fingit
artificis scelus et formidine crimen acerbat.
Numquam animam talem dextra hac (absiste moveri)
amittes: habitet tecum et sit pectore in isto.
Nunc ad te et tua magna, pater, consulta revertor.
Si nullam nostris ultra spem ponis in armis,
si tam deserti sumus et semel agmine verso
funditus occidimus neque habet Fortuna regressum,
oremus pacem et dextras tendamus inertes.
Quamquam o, si solitae quicquam virtutis adesset,
ille mihi ante alios fortunatusque laborum
egregiusque animi, qui, ne quid tale videret,
procubuit moriens et humum simul ore momordit.

Sin et opes nobis et adhuc intacta iuventus
auxilioque urbes Italae populique supersunt,
sin et Troianis cum multo gloria venit
sanguine (sunt illis sua funera parque per omnes
tempestas): cur indecores in limine primo
deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
Multa dies variique labor mutabilis aevi
rettulit in melius, multos alterna revisens
lusit et in solido rursus Fortuna locavit.
Non erit auxilio nobis Aetolus et Arpi:
at Messapus erit felixque Tolumnius et quos
tot populi misere duces, nec parva sequetur
gloria delectos Latio et Laurentibus agris.
Est et Volscorum egregia de gente Camilla,
agmen agens equitum et florentes aere catervas.
Quod si me solum Teucri in certamina poscunt
idque placet tantumque bonis communibus obsto,
non adeo has exosa manus Victoria fugit,
ut tanta quicquam pro spe temptare recusem.
Ibo animis contra, vel magnum praestet Achillem
factaque Vulcani manibus paria induat arma
ille licet. Vobis animam hanc soceroque Latino
Turnus ego, haud ulli veterum virtute secundus,
devovi. "Solum Aeneas vocat:" et vocet oro;
nec Drances potius, sive est haec ira deorum,
morte luat, sive est virtus et gloria, tollat.'
Illi haec inter se dubiis de rebus agebant
certantes; castra Aeneas aciemque movebat:
nuntius ingenti per regia tecta tumultu
ecce ruit magnisque urbem terroribus implet,
instructos acie Tiberino a flumine Teucros
Tyrrhenamque manum totis descendere campis.
Extemplo turbati animi concussaque vulgi
pectora et arrectae stimulis haud mollibus irae.
Arma manu trepidi poscunt, fremit arma iuventus,
flent maesti mussantque patres. Hic undique clamor
dissensu vario magnus se tollit in auras
haud secus atque alto in luco cum forte catervae
consedere avium piscosove amne Padusae

dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni.
'Immo' ait 'o cives' arrepto tempore Turnus,
'cogite concilium et pacem laudate sedentes:
illi armis in regna ruunt.' Nec plura locutus
corripuit sese et tectis citus extulit altis.
'Tu, Voluse, armari Volscorum edice maniplos,
duc' ait 'et Rutulos. Equitem Messapus in armis
et cum fratre Coras latis diffundite campis.
Pars aditus urbis firmet turresque capessat;
cetera, qua iusso, mecum manus inferat arma.'
Ilicet in muros tota discurritur urbe.
Concilium ipse pater et magna incepta Latinus
deserit ac tristi turbatus tempore differt,
multaque se incusat, qui non acceperit ultro
Dardanium Aenean generumque asciverit urbi.
Praefodiunt alii portas aut saxa sudesque
subvectant. Bello dat signum rauca cruentum
buccina. Tum muros varia cinxere corona
matronae puerique: vocat labor ultimus omnes.
Nec non ad templum summasque ad Palladis arces
subvehitur magna matrum regina caterva
dona ferens, iuxtaque comes Lavinia virgo,
causa mali tanti, oculos deiecta decoros.
Succedunt matres et templum ture vaporant
et maestas alto fundunt de limine voces:
'Armipotens, praeses belli, Tritonia virgo,
frange manu telum Phrygii praedonis et ipsum
pronum sterne solo portisque effunde sub altis.'
Cingitur ipse furens certatim in proelia Turnus.
Iamque adeo rutilum thoraca indutus aënis
horrebat squamis surasque incluserat auro,
tempora nudus adhuc, laterique accinxerat ensem
fulgebatque alta decurrens aureus arce,
exsultatque animis et spe iam praecipit hostem:
qualis ubi abruptis fugit praesepia vinclis
tandem liber equus, campoque potitus aperto
aut ille in pastus armentaque tendit equarum
aut assuetus aquae perfundi flumine noto
emicat, arrectisque fremit cervicibus alte

luxurians, luduntque iubae per colla, per armos.
Obvia cui Volscorum acie comitante Camilla
occurrit portisque ab equo regina sub ipsis
desiluit, quam tota cohors imitata relictis
ad terram defluxit equis; tum talia fatur:
'Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
audeo et Aeneadum promitto occurrere turmae
solaque Tyrrhenos equites ire obvia contra.
Me sine prima manu temptare pericula belli:
tu pedes ad muros subsiste et moenia serva.'
Turnus ad haec, oculos horrenda in virgine fixus:
'O decus Italiae virgo, quas dicere grates
quasve referre parem? sed nunc, est omnia quando
iste animus supra, mecum partire laborem.
Aeneas, ut fama fidem missique reportant
exploratores, equitum levia improbus arma
praemisit, quaterent campos; ipse ardua montis
per deserta iugo superans adventat ad urbem.
Furta paro belli convexo in tramite silvae,
ut bivias armato obsidam milite fauces.
Tu Tyrrhenum equitem collatis excipe signis;
tecum acer Messapus erit turmaeque Latinae
Tiburtique manus, ducis et tu concipe curam.'
Sic ait, et paribus Messapum in proelia dictis
hortatur sociosque duces, et pergit in hostem.
Est curvo anfractu valles, accommoda fraudi
armorumque dolis, quam densis frondibus atrum
urget utrimque latus, tenuis quo semita ducit
angustaeque ferunt fauces aditusque maligni.
Hanc super in speculis summoque in vertice montis
planities ignota iacet tutique receptus,
seu dextra laevaque velis occurrere pugnae,
sive instare iugis et grandia volvere saxa.
Huc iuvenis nota fertur regione viarum
arripuitque locum et silvis insedit iniquis.
Velocem interea superis in sedibus Opim,
unam ex virginibus sociis sacraque caterva,
compellabat et has tristes Latonia voces
ore dabat: 'Graditur bellum ad crudele Camilla,

o virgo, et nostris nequiquam cingitur armis,
cara mihi ante alias. Neque enim novus iste Dianae
venit amor subitaque animum dulcedine movit.
Pulsus ob invidiam regno viresque superbas
Priverno antiqua Metabus cum excederet urbe,
infantem fugiens media inter proelia belli
sustulit exilio comitem, matrisque vocavit
nomine Casmillae mutata parte Camillam.
Ipse sinu prae se portans iuga longa petebat
solorum nemorum: tela undique saeva premebant
et circumfuso volitabant milite Volsci.
Ecce fugae medio summis Amasenus abundans
spumabat ripis: tantus se nubibus imber
ruperat. Ille, innare parans, infantis amore
tardatur caroque oneri timet. Omnia secum
versanti subito vix haec sententia sedit.
Telum immane manu valida quod forte gerebat
bellator, solidum nodis et robore cocto,
huic natam, libro et silvestri subere clausam,
implicat atque habilem mediae circumligat hastae;
quam dextra ingenti librans ita ad aethera fatur:
"Alma, tibi hanc, nemorum cultrix, Latonia virgo,
ipse pater famulam voveo: tua prima per auras
tela tenens supplex hostem fugit. Accipe, testor,
diva tuam, quae nunc dubiis committitur auris.'
Dixit, et adducto contortum hastile lacerto
immittit: sonuere undae, rapidum super amnem
infelix fugit in iaculo stridente Camilla.
At Metabus, magna propius iam urgente caterva,
dat sese fluvio atque hastam cum virgine victor
gramineo donum Triviae de caespite vellit.
Non illum tectis ullae, non moenibus urbes
accepere neque ipse manus feritate dedisset:
pastorum et solis exegit montibus aevum.
Hic natam in dumis interque horrentia lustra
armentalis equae mammis et lacte ferino
nutribat, teneris immulgens ubera labris.
Utque pedum primis infans vestigia plantis
institerat, iaculo palmas armavit acuto

spiculaque ex umero parvae suspendit et arcum.
Pro crinali auro, pro longae tegmine pallae
tigridis exuviae per dorsum a vertice pendent.
Tela manu iam tum tenera puerilia torsit
et fundam tereti circum caput egit habena
Strymoniamque gruem aut album deiecit olorem.
Multae illam frustra Tyrrhena per oppida matres
optavere nurum: sola contenta Diana
aeternum telorum et virginitatis amorem
intemerata colit. Vellem haud correpta fuisset
militia tali, conata lacessere Teucros:
cara mihi comitumque foret nunc una mearum.
Verum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,
labere, Nympha, polo finesque invise Latinos,
tristis ubi infausto committitur omine pugna.
Haec cape et ultricem pharetra deprome sagittam:
hac, quicumque sacrum violarit vulnere corpus,
Tros Italusque, mihi pariter det sanguine poenas.
Post ego nube cava miserandae corpus et arma
inspoliata feram tumulo patriaeque reponam.'
Dixit; at illa levis caeli delapsa per auras
insonuit, nigro circumdata turbine corpus.
At manus interea muris Troiana propinquat
Etruscique duces equitumque exercitus omnis,
compositi numero in turmas. Fremit aequore toto
insultans sonipes et pressis pugnat habenis
huc conversus et huc; tum late ferreus hastis
horret ager campique armis sublimibus ardent.
Nec non Messapus contra celeresque Latini
et cum fratre Coras et virginis ala Camillae
adversi campo apparent hastasque reductis
protendunt longe dextris et spicula vibrant,
adventusque virum fremitusque ardescit equorum.
Iamque intra iactum teli progressus uterque
substiterat: subito erumpunt clamore furentesque
exhortantur equos: fundunt simul undique tela
crebra nivis ritu caelumque obtexitur umbra.
Continuo adversis Tyrrhenus et acer Aconteus
conixi incurrunt hastis primique ruinam

dant sonitu ingenti perfractaque quadrupedantum
pectora pectoribus rumpunt: excussus Aconteus
fulminis in morem aut tormento ponderis acti
praecipitat longe et vitam dispergit in auras.
Extemplo turbatae acies, versique Latini
reiiciunt parmas et equos ad moenia vertunt.
Troes agunt, princeps turmas inducit Asilas.
Iamque propinquabant portis, rursusque Latini
clamorem tollunt et mollia colla reflectunt:
hi fugiunt penitusque datis referuntur habenis.
Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus
nunc ruit ad terram scopulosque superiacit unda
spumeus extremamque sinu perfundit harenam,
nunc rapidus retro atque aestu revoluta resorbens
saxa fugit litusque vado labente relinquit:
bis Tusci Rutulos egere ad moenia versos,
bis reiecti armis respectant terga tegentes.
Tertia sed postquam congressi in proelia totas
implicuere inter se acies legitque virum vir:
tum vero et gemitus morientum et sanguine in alto
armaque corporaque et permixti caede virorum
semianimes volvuntur equi, pugna aspera surgit.
Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
hastam intorsit equo ferrumque sub aure reliquit.
Quo sonipes ictu furit arduus altaque iactat
vulneris impatiens arrecto pectore crura:
volvitur ille excussus humi. Catillus Iollan
ingentemque animis, ingentem corpore et armis
deiicit Herminium, nudo cui vertice fulva
caesaries nudique umeri, nec vulnera terrent:
tantus in arma patet. Latos huic hasta per armos
acta tremit duplicatque virum transfixa dolore.
Funditur ater ubique cruor; dant funera ferro
certantes pulchramque petunt per vulnera mortem.
At medias inter caedes exsultat Amazon,
unum exserta latus pugnae, pharetrata Camilla,
et nunc lenta manu spargens hastilia denset,
nunc validam dextra rapit indefessa bipennem;
aureus ex umero sonat arcus et arma Dianae.

Illa etiam in tergum, si quando pulsa recessit,
spicula converso fugientia dirigit arcu.
At circum lectae comites, Larinaque virgo
Tullaque et aeratam quatiens Tarpeia securim,
Italides, quas ipsa decus sibi dia Camilla
delegit pacisque bonas bellique ministras:
quales Threiciae cum flumina Thermodontis
pulsant et pictis bellantur Amazones armis
seu circum Hippolyten, seu cum se Martia curru
Penthesilea refert, magnoque ululante tumultu
feminea exsultant lunatis agmina peltis.
Quem telo primum, quem postremum, aspera virgo,
deiicis? aut quot humi morientia corpora fundis?
Euneum Clytio primum patre, cuius apertum
adversi longa transverberat abiete pectus:
sanguinis ille vomens rivos cadit atque cruentam
mandit humum moriensque suo se in vulnere versat.
Tum Lirim Pagasumque super; quorum alter habenas
suffuso revolutus equo dum colligit, alter
dum subit ac dextram labenti tendit inermem,
praecipites pariterque ruunt. His addit Amastrum
Hippotaden, sequiturque incumbens eminus hasta
Tereaque Harpalycumque et Demophoonta Chrominque;
quotque emissa manu contorsit spicula virgo,
tot Phrygii cecidere viri. Procul Ornytus armis
ignotis et equo venator Iapyge fertur,
cui pellis latos umeros erepta iuvenco
pugnatori operit, caput ingens oris hiatus
et malae texere lupi cum dentibus albis,
agrestisque manus armat sparus; ipse catervis
vertitur in mediis et toto vertice supra est.
Hunc illa exceptum (neque enim labor agmine verso)
traiicit et super haec inimico pectore fatur:
'Silvis te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
Advenit qui vestra dies muliebribus armis
verba redarguerit. Nomen tamen haud leve patrum
manibus hoc referes, telo cecidisse Camillae.'
Protinus Orsilochum et Buten, duo maxima Teucrum
corpora, sed Buten aversum cuspide fixit

loricam galeamque inter, qua colla sedentis
lucent et laevo dependet parma lacerto,
Orsilochum fugiens magnumque agitata per orbem
eludit gyro interior sequiturque sequentem,
tum validam perque arma viro perque ossa securim
altior exsurgens oranti et multa precanti
congeminat: vulnus calido rigat ora cerebro.
Incidit huic subitoque aspectu territus haesit
Appenninicolae bellator filius Auni,
haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
Isque ubi se nullo iam cursu evadere pugnae
posse neque instantem reginam avertere cernit,
consilio versare dolos ingressus et astu
incipit haec: 'Quid tam egregium, si femina forti
fidis equo? Dimitte fugam et te comminus aequo
mecum crede solo pugnaeque accinge pedestri:
Iam nosces, ventosa ferat cui gloria fraudem.'
Dixit, at illa furens acrique accensa dolore
tradit equum comiti paribusque resistit in armis,
ense pedes nudo puraque interrita parma.
At iuvenis, vicisse dolo ratus, avolat ipse
(haud mora) conversisque fugax aufertur habenis
quadripedemque citum ferrata calce fatigat.
'Vane Ligus frustraque animis elate superbis,
nequiquam patrias temptasti lubricus artes,
nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.'
Haec fatur virgo et pernicibus ignea plantis
transit equum cursu frenisque adversa prehensis
congreditur poenasque inimico ex sanguine sumit:
quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
consequitur pennis sublimem in nube columbam
comprensamque tenet pedibusque eviscerat uncis;
tum cruor et vulsae labuntur ab aethere plumae.
At non haec nullis hominum sator atque deorum
observans oculis summo sedet altus Olympo:
Tyrrhenum Genitor Tarchonem in proelia saeva
suscitat et stimulis haud mollibus incitat iras.
Ergo inter caedes cedentiaque agmina Tarchon
fertur equo variisque instigat vocibus alas,

nomine quemque vocans, reficitque in proelia pulsos.
'Quis metus, o numquam dolituri, o semper inertes
Tyrrheni, quae tanta animis ignavia venit?
femina palantes agit atque haec agmina vertit!
Quo ferrum quidve haec gerimus tela irrita dextris?
At, non in Venerem segnes nocturnaque bella
aut ubi curva choros indixit tibia Bacchi,
exspectate dapes et plenae pocula mensae
(hic amor, hoc studium), dum sacra secundus haruspex
nuntiet ac lucos vocet hostia pinguis in altos!'
Haec effatus equum in medios, moriturus et ipse,
concitat et Venulo adversum se turbidus infert,
dereptumque ab equo dextra complectitur hostem
et gremium ante suum multa vi concitus aufert.
Tollitur in caelum clamor, cunctique Latini
convertere oculos. Volat igneus aequore Tarchon
arma virumque ferens; tum summa ipsius ab hasta
defringit ferrum et partes rimatur apertas,
qua vulnus letale ferat; contra ille repugnans
sustinet a iugulo dextram et vim viribus exit.
Utque volans alte raptum cum fulva draconem
fert aquila implicuitque pedes atque unguibus haesit,
saucius at serpens sinuosa volumina versat
arrectisque horret squamis et sibilat ore,
arduus insurgens; illa haud minus urget obunco
luctantem rostro, simul aethera verberat alis:
haud aliter praedam Tiburtum ex agmine Tarchon
portat ovans. Ducis exemplum eventumque secuti
Maeonidae incurrunt. Tum fatis debitus Arruns
velocem iaculo et multa prior arte Camillam
circuit et, quae sit fortuna facillima, temptat.
Qua se cumque furens medio tulit agmine virgo,
hac Arruns subit et tacitus vestigia lustrat:
qua victrix redit illa pedemque ex hoste reportat,
hac iuvenis furtim celeres detorquet habenas.
Hos aditus iamque hos aditus omnemque pererrat
undique circuitum et certam quatit improbus hastam.
Forte sacer Cybelo Chloreus olimque sacerdos
insignis longe Phrygiis fulgebat in armis

spumantemque agitabat equum, quem pellis aënis
in plumam squamis auro conserta tegebat.
Ipse, peregrina ferrugine clarus et ostro,
spicula torquebat Lycio Gortynia cornu;
aureus ex umeris erat arcus et aurea vati
cassida; tum croceam chlamydemque sinusque crepantes
carbaseos fulvo in nodum collegerat auro,
pictus acu tunicas et barbara tegmina crurum.
Hunc virgo, sive ut templis praefigeret arma
Troïa, captivo sive ut se ferret in auro
venatrix, unum ex omni certamine pugnae
caeca sequebatur totumque incauta per agmen
femineo praedae et spoliorum ardebat amore,
telum ex insidiis cum tandem tempore capto
concitat et superos Arruns sic voce precatur:
'Summe deum, sancti custos Soractis Apollo,
quem primi colimus, cui pineus ardor acervo
pascitur et medium freti pietate per ignem
cultores multa premimus vestigia pruna,
da, pater, hoc nostris aboleri dedecus armis,
omnipotens. Non exuvias pulsaeve tropaeum
virginis aut spolia ulla peto (mihi cetera laudem
facta ferent): haec dira meo dum vulnere pestis
pulsa cadat, patrias remeabo inglorius urbes.'
Audiit et voti Phoebus succedere partem
mente dedit, partem volucres dispersit in auras:
sterneret ut subita turbatam morte Camillam,
annuit oranti; reducem ut patria alta videret,
non dedit, inque notos vocem vertere procellae.
Ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras,
convertere animos acres oculosque tulere
cuncti ad reginam Volsci. Nihil ipsa nec aurae
nec sonitus memor aut venientis ab aethere teli,
hasta sub exsertam donec perlata papillam
haesit virgineumque alte bibit acta cruorem.
Concurrunt trepidae comites dominamque ruentem
suscipiunt. Fugit ante omnes exterritus Arruns,
laetitia mixtoque metu, nec iam amplius hastae
credere nec telis occurrere virginis audet.

Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
continuo in montes sese avius abdidit altos
occiso pastore lupus magnove iuvenco,
conscius audacis facti, caudamque remulcens
subiecit pavitantem utero silvasque petivit:
haud secus ex oculis se turbidus abstulit Arruns
contentusque fuga mediis se immiscuit armis.
Illa manu moriens telum trahit, ossa sed inter
ferreus ad costas alto stat vulnere mucro:
labitur exsanguis, labuntur frigida leto
lumina, purpureus quondam color ora reliquit.
Tum sic exspirans Accam ex aequalibus unam
alloquitur fidam ante alias, quae sola Camillae,
quicum partiri curas; atque haec ita fatur:
'Hactenus, Acca soror, potui: nunc vulnus acerbum
conficit, et tenebris nigrescunt omnia circum.
Effuge et haec Turno mandata novissima perfer:
succedat pugnae Troianosque arceat urbe.
Iamque vale.' Simul his dictis linquebat habenas,
ad terram non sponte fluens. Tum frigida toto
paulatim exsolvit se corpore lentaque colla
et captum leto posuit caput, arma relinquens,
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
Tum vero immensus surgens ferit aurea clamor
sidera: deiecta crudescit pugna Camilla,
incurrunt densi simul omnis copia Teucrum
Tyrrhenique duces Evandrique Arcades alae.
At Triviae custos iam dudum in montibus Opis
alta sedet summis spectatque interrita pugnas.
Utque procul medio iuvenum in clamore furentum
prospexit tristi mulcatam morte Camillam,
ingemuitque deditque has imo pectore voces:
'Heu nimium, virgo, nimium crudele luisti
supplicium, Teucros conata lacessere bello!
Nec tibi desertae in dumis coluisse Dianam
profuit aut nostras umero gessisse sagittas.
Non tamen indecorem tua te regina reliquit
extrema iam in morte, neque hoc sine nomine letum

845. Fortasse legendum est 'relinquet.'

per gentes erit aut famam patieris inultae.
Nam quicumque tuum violavit vulnere corpus,
morte luet merita.' Fuit ingens monte sub alto
regis Dercenni terreno ex aggere bustum
antiqui Laurentis opacaque ilice tectum:
hic dea se primum rapido pulcherrima nisu
sistit et Arruntem tumulo speculatur ab alto.
Ut vidit laetantem animis ac vana tumentem,
'Cur' inquit 'diversus abis? huc dirige gressum,
huc periture veni, capias ut digna Camillae
praemia. Tune etiam telis moriere Dianae?'
Dixit, et aurata volucrem Threissa sagittam
deprompsit pharetra cornuque infensa tetendit
et duxit longe, donec curvata coirent
inter se capita et manibus iam tangeret aequis,
laeva aciem ferri, dextra nervoque papillam.
Extemplo teli stridorem aurasque sonantes
audiit una Arruns, haesitque in corpore ferrum.
Illum exspirantem socii atque extrema gementem
obliti ignoto camporum in pulvere linquunt,
Opis ad aetherium pennis aufertur Olympum.
  Prima fugit domina amissa levis alà Camillae;
turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas
disiectique duces desolatique manipli
tuta petunt et equis aversi ad moenia tendunt.
Nec quisquam instantes Teucros letumque ferentes
sustentare valet telis aut sistere contra,
sed laxos referunt umeris languentibus arcus,
quadrupedumque putrem cursu quatit ungula campum.
Volvitur ad muros caligine turbidus atra
pulvis, et e speculis percussae pectora matres
femineum clamorem ad caeli sidera tollunt.
Qui cursu portas primi irrupere patentes,
hos inimica super mixto premit agmine turba;
nec miseram effugiunt mortem, sed limine in ipso,
moenibus in patriis atque inter tuta domorum
confixi exspirant animas. Pars claudere portas:
nec sociis aperire viam nec moenibus audent

854. Plures codd. 'Ut vidit fulgentem armis.'

accipere orantes, oriturque miserrima caedes
defendentum armis aditus inque arma ruentum.
Exclusi ante oculos lacrimantumque ora parentum
pars in praecipites fossas urgente ruina
volvitur, immissis pars caeca et concita frenis
arietat in portas et duros obiice postes.
Ipsae de muris summo certamine matres
(monstrat amor verus patriae, ut videre Camillam)
tela manu trepidae iaciunt ac robore duro
stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis
praecipites primaeque mori pro moenibus ardent.
Interea Turnum in silvis saevissimus implet
nuntius, et iuveni ingentem fert Acca tumultum:
deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam,
ingruere infensos hostes et Marte secundo
omnia corripuisse, metum iam ad moenia ferri.
Ille furens (et saeva Iovis sic numina pellunt)
deserit obsessos colles, nemora aspera linquit.
Vix e conspectu exierat campumque tenebat,
cum pater Aeneas saltus ingressus apertos
exsuperatque iugum silvaque evadit opaca.
Sic ambo ad muros rapidi totoque feruntur
agmine nec longis inter se passibus absunt;
ac simul Aeneas fumantes pulvere campos
prospexit longe Laurentiaque agmina vidit,
et saevum Aenean agnovit Turnus in armis
adventumque pedum flatusque audivit equorum.
Continuoque ineant pugnas et proelia temptent,
ni roseus fessos iam gurgite Phoebus Hibero
tingat equos noctemque die labente reducat:
considunt castris ante urbem et moenia vallant.

AENEIS.

LIBER DUODECIMUS.

Turnus ut infractos adverso Marte Latinos
defecisse videt, sua nunc promissa reposci,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in arvis
saucius ille gravi venantum vulnere pectus
tum demum movet arma leo gaudetque comantes
excutiens cervice toros fixumque latronis
impavidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit violentia Turno.
Tum sic affatur regem atque ita turbidus infit:
'Nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignavi Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congredior. Fer sacra, pater, et concipe foedus.
Aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam,
desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini),
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat victos, cedat Lavinia coniunx.'
  Olli sedato respondit corde Latinus:
'O praestans animi iuvenis, quantum ipse feroci
virtute exsuperas, tanto me impensius aequum est
consulere atque omnes metuentem expendere casus.
Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;
sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus arvis,
nec genus indecores. Sine me haec haud mollia fatu
sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri.
Me natam nulli veterum sociare procorum
fas erat, idque omnes divique hominesque canebant.

Victus amore tui, cognato sanguine victus
coniugis et maestae lacrimis, vincla omnia rupi:
promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
Ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
bella, vides, quantos primus patiare labores.
Bis magna victi pugna vix urbe tuemur
spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta
sanguine adhuc campique ingentes ossibus albent.
Quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
si Turno exstincto socios sum ascire paratus,
cur non incolumi potius certamina tollo?
quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet
Italia, ad mortem si te (Fors dicta refutet)
prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
Respice res bello varias; miserere parentis
longaevi, quem nunc maestum patria Ardea longe
dividit.' Haudquaquam dictis violentia Turni
flectitur: exsuperat magis aegrescitque medendo.
Ut primum fari potuit, sic institit ore:
'Quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me
deponas letumque sinas pro laude pacisci:
et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra
spargimus; et nostro sequitur de vulnere sanguis.
Longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
feminea tegat et vanis sese occulat umbris.'
At regina, nova pugnae conterrita sorte,
flebat et ardentem generum moritura tenebat:
'Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
tangit honos animum (spes tu nunc una, senectae
tu requies miserae, decus imperiumque Latini
te penes, in te omnis domus inclinata recumbit),
unum oro: desiste manum committere Teucris.
Qui te cumque manent isto certamine casus,
et me, Turne, manent: simul haec invisa relinquam
lumina nec generum Aenean captiva videbo.'
Accepit vocem lacrimis Lavinia matris
flagrantes perfusa genas, cui plurimus ignem
subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.
Indum sanguineo veluti violaverit ostro

si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa
alba rosa: tales virgo dabat ore colores.
Illum turbat amor, figitque in virgine vultus:
ardet in arma magis paucisque affatur Amatam:
'Ne, quaeso, ne me lacrimis neve omine tanto
prosequere in duri certamina Martis euntem,
o mater; neque enim Turno mora libera mortis.
Nuntius haec Idmon Phrygio mea dicta tyranno
haud placitura refer: cum primum crastina caelo
puniceis invecta rotis Aurora rubebit,
non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant
et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,
illo quaeratur coniunx Lavinia campo.'
  Haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,
poscit equos gaudetque tuens ante ora frementes,
Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
qui candore nives anteirent, cursibus auras.
Circumstant properi aurigae manibusque lacessunt
pectora plausa cavis et colla comantia pectunt.
Ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
circumdat loricam umeris; simul aptat habendo
ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,
ensem, quem Dauno ignipotens deus ipse parenti
fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.
Exin quae mediis ingenti annixa columnae
aedibus astabat, validam vi corripit hastam,
Actoris Aurunci spolium, quassatque trementem
vociferans: 'Nunc, o numquam frustrata vocatus
hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
te Turni nunc dextra gerit. Da sternere corpus
loricamque manu valida lacerare revulsam
semiviri Phrygis et foedare in pulvere crines
vibratos calido ferro murraque madentes.'
His agitur furiis; totoque ardentis ab ore
scintillae absiliunt, oculis micat acribus ignis:
mugitus veluti cum prima in proelia taurus
terrificos ciet atque irasci in cornua temptat,
arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
ictibus aut sparsa ad pugnam proludit harena.

Nec minus interea maternis saevus in armis
Aeneas acuit Martem et se suscitat ira,
oblato gaudens componi foedere bellum.
Tum socios maestique metum solatur Iuli,
fata docens, regique iubet responsa Latino
certa referre viros et pacis dicere leges.
Postera vix summos spargebat lumine montes
orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
solis equi lucemque elatis naribus efflant:
campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
dimensi Rutulique viri Teucrique parabant,
in medioque focos et dis communibus aras
gramineas, alii fontemque ignemque ferebant,
velati limo et verbena tempora vincti.
Procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
agmina se fundunt portis. Hinc Troïus omnis
Tyrrhenusque ruit variis exercitus armis,
haud secus instructi ferro, quam si aspera Martis
pugna vocet; nec non mediis in millibus ipsi
ductores auro volitant ostroque superbi,
et genus Assaraci Mnestheus et fortis Asilas
et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
Utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
defigunt tellure hastas et scuta reclinant.
Tum studio effusae matres et vulgus inermum
invalidique senes turres ac tecta domorum
obsedere, alii portis sublimibus astant.
At Iuno e summo, qui nunc Albanus habetur
(tum neque nomen erat nec honos aut gloria monti),
prospiciens tumulo campum aspectabat et ambas
Laurentum Troumque acies urbemque Latini.
Extemplo Turni sic est affata sororem
diva deam, stagnis quae fluminibusque sonoris
praesidet (hunc illi rex aetheris altus honorem
Iuppiter erepta pro virginitate sacravit):
'Nympha, decus fluviorum, animo gratissima nostro,
scis ut te cunctis unam, quaecumque Latinae
magnanimi Iovis ingratum ascendere cubile,

120. MSS. 'lino.'

praetulerim caelique libens in parte locarim:
disce tuum, ne me incuses, Iuturna, dolorem.
Qua visa est Fortuna pati Parcaeque sinebant
cedere res Latio, Turnum et tua moenia texi:
nunc iuvenem imparibus video concurrere fatis,
Parcarumque dies et vis inimica propinquat.
Non pugnam aspicere hanc oculis, non foedera possum.
Tu pro germano si quid praesentius audes,
perge: decet. Forsan miseros meliora sequentur.'
Vix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profudit
terque quaterque manu pectus percussit honestum.
'Non lacrimis hoc tempus' ait Saturnia Iuno;
'accelera et fratrem, si quis modus, eripe morti,
aut tu bella cie conceptumque excute foedus:
auctor ego audendi.' Sic exhortata reliquit
incertam et tristi turbatam vulnere mentis.
  Interea reges, ingenti mole Latinus
quadriiugo vehitur curru, cui tempora circum
aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
Solis avi specimen; bigis it Turnus in albis,
bina manu lato crispans hastilia ferro;
hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis,
et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae,
procedunt castris, puraque in veste sacerdos
saetigeri fetum suis intonsamque bidentem
attulit admovitque pecus flagrantibus aris.
Illi ad surgentem conversi lumina solem
dant fruges manibus salsas et tempora ferro
summa notant pecudum paterisque altaria libant.
Tum pius Aeneas stricto sic ense precatur:
'Esto nunc Sol testis et haec mihi Terra vocanti,
quam propter tantos potui perferre labores,
et Pater omnipotens et tu Saturnia coniunx
(iam melior, iam, diva, precor), tuque inclite Mavors,
cuncta tuo qui bella, pater, sub numine torques;
fontesque fluviosque voco, quaeque aetheris alti
religio et quae caeruleo sunt numina ponto:
cesserit Ausonio si fors victoria Turno,

convenit Evandri victos discedere ad urbem,
cedet Iulus agris, nec post arma ulla rebelles
Aeneadae referent ferrove haec regna lacessent.
Sin nostrum annuerit nobis Victoria Martem
(ut potius reor et potius di numine firment),
non ego nec Teucris Italos parere iubebo
nec mihi regna peto: paribus se legibus ambae
invictae gentes aeterna in foedera mittant.
Sacra deosque dabo; socer arma Latinus habeto,
imperium sollemne socer; mihi moenia Teucri
constituent, urbique dabit Lavinia nomen.'
Sic prior Aeneas; sequitur sic deinde Latinus
suspiciens caelum, tenditque ad sidera dextram:
'Haec eadem, Aenea, terram mare sidera iuro
Latonaeque genus duplex Ianúmque bifrontem
vimque deum infernam et duri sacraria Ditis;
audiat haec Genitor, qui foedera fulmine sancit.
Tango aras, medios ignes et numina testor:
nulla dies pacem hanc Italis nec foedera rumpet,
quo res cumque cadent; nec me vis ulla volentem
avertet, non, si tellurem effundat in undas
diluvio miscens caelumque in Tartara solvat;
ut sceptrum hoc' (dextra sceptrum nam forte gerebat)
'numquam fronde levi fundet virgulta nec umbras,
cum semel in silvis imo de stirpe recisum
matre caret posuitque comas et bracchia ferro,
olim arbos, nunc artificis manus aere decoro
inclusit patribusque dedit gestare Latinis.'
Talibus inter se firmabant foedera dictis
conspectu in medio procerum. Tum rite sacratas
in flammam iugulant pecudes et viscera vivis
eripiunt cumulantque oneratis lancibus aras.
At vero Rutulis impar ea pugna videri
iamdudum et vario misceri pectora motu;
tum magis, ut propius cernunt non viribus aequis.
Adiuvat incessu tacito progressus et aram
suppliciter venerans demisso lumine Turnus
tabentesque genae et iuvenali in corpore pallor.

221. MSS. 'pubentes.'

Quem simul ac Iuturna soror crebrescere vidit
sermonem et vulgi variare labantia corda,
in medias acies, formam assimulata Camerti
(cui genus a proavis ingens clarumque paternae
nomen erat virtutis, et ipse acerrimus armis),
in medias dat sese acies haud nescia rerum,
rumoresque serit varios ac talia fatur:
'Non pudet, o Rutuli, pro cunctis talibus unam
obiectare animam? numerone an viribus aequi
non sumus? en omnes et Troes et Arcades hi sunt
fatalesque manus, infensa Etruria Turno:
vix hostem, alterni si congrediamur, habemus.
Ille quidem ad superos, quorum se devovet aris,
succedet fama vivusque per ora feretur:
nos patria amissa dominis parere superbis
cogemur, qui nunc lenti consedimus arvis.'
Talibus incensa est iuvenum sententia dictis
iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur;
ipsi Laurentes mutati ipsique Latini.
Qui sibi iam requiem pugnae rebusque salutem
sperabant, nunc arma volunt foedusque precantur
infectum et Turni sortem miserantur iniquam.
His aliud maius Iuturna adiungit et alto
dat signum caelo, quo non praesentius ullum
turbavit mentes Italas monstroque fefellit.
Namque volans rubra fulvus Iovis ales in aethra
litoreas agitabat aves turbamque sonantem
agminis aligeri, subito cum lapsus ad undas
cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis.
Arrexere animos Itali, cunctaeque volucres
convertunt clamore fugam (mirabile visu)
aetheraque obscurant pennis hostemque per auras
facta nube premunt, donec vi victus et ipso
pondere defecit, praedamque ex unguibus ales
proiecit fluvio penitusque in nubila fugit.
Tum vero augurium Rutuli clamore salutant
expediuntque manus; primusque Tolumnius augur
'Hoc erat, hoc, votis' inquit 'quod saepe petivi.
Accipio agnoscoque deos; me, me duce ferrum

corripite, o miseri, quos improbus advena bello
territat invalidas ut aves et litora vestra
vi populat: petet ille fugam penitusque profundo
vela dabit. Vos unanimi densete catervas
et regem vobis pugna defendite raptum.'
Dixit, et adversos telum contorsit in hostes
procurrens: sonitum dat stridula cornus et auras
certa secat. Simul hoc, simul ingens clamor et omnes
turbati cunei calefactaque corda tumultu.
Hasta volans, ut forte novem pulcherrima fratrum
corpora constiterant contra, quos fida crearat
una tot Arcadio coniunx Tyrrhena Gylippo,
horum unum ad medium, teritur qua sutilis alvo
balteus et laterum iuncturas fibula mordet,
egregium forma iuvenem et fulgentibus armis
transadigit costas fulvaque effundit harena.
At fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
corripiunt caecique ruunt. Quos agmina contra
procurrunt Laurentum, hinc densi rursus inundant
Troes Agyllinique et pictis Arcades armis:
sic omnes amor unus habet decernere ferro.
Diripuere aras (it toto turbida caelo
tempestas telorum ac ferreus ingruit imber)
craterasque focosque ferunt. Fugit ipse Latinus
pulsatos referens infecto foedere divos.
Infrenant alii currus aut corpora saltu
subiiciunt in equos et strictis ensibus adsunt.
Messapus regem regisque insigne gerentem
Tyrrhenum Aulesten, avidus confundere foedus,
adverso proterret equo: ruit ille recedens
et miser oppositis a tergo involvitur aris
in caput inque umeros. At fervidus advolat hasta
Messapus teloque orantem multa trabali
desuper altus equo graviter ferit atque ita fatur:
'Hoc habet, haec melior magnis data victima divis.'
Concurrunt Itali spoliantque calentia membra.
Obvius ambustum torrem Corynaeus ab ara
corripit et venienti Ebuso plagamque ferenti

occupat os flammis: olli ingens barba reluxit
nidoremque ambusta dedit. Super ipse secutus
caesariem laeva turbati corripit hostis
impressoque genu nitens terrae applicat ipsum:
sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
pastorem primaque acie per tela ruentem
ense sequens nudo superimminet: ille securi
adversi frontem mediam mentumque reducta
disiicit et sparso late rigat arma cruore.
Olli dura quies oculos et ferreus urget
somnus, in aeternam clauduntur lumina noctem.
At pius Aeneas dextram tendebat inermem
nudato capite atque suos clamore vocabat:
'Quo ruitis? quaeve ista repens discordia surgit?
O cohibete iras: ictum iam foedus et omnes
compositae leges; mihi ius concurrere soli;
me sinite atque auferte metus; ego foedera faxo
firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra.'
Has inter voces, media inter talia verba
ecce viro stridens alis allapsa sagitta est
incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta,
quis tantam Rutulis laudem, casusne deusne,
attulerit: pressa est insignis gloria facti,
nec sese Aeneae iactavit vulnere quisquam.
Turnus ut Aenean cedentem ex agmine vidit
turbatosque duces, subita spe fervidus ardet:
poscit equos atque arma simul saltuque superbus
emicat in currum et manibus molitur habenas.
Multa virum volitans dat fortia corpora leto,
semineces volvit multos aut agmina curru
proterit aut raptas fugientibus ingerit hastas.
Qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
sanguineus Mavors clipeo increpat atque furentes
bella movens immittit equos: illi aequore aperto
ante Notos Zephyrumque volant; gemit ultima pulsu
Thraca pedum; circumque atrae Formidinis ora
Iraeque Insidiaeque, dei comitatus, aguntur:
talis equos alacer media inter proelia Turnus
fumantes sudore quatit, miserabile caesis

hostibus insultans; spargit rapida ungula rores
sanguineos, mixtaque cruor calcatur harena.
Iamque neci Sthenelumque dedit Thamyrumque Pholumque,
hunc congressus et hunc, illum eminus; eminus ambo
Imbrasidas, Glaucum atque Laden, quos Imbrasus ipse
nutrierat Lycia paribusque ornaverat armis,
vel conferre manum vel equo praevertere ventos.
Parte alia media Eumedes in proelia fertur,
antiqui proles bello praeclara Dolonis,
nomine avum referens, animo manibusque parentem,
qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
ausus Pelidae pretium sibi poscere currus;
illum Tydides alio pro talibus ausis
affecit pretio, nec equis aspirat Achillis.
Hunc procul ut campo Turnus prospexit aperto,
ante levi iaculo longum per inane secutus
sistit equos biiuges et curru desilit atque
semianimi lapsoque supervenit et pede collo
impresso dextrae mucronem extorquet et alto
fulgentem tingit iugulo atque haec insuper addit:
'En agros et quam bello, Troiane, petisti,
Hesperiam metire iacens: haec praemia qui me
ferro ausi temptare ferunt, sic moenia condunt.'
Huic comitem Asbyten coniecta cuspide mittit,
Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque
et sternacis equi lapsum cervice Thymoeten.
Ac velut Edoni Boreae cum spiritus alto
insonat Aegaeo sequiturque ad litora fluctus,
qua venti incubuere, fugam dant nubila caelo:
sic Turno, quacumque viam secat, agmina cedunt
conversaeque ruunt acies; fert impetus ipsum,
et cristam adverso curru quatit aura volantem.
Non tulit instantem Phegeus animisque frementem:
obiecit sese ad currum et spumantia frenis
ora citatorum dextra detorsit equorum.
Dum trahitur pendetque iugis, hunc lata retectum
lancea consequitur rumpitque infixa bilicem
loricam et summum degustat vulnere corpus.
Ille tamen clipeo obiecto conversus in hostem

ibat et auxilium ducto mucrone petebat:
cum rota praecipitem et procursu concitus axis
impulit effunditque solo, Turnusque secutus
imam inter galeam summi thoracis et oras
abstulit ense caput truncumque reliquit harena.
  Atque ea dum campis victor dat funera Turnus,
interea Aenean Mnestheus et fidus Achates
Ascaniusque comes castris statuere cruentum,
alternos longa nitentem cuspide gressus.
Saevit et infracta luctatur harundine telum
eripere auxilioque viam, quae proxima, poscit
ense secent lato vulnus telique latebram
rescindant penitus seseque in bella remittant.
Iamque aderat Phoebo ante alios dilectus Iapyx
Iasides, acri quondam cui captus amore
ipse suas artes, sua munera, laetus Apollo
augurium citharamque dabat celeresque sagittas.
Ille ut depositi proferret fata parentis,
scire potestates herbarum usumque medendi
maluit et mutas agitare inglorius artes.
Stabat acerba fremens, ingentem nixus in hastam,
Aeneas magno iuvenum et maerentis Iuli
concursu, lacrimis immobilis. Ille retorto
Paeonium in morem senior succinctus amictu
multa manu medica Phoebique potentibus herbis
nequiquam trepidat, nequiquam spicula dextra
sollicitat prensatque tenaci forcipe ferrum.
Nulla viam Fortuna regit, nihil auctor Apollo
subvenit; et saevos campis magis ac magis horror
crebrescit propiusque malum est. Iam pulvere caelum
stare vident: subeunt equites, et spicula castris
densa cadunt mediis. It tristis ad aethera clamor
bellantum iuvenum et duro sub Marte cadentum.
Hic Venus, indigno nati concussa dolore,
dictamnum genetrix Cretaea carpit ab Ida,
puberibus caulem foliis et flore comantem
purpureo (non illa feris incognita capris
gramina, cum tergo volucres haesere sagittae):
hoc Venus, obscuro faciem circumdata nimbo,

detulit; hoc fusum labris splendentibus amnem
inficit occulte medicans spargitque salubres
ambrosiae sucos et odoriferam panaceam.
Fovit ea vulnus lympha longaevus Iapyx
ignorans, subitoque omnis de corpore fugit
quippe dolor, omnis stetit imo vulnere sanguis;
iamque secuta manum nullo cogente sagitta
excidit, atque novae rediere in pristina vires.
'Arma citi properate viro; quid statis?' Iapyx
conclamat primusque animos accendit in hostem.
'Non haec humanis opibus, non arte magistra
proveniunt neque te, Aenea, mea dextera servat:
maior agit deus atque opera ad maiora remittit.'
Ille avidus pugnae suras incluserat auro
hinc atque hinc oditque moras hastamque coruscat.
Postquam habilis lateri clipeus loricaque tergo est,
Ascanium fusis circum complectitur armis
summaque per galeam delibans oscula fatur:
'Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem,
fortunam ex aliis. Nunc te mea dextera bello
defensum dabit et magna inter praemia ducet.
Tu facito, mox cum matura adoleverit aetas,
sis memor, et te animo repetentem exempla tuorum
et pater Aeneas et avunculus excitet Hector.'
Haec ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens,
telum immane manu quatiens; simul agmine denso
Antheusque Mnestheusque ruunt omnisque relictis
turba fluit castris: tum caeco pulvere campus
miscetur pulsuque pedum tremit excita tellus.
Vidit ab adverso venientes aggere Turnus,
videre Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
ossa tremor: prima ante omnes Iuturna Latinos
audiit agnovitque sonum et tremefacta refugit.
Ille volat campoque atrum rapit agmen aperto.
Qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
it mare per medium (miseris heu praescia longe
horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
arboribus stragemque satis, ruet omnia late);
ante volant sonitumque ferunt ad litora venti:

talis in adversos ductor Rhoeteius hostes
agmen agit, densi cuneis se quisque coactis
agglomerant. Ferit ense gravem Thymbraeus Osinim,
Tarchetium Mnestheus, Epulonem obtruncat Achates
Ufentemque Gyas; cadit ipse Tolumnius augur,
primus in adversos telum qui torserat hostes.
Tollitur in caelum clamor, versique vicissim
pulverulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
Ipse neque aversos dignatur sternere morti
nec pede congressos aequo nec tela ferentes
insequitur: solum densa in caligine Turnum
vestigat lustrans, solum in certamina poscit.
Hoc concussa metu mentem Iuturna virago
aurigam Turni media inter lora Metiscum
excutit et longe lapsum temone reliquit:
ipsa subit manibusque undantes flectit habenas,
cuncta gerens, vocemque et corpus et arma Metisci.
Nigra velut magnas domini cum divitis aedes
pervolat et pennis alta atria lustrat hirundo,
pabula parva legens nidisque loquacibus escas,
et nunc porticibus vacuis, nunc umida circum
stagna sonat: similis medios Iuturna per hostes
fertur equis rapidoque volans obit omnia curru
iamque hic germanum iamque hic ostentat ovantem
nec conferre manum patitur, volat avia longe.
Haud minus Aeneas tortos legit obvius orbes
vestigatque virum et disiecta per agmina magna
voce vocat. Quotiens oculos coniecit in hostem
alipedumque fugam cursu temptavit equorum,
aversos totiens currus Iuturna retorsit.
Heu quid agat? Vario nequiquam fluctuat aestu,
diversaeque vocant animum in contraria curae.
Huic Messapus, uti laeva duo forte gerebat
lenta levis cursu praefixa hastilia ferro,
horum unum certo contorquens dirigit ictu.
Substitit Aeneas et se collegit in arma,
poplite subsidens; apicem tamen incita summum
hasta tulit summasque excussit vertice cristas.
Tum vero assurgunt irae; insidiisque subactus,

diversos ubi sensit equos currumque referri,
multa Iovem et laesi testatus foederis aras
iam tandem invadit medios et Marte secundo
terribilis saevam nullo discrimine caedem
suscitat irarumque omnes effundit habenas.
Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes
diversas obitumque ducum, quos aequore toto
inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troïus heros,
expediat? Tanton' placuit concurrere motu,
Iuppiter, aeterna gentes in pace futuras?
Aeneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentes
pugna loco statuit Teucros) haud multa morantem
excipit in latus et, qua fata celerrima, crudum
transadigit costas et crates pectoris ensem.
Turnus equo deiectum Amycum fratremque Dioren,
congressus pedes, hunc venientem cuspide longa,
hunc mucrone ferit curruque abscissa duorum
suspendit capita et rorantia sanguine portat.
Ille Talon Tanaimque neci fortemque Cethegum,
tres uno congressu, et maestum mittit Oniten,
nomen Echionium matrisque genus Peridiae,
hic fratres Lycia missos et Apollinis agris
et iuvenem exosum nequiquam bella Menoeten,
Arcada, piscosae cui circum flumina Lernae
ars fuerat pauperque domus nec nota potentum
munera conductaque pater tellure serebat.
Ac velut immissi diversis partibus ignes
arentem in silvam et virgulta sonantia lauro,
aut ubi decursu rapido de montibus altis
dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt
quisque suum populatus iter: non segnius ambo
Aeneas Turnusque ruunt per proelia; nunc nunc
fluctuat ira intus, rumpuntur nescia vinci
pectora, nunc totis in vulnera viribus itur.
Murranum hic, atavos et avorum antiqua sonantem
nomina per regesque actum genus omne Latinos,
praecipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
excutit effunditque solo: hunc lora et iuga subter
provolvere rotae, crebro super ungula pulsu

incita nec domini memorum proculcat equorum.
Ille ruenti Hyllo animisque immane frementi
occurrit telumque aurata ad tempora torquet:
olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
Dextera nec tua te, Graium fortissime Cretheu,
eripuit Turno. Nec di texere Cupencum
Aenea veniente sui: dedit obvia ferro
pectora, nec misero clipei mora profuit aerei.
Te quoque Laurentes viderunt, Aeole, campi
oppetere et late terram consternere tergo.
Occidis, Argivae quem non potuere phalanges
sternere nec Priami regnorum eversor Achilles;
hic tibi mortis erant metae: domus alta sub Ida,
Lyrnesi domus alta, solo Laurente sepulcrum.
Totae adeo conversae acies, omnesque Latini,
omnes Dardanidae, Mnestheus acerque Serestus
et Messapus equum domitor et fortis Asilas
Tuscorumque phalanx Evandrique Arcades alae,
pro se quisque viri summa nituntur opum vi:
nec mora nec requies, vasto certamine tendunt.
  Hic mentem Aeneae genetrix pulcherrima misit,
iret ut ad muros urbique adverteret agmen
ocius et subita turbaret clade Latinos.
Ille ut vestigans diversa per agmina Turnum
huc atque huc acies circumtulit, aspicit urbem
immunem tanti belli atque impune quietam.
Continuo pugnae accendit maioris imago:
Mnesthea Sergestumque vocat fortemque Serestum
ductores tumulumque capit, quo cetera Teucrum
concurrit legio nec scuta aut spicula densi
deponunt. Celso medius stans aggere fatur:
'Ne qua meis esto dictis mora (Iuppiter hac stat)
neu quis ob inceptum subitum mihi segnior ito.
Urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,
ni frenum accipere et victi parere fatentur,
eruam et aequa solo fumantia culmina ponam.
Scilicet exspectem, libeat dum proelia Turno
nostra pati rursusque velit concurrere victus?
Hoc caput, o cives, haec belli summa nefandi:

ferte faces propere foedusque reposcite flammis.'
Dixerat, atque animis pariter certantibus omnes
dant cuneum densaque ad muros mole feruntur.
Scalae improviso subitusque apparuit ignis.
Discurrunt alii ad portas primosque trucidant,
ferrum alii torquent et obumbrant aethera telis.
Ipse inter primos dextram sub moenia tendit
Aeneas magnaque incusat voce Latinum
testaturque deos, iterum se ad proelia cogi,
bis iam Italos hostes, haec altera foedera rumpi.
Exoritur trepidos inter discordia cives:
urbem alii reserare iubent et pandere portas
Dardanidis ipsumque trahunt in moenia regem,
arma ferunt alii et pergunt defendere muros.
Inclusas ut cum latebroso in pumice pastor
vestigavit apes fumoque implevit amaro:
illae intus trepidae rerum per cerea castra
discurrunt magnisque acuunt stridoribus iras;
volvitur ater odor tectis, tum murmure caeco
intus saxa sonant, vacuas it fumus ad auras.
  Accidit haec fessis etiam fortuna Latinis,
quae totam luctu concussit funditus urbem.
Regina ut tectis venientem prospicit hostem,
incessi muros, ignes ad tecta volare,
nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni:
infelix pugnae iuvenem in certamine credit
exstinctum et, subito mentem turbata dolore,
se causam clamat crimenque caputque malorum,
multaque per maestum demens effata furorem
purpureos moritura manu discindit amictus
et nodum informis leti trabe nectit ab alta.
Quam cladem miserae postquam accepere Latinae,
filia prima manu flavos Lavinia crines
et roseas laniata genas, tum cetera circum
turba furit: resonant late plangoribus aedes.
Hinc totam infelix vulgatur fama per urbem.
Demittunt mentes; it scissa veste Latinus,
coniugis attonitus fatis urbisque ruina,

605. Fortasse legendum est 'floros.'

canitiem immundo perfusam pulvere turpans.
[Multaque se incusat, qui non acceperit ante
Dardanium Aenean generumque asciverit ultro.]
  Interea extremo bellator in aequore Turnus
palantes sequitur paucos iam segnior atque
iam minus atque minus successu laetus equorum.
Attulit hunc illi caecis terroribus aura
commixtum clamorem arrectasque impulit aures
confusae sonus urbis et illaetabile murmur.
'Hei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu?
quisve ruit tantus diversa clamor ab urbe?'
Sic ait adductisque amens subsistit habenis.
Atque huic, in faciem soror ut conversa Metisci
aurigae currumque et equos et lora regebat,
talibus occurrit dictis: 'Hac, Turne, sequamur
Troiugenas, qua prima viam victoria pandit;
sunt alii, qui tecta manu defendere possint.
Ingruit Aeneas Italis et proelia miscet:
et nos saeva manu mittamus funera Teucris.
Nec numero inferior pugnae nec honore recedes.'
Turnus ad haec:
'O soror, et dudum agnovi, cum prima per artem
foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
et nunc nequiquam fallis dea. Sed quis Olympo
demissam tantos voluit te ferre labores?
an fratris miseri letum ut crudele videres?
nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
Vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem
Murranum, quo non superat mihi carior alter,
oppetere ingentem atque ingenti vulnere victum.
Occidit infelix nostrum ne dedecus Ufens
aspiceret; Teucri potiuntur corpore et armis.
Exscindine domos (id rebus defuit unum)
perpetiar, dextra nec Drancis dicta refellam?
Terga dabo et Turnum fugientem haec terra videbit?
Usque adeone mori miserum est? vos o mihi Manes
este boni, quoniam Superis aversa voluntas!
Sancta ad vos anima atque istius inscia culpae
descendam, magnorum haud umquam indignus avorum.'

Vix ea fatus erat: medios volat ecce per hostes
vectus equo spumante Saces, adversa sagitta
saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
'Turne, in te suprema salus; miserere tuorum.
Fulminat Aeneas armis summasque minatur
deiecturum arces Italum excidioque daturum;
iamque faces ad tecta volant. In te ora Latini,
in te oculos referunt; mussat rex ipse Latinus,
quos generos vocet aut quae sese ad foedera flectat.
Praeterea regina, tui fidissima, dextra
occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit.
Soli pro portis Messapus et acer Atinas
sustentant aciem. Circum hos utrimque phalanges
stant densae strictisque seges mucronibus horret
ferrea: tu currum deserto in gramine versas.'
Obstupuit varia confusus imagine rerum
Turnus et obtutu tacito stetit. Aestuat ingens
uno in corde pudor mixtoque insania luctu
et furiis agitatus amor et conscia virtus.
Ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
ardentes oculorum orbes ad moenia torsit
turbidus, eque rotis magnam respexit ad urbem.
Ecce autem flammis inter tabulata volutus
ad caelum undabat vertex turrimque tenebat,
turrim, compactis trabibus quam eduxerat ipse
subdideratque rotas pontesque instraverat altos.
'Iam iam fata, soror, superant; absiste morari;
quo deus et quo dura vocat Fortuna, sequamur.
Stat conferre manum Aeneae, stat quidquid acerbi est
morte pati; neque me indecorem, germana, videbis
amplius. Hunc, oro, sine me furere ante furorem.'
Dixit, et e curru saltum dedit ocius arvis
perque hostes, per tela ruit maestamque sororem
deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
Ac veluti montis saxum de vertice praeceps
cum ruit avulsum vento, seu turbidus imber
proluit aut annis solvit sublapsa vetustas,
fertur in abruptum magno mons improbus actu
exsultatque solo, silvis armenta virosque

involvens secum: disiecta per agmina Turnus
sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso
sanguine terra madet striduntque hastilibus aurae,
significatque manu et magno simul incipit ore:
'Parcite iam, Rutuli, et vos tela inhibete, Latini;
quaecumque est Fortuna, mea est: me verius unum
pro vobis foedus luere et decernere ferro.'
Discessere omnes medii spatiumque dedere.
  At pater Aeneas audito nomine Turni
deserit et muros et summas deserit arces
praecipitatque moras omnes, opera omnia rumpit,
laetitia exsultans, horrendumque intonat armis:
quantus Athos aut quantus Eryx aut ipse coruscis
cum fremit ilicibus quantus gaudetque nivali
vertice se attollens pater Appenninus ad auras.
Iam vero et Rutuli certatim et Troes et omnes
convertere oculos Itali, quique alta tenebant
moenia quique imos pulsabant ariete muros,
armaque deposuere umeris. Stupet ipse Latinus
ingentes genitos diversis partibus orbis
inter se coiisse viros et cernere ferro.
Atqui illi, ut vacuo patuerunt aequore campi,
procursu rapido, coniectis eminus hastis,
invadunt Martem clipeis atque aere sonoro.
Dat gemitum tellus; tum crebros ensibus ictus
congeminant: fors et virtus miscentur in unum.
Ac velut ingenti Sila summove Taburno
cum duo conversis inimica in proelia tauri
frontibus incurrunt (pavidi cessere magistri,
stat pecus omne metu mutum mussantque iuvencae,
quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur);
illi inter sese multa vi vulnera miscent
cornuaque obnixi infigunt et sanguine largo
colla armosque lavant; gemitu nemus omne remugit:
non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
concurrunt clipeis; ingens fragor aethera complet.
Iuppiter ipse duas aequato examine lances
sustinet et fata imponit diversa duorum,
quem damnet labor et quo vergat pondere letum.

Emicat hic, impune putans, et corpore toto
alte sublatum consurgit Turnus in ensem
et ferit: exclamant Troes trepidique Latini,
arrectaeque amborum acies. At perfidus ensis
frangitur in medioque ardentem deserit ictu,—
ni fuga subsidio subeat. Fugit ocior Euro,
ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
Fama est praecipitem, cum prima in proelia iunctos
conscendebat equos, patrio mucrone relicto,
dum trepidat, ferrum aurigae rapuisse Metisci.
Idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
suffecit: postquam arma dei ad Vulcania ventum est,
mortalis mucro glacies ceu futtilis ictu
dissiluit; fulva resplendent fragmina harena:
ergo amens diversa fuga petit aequora Turnus
et nunc huc, inde huc incertos implicat orbes;
undique enim densa Teucri inclusere corona,
atque hinc vasta palus, hinc ardua moenia cingunt.
Nec minus Aeneas, quamquam tardata sagitta
interdum genua impediunt cursumque recusant,
insequitur trepidique pedem pede fervidus urget:
inclusum veluti si quando flumine nactus
cervum aut puniceae saeptum formidine pennae
venator cursu canis et latratibus instat;
ille autem, insidiis et ripa territus alta,
mille fugit refugitque vias; at vividus Umber
haeret hians, iam iamque tenet similisque tenenti
increpuit malis morsuque elusus inani est.
Tum vero exoritur clamor, ripaeque lacusque
responsant circa et caelum tonat omne tumultu.
Ille simul fugiens Rutulos simul increpat omnes,
nomine quemque vocans, notumque efflagitat ensem.
Aeneas mortem contra praesensque minatur
exitium, si quisquam adeat, terretque trementes
excisurum urbem minitans et saucius instat.
Quinque orbes explent cursu totidemque retexunt
huc illuc: neque enim levia aut ludicra petuntur
praemia, sed Turni de vita et sanguine certant.
Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris

hic steterat, nautis olim venerabile lignum,
servati ex undis ubi figere dona solebant
Laurenti divo et votas suspendere vestes;
sed stirpem Teucri nullo discrimine sacrum
sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
Hic hasta Aeneae stabat, huc impetus illam
detulerat fixam et lenta radice tenebat.
incubuit voluitque manu convellere ferrum
Dardanides teloque sequi, quem prendere cursu
non poterat. Tum vero amens formidine Turnus
'Faune, precor, miserere' inquit 'tuque optima ferrum
terra tene, colui vestros si semper honores,
quos contra Aeneadae bello fecere profanos.'
Dixit opemque dei non cassa in vota vocavit.
Namque diu luctans lentoque in stirpe moratus
viribus haud ullis valuit discludere morsus
roboris Aeneas. Dum nititur acer et instat,
rursus in aurigae faciem mutata Metisci
procurrit fratrique ensem dea Daunia reddit.
Quod Venus audaci Nymphae indignata licere
accessit telumque alta ab radice revellit.
Olli sublimes, armis animisque refecti,
hic gladio fidens, hic acer et arduus hasta,
assistunt contra certamine Martis anheli.
Iunonem interea rex omnipotentis Olympi
alloquitur fulva pugnas de nube tuentem:
'Quae iam finis erit, coniunx? quid denique restat?
Indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris
deberi caelo fatisque ad sidera tolli.
Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres?
mortalin' decuit violari vulnere divum,
aut ensem (quid enim sine te Iuturna valeret?)
ereptum reddi Turno et vim crescere victis?
Desine iam tandem precibusque inflectere nostris;
ne te tantus edit tacitam dolor et mihi curae
saepe tuo dulci tristes ex ore recursent.
Ventum ad supremum est. Terris agitare vel undis
Troianos potuisti, infandum accendere bellum,
deformare domum et luctu miscere hymenaeos:

ulterius temptare veto.' Sic Iuppiter orsus;
sic dea summisso contra Saturnia vultu:
'Ista quidem quia nota mihi tua, magne, voluntas,
Iuppiter, et Turnum et terras invita reliqui;
nec tu me aëria solam nunc sede videres
digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
starem acie traheremque inimica in proelia Teucros.
Iuturnam misero (fateor) succurrere fratri
suasi et pro vita maiora audere probavi,
non ut tela tamen, non ut contenderet arcum:
adiuro Stygii caput implacabile fontis,
una superstitio superis quae reddita divis.
Et nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo.
Illud te, nulla fati quod lege tenetur,
pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum:
cum iam conubiis pacem felicibus (esto)
component, cum iam leges et foedera iungent,
ne vetus indigenas nomen mutare Latinos
neu Troas fieri iubeas Teucrosque vocari
aut vocem mutare viros aut vertere vestem.
Sit Latium, sint Albani per saecula reges,
sit Romana potens Itala virtute propago:
occidit, occideritque sinas cum nomine Troia.'
Olli subridens hominum rerumque repertor:
'Es germana Iovis Saturnique altera proles;
irarum tantos volvis sub pectore fluctus.
Verum age et inceptum frustra summitte furorem:
do quod vis, et me victusque volensque remitto.
Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
utque est nomen erit; commixti corpore tantum
subsident Teucri. Morem ritusque sacrorum
adiiciam faciamque omnes uno ore Latinos.
Hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
supra homines, supra ire deos pietate videbis,
nec gens ulla tuos aeque celebrabit honores.'
annuit his Iuno et mentem laetata retorsit.
Interea excedit caelo nubemque relinquit.
His actis aliud Genitor secum ipse volutat
Iuturnamque parat fratris dimittere ab armis.

Dicuntur geminae pestes cognomine Dirae,
quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram
uno eodemque tulit partu paribusque revinxit
serpentum spiris ventosasque addidit alas.
Hae Iovis ad solium saevique in limine regis
apparent acuuntque metum mortalibus aegris,
si quando letum horrificum morbosque deum rex
molitur, meritas aut bello territat urbes.
Harum unam celerem demisit ab aethere summo
Iuppiter inque omen Iuturnae occurrere iussit.
Illa volat celerique ad terram turbine fertur.
Non secus ac nervo per nubem impulsa sagitta,
armatam saevi Parthus quam felle veneni,
Parthus sive Cydon, telum immedicabile, torsit,
stridens et celeres incognita transilit umbras:
talis se sata Nocte tulit terrasque petivit.
Postquam acies videt Iliacas atque agmina Turni,
alitis in parvae subitam collecta figuram,
quae quondam in bustis aut culminibus desertis
nocte sedens serum canit importuna per umbras,
hanc versa in faciem Turni, se pestis ob ora
fertque refertque sonans clipeumque everberat alis.
Olli membra novus solvit formidine torpor,
arrectaeque horrore comae, et vox faucibus haesit.
At procul ut Dirae stridorem agnovit et alas,
infelix crines scindit Iuturna solutos,
unguibus ora soror foedans et pectora pugnis:
'Quid nunc te tua, Turne, potest germana iuvare?
aut quid iam durae superat mihi? qua tibi lucem
arte morer? talin' possum me opponere monstro?
iam iam linquo acies. Ne me terrete timentem,
obscenae volucres: alarum verbera nosco
letalemque sonum, nec fallunt iussa superba
magnanimi Iovis. Haec pro virginitate reponit?
quo vitam dedit aeternam? cur mortis adempta est
conditio? possem tantos finire dolores
nunc certe et misero fratri comes ire per umbras!
immortalis ego? aut quicquam mihi dulce meorum
te sine, frater, erit? o quae satis ima dehiscat

terra mihi Manesque deam demittat ad imos?'
Tantum effata caput glauco contexit amictu
multa gemens et se fluvio dea condidit alto.
  Aeneas instat contra telumque coruscat
ingens arboreum et saevo sic pectore fatur:
'Quae nunc deinde mora est? aut quid iam, Turne, retractas?
Non cursu, saevis certandum est comminus armis.
Verte omnes tete in facies et contrahe quidquid
sive animis sive arte vales: opta ardua pennis
astra sequi clausumque cava te condere terra.
Ille caput quassans 'Non me tua fervida terrent
dicta, ferox: di me terrent et Iuppiter hostis.'
Nec plura effatus saxum circumspicit ingens,
saxum antiquum ingens, campo quod forte iacebat,
limes agro positus, litem ut discerneret arvis.
Vix illud lecti bis sex cervice subirent,
qualia nunc hominum producit corpora tellus:
ille manu raptum trepida torquebat in hostem
altior insurgens et cursu concitus heros.
Sed neque currentem se nec cognoscit euntem
tollentemve manus saxumve immane moventem;
genua labant, gelidus concrevit frigore sanguis.
Tum lapis ipse viri, vacuum per inane volutus,
nec spatium evasit totum neque pertulit ictum.
Ac velut in somnis, oculos ubi languida pressit
nocte quies, nequiquam avidos extendere cursus
velle videmur et in mediis conatibus aegri
succidimus, non lingua valet, non corpore notae
sufficiunt vires, nec vox aut verba sequuntur:
sic Turno, quacumque viam virtute petivit,
successum dea dira negat. Tum pectore sensus
vertuntur varii. Rutulos aspectat et urbem
cunctaturque metu letumque instare tremescit:
nec quo se eripiat, nec qua vi tendat in hostem
nec currus usquam videt aurigamve sororem.
Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
sortitus fortunam oculis, et corpore toto
eminus intorquet. Murali concita numquam
tormento sic saxa fremunt, nec fulmine tanti

dissultant crepitus. Volat atri turbinis instar
exitium dirum hasta ferens orasque recludit
loricae et clipei extremos septemplicis orbes.
Per medium stridens transit femur. Incidit ictus
ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Consurgunt gemitu Rutuli, totusque remugit
mons circum, et vocem late nemora alta remittunt.
Ille humiles supplex oculos, dextramque precantem
protendens 'Equidem merui nec deprecor' inquit;
'utere sorte tua. Miseri te si qua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae
et me, seu corpus spoliatum lumine mavis,
redde meis. Vicisti, et victum tendere palmas
Ausonii videre; tua est Lavinia coniunx:
ulterius ne tende odiis.' Stetit acer in armis
Aeneas, volvens oculos, dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, victum quem vulnere Turnus
straverat atque umeris inimicum insigne gerebat.
Ille, oculis postquam saevi monimenta doloris
exuviasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis 'Tune hinc spoliis indute meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
Hoc dicens ferrum adverso sub pectore condit
fervidus. Ast illi solvuntur frigore membra
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

TABLE SHOWING THE EVIDENCE OF UNCIAL MSS. AVAILABLE FOR ANY PORTION OF THE TEXT OF VIRGIL (From *Ribbeck's Prolegomena V*, pp. 454–456).

[*A*, 'Augustean' fragment, or 'Berlin Palimpsest'; *F*, 'Vatican'; *G*, 'St. Gall. Palimpsest'; *M*, 'Medicean'; *P*, 'Palatine'; *R*, 'Roman'; *V*, 'Verona Palimpsest.' For further particulars of these MSS. see Introduction, pp. xxii, xxiii.]

Ecl.	I 1—III 26 *PR*		Georg.	III 22—145 *MPR*	
,,	III 27—52 *PRV*		,,	146—180 *FMPR*	
,,	53—70 *PR*		,,	181—214 *AFMPR*	
,,	71—IV 51 *R*		,,	215—220 *AMPR*	
,,	IV 52—V 85 *PR*		,,	221—284 *MPR*	
,,	V 86—VI 21 *PRV*		,,	285—348 *FMPR*	
,,	VI 22—47 *PR*		,,	349 sq. *MPR*	
,,	48—86 *MPR*		,,	351—401 *MPRV*	
,,	VII 1—11 *MP*		,,	402—IV 36 *MPR*	
,,	12—37 *MPV*		,,	IV 37—96 *MP*	
,,	38—VIII 18 *MP*		,,	97—124 *FMP*	
,,	VIII 19—44 *MPV*		,,	125—152 *MP*	
,,	45—X 9 *MP*		,,	153—174 *FMP*	
,,	X 10—Georg. I 40 *MPR*		,,	175—180 *MP*	
Georg.	I 41—280 *AMPR*		,,	181—344 *MPR*	
,,	281—322 *MPR*		,,	345—419 *GMPR*	
,,	323—II 1 *MR*		,,	420—435 *MPR*	
,,	II 2—91 *M*		,,	436—461 *MPRV*	
,,	92—117 *MV*		,,	462—464 *MRV*	
,,	118—138 *M*		,,	465—470 *MR*	
,,	139—215 *MP*		,,	471—497 *FMR*	
,,	216—273 *MPR*		,,	498—521 *MR*	
,,	274—299 *MPRV*		,,	522—534 *FMRV*	
,,	300—351 *MPR*		,,	535—548 *FGMRV*	
,,	352—377 *MPRV*		,,	549 *GMRV*	
,,	378—534 *MPR*		,,	550—566 *GMR*	
,,	535—542 *MPRV*		Aen.	I 1—26 *MRV*	
,,	III 1—12 *FMPRV*		,,	27—184 *MR*	
,,	13—21 *FMPR*		,,	185—234 *FMR*	

Aen.	I 235—260 *FMRV*	Aen.	III 533—560 *MP*
,,	261—268 *FMR*	,,	561—586 *MPV*
,,	269—276 *MR*	,,	587—659 *MP*
,,	277—380 *MPR*	,,	660—684 *FMP*
,,	381—418 *GMPR*	,,	685—689 *FMPR*
,,	419—521 *FMPR*	,,	690 *MPR*
,,	522—585 *MPR*	,,	691—716 *MPRV*
,,	586—611 *FMPR*	,,	717 sq. *MPR*
,,	612—653 *MPR*	,,	IV 1—38 *FGMPR*
,,	654—680 *FMPR*	,,	39—92 *FMPR*
,,	681—684 *MPR*	,,	93—114 (*F*)**MPR*
,,	685—722 *GMPR*	,,	115—121 (*F*)**MR*
,,	723—II 72 *MPR*	,,	122—143 *MR*
,,	II 73—79 *MP*	,,	144—161 *MRV*
,,	80—105 *MPV*	,,	162—196 *MPRV*
,,	106—157 *MP*	,,	197—216 *MPR*
,,	158—169 *MPV*	,,	217—233 *MP*
,,	170—183 *FMPV*	,,	234—257 *FMP*
,,	184—198 *FMP*	,,	258—285 *MP*
,,	199—253 *MP*	,,	286—301 *FMP*
,,	254—287 *FMP*	,,	302—305 *AFMP*
,,	288—309 *FMPV*	,,	306—310 *FMP*
,,	310—313 *MPV*	,,	311—442 *MP*
,,	314—436 *MP*	,,	443—521 *FMP*
,,	437—468 *FMP*	,,	522—554 *MP*
,,	469 *MP*	,,	555—583 *FMP*
,,	470—496 *MPV*	,,	584—650 *MP*
,,	497—566 *MP*	,,	651—688 *FMP*
,,	567—588 —	,,	689—V 36 *MP*
,,	589—622 *MP*	,,	V 37—72 *MPR*
,,	623—672 *MPV*	,,	73—98 *MPRV*
,,	673—699 *FMPV*	,,	99—108 *MPR*
,,	700—726 *MPV*	,,	109—158 *FMPR*
,,	727—804 *MP*	,,	159—240 *MPR*
,,	III 1—54 *FMP*	,,	241—292 *MPRV*
,,	55—78 *MP*	,,	293—447 *MPR*
,,	79—190 *FMP*	,,	448—499 *MPRV*
,,	191—216 *FGMP*	,,	500—783 *MPR*
,,	217—228 *GMP*	,,	784—814 *FMPR*
,,	229—299 *MP*	,,	815—VI 25 *MPR*
,,	300—341 *FMP*	,,	VI 26—50 *FMPR*
,,	342—456 *MP*	,,	51—218 *MPR*
,,	457—532 *GMP*	,,	219—241 *FMPR*

* Aen. IV. 93–121 occurs in *F*, but written in a later hand.

Aen.	VI	242 *R* (om. *FMP*)	Aen.	IX	69—117 *MPR*
,,		243—272 *FMPR*	,,		118—164 *FMPR*
,,		273—392 *MPR*	,,		165—206 *MPR*
,,		393—423 *FMPR*	,,		207—233 *FMPR*
,,		424—490 *MPR*	,,		234—353 *MPR*
,,		491—559 *FMPR*	,,		354—405 *MPRV*
,,		560—588 *MPR*	,,		406—508 *MPR*
,,		589—687 *FMPR*	,,		509—535 *FMPR*
,,		688—724 *FGMPR*	,,		536—817 *MPR*
,,		725—755 *FMPR*	,,	X	1—26 *MPRV*
,,		756—857 *MPR*	,,		27—52 *MPR*
,,		858—VII 58 *FMPR*	,,		53—78 *MPRV*
,,	VII	59—178 *MPR*	,,		79—182 *MPR*
,,		179—247 *FMPR*	,,		183—208 *MPRV*
,,		248—273 *FMPRV*	,,		209—235 *MPR*
,,		274—276 *FMPR*	,,		236—261 *MPRV*
,,		277—325 *FMR*	,,		262—460 *MPR*
,,		326—329 *FMRV*	,,		461—508 *MR*
,,		330—351 *MRV*	,,		509—531 *MPR*
,,		352—403 *MR*	,,		532—548 *MPR*
,,		404—427 *MRV*	,,		549—574 *MPRV*
,,		428 sq. *FMRV*	,,		575—731 *MPR*
,,		430—469 *FMR*	,,		732—757 *MPRV*
,,		470—481 *MR*	,,		758—XI 644 *MPR*
,,		482—485 *MRV*	,,	XI	645—692 *MR*
,,		486—507 *FMRV*	,,		693—736 *MPR*
,,		508 sq. *FMR*	,,		737—756 *MR*
,,		510—585 *MR*	,,		757—782 *M*
,,		586—593 *MRV*	,,		783—792 *MP*
,,		594—611 *FMRV*	,,		793—857 *MPR*
,,		612—644 *FMR*	,,		858—895 *FMPR*
,,		645 sq. *FMPR*	,,		896—XII 46 *MPR*
,,		647—663 *MPR*	,,	XII	47—93 *MR*
,,		664—689 *MPRV*	,,		94—455 *MPR*
,,		690—VIII 14 *MPR*	,,		456—507 *MPRV*
,,	VIII	15—39 *MPRV*	,,		508—666 *MPR*
,,		40—70 *MPR*	,,		667—718 *MPRV*
,,		71—92 *FMPR*	,,		719—758 *MPR*
,,		93—98 *FMPRV*	,,		759—830 *MP*
,,		99—118 *MPRV*	,,		831—938 *MPR*
,,		119—IX 31 *MPR*	,,		939—952 *MP*
,,	IX	32—68 *FMPR*			

END OF VOL. I.

Livy, Book I. With Introduction, Historical Examination, and Notes. By J. R. Seeley, M.A., Regius Professor of Modern History, Cambridge. Third Edition. 8vo. cloth, 6*s*.

Ovid. P. Ovidii Nasonis Ibis. Ex Novis Codicibus Edidit. Scholia Vetera Commentarium cum Prolegomenis Appendice Indice addidit R. Ellis, A.M. Demy 8vo. cloth, 10*s*. 6*d*.

Persius. The Satires. With a Translation and Commentary. By John Conington, M.A. Edited by Henry Nettleship, M.A. Second Edition. 8vo. cloth, 7*s*. 6*d*.

Selections from the less known Latin Poets. By North Pinder, M.A. Demy 8vo. cloth, 15*s*.

Fragments and Specimens of Early Latin. With Introductions and Notes. By John Wordsworth, M.A. 8vo. cloth, 18*s*.

Vergil: Suggestions Introductory to a Study of the Aeneid. By H. Nettleship, M.A. 8vo. sewed, 1*s*. 6*d*.

Ancient Lives of Vergil; with an Essay on the Poems of Vergil, in connection with his Life and Times. By H. Nettleship, M.A. 8vo. sewed, 2*s*.

The Roman Satura: its original form in connection with its literary development. By H. Nettleship, M.A. 8vo. sewed, 1*s*.

A Manual of Comparative Philology. By T. L. Papillon, M.A., Fellow and Lecturer of New College. Second Edition. Crown 8vo. cloth, 6*s*.

The Roman Poets of the Augustan Age. By William Young Sellar, M.A., Professor of Humanity in the University of Edinburgh. Virgil. 8vo. cloth, 14*s*.

The Roman Poets of the Republic. By the same Author. New Edition, Revised and Enlarged. 8vo. cloth, 14*s*.

LONDON: HENRY FROWDE,

Oxford University Press Warehouse, 7 Paternoster Row.

SELECT LIST

OF

STANDARD WORKS

PRINTED AT

The Clarendon Press, Oxford.

1. STANDARD LATIN WORKS.

Avianus. *The Fables.* Edited, with Prolegomena, Critical Apparatus, Commentary, etc., by Robinson Ellis, M.A., LL.D. 8vo. 8*s.* 6*d.*

Catulli Veronensis *Liber.* Iterum recognovit, Apparatum Criticum Prolegomena Appendices addidit, Robinson Ellis, A.M. 8vo. 16*s.*

Catullus, *a Commentary on.* By Robinson Ellis, M.A. 8vo. 16*s.*

Cicero. *De Oratore.* With Introduction and Notes. By A. S. Wilkins, Litt.D.

Book I. *Second Edition.* 8vo. 7*s.* 6*d.* Book II. 8vo. 5*s.*

Cicero. *Philippic Orations.* With Notes. By J. R. King, M.A. *Second Edition.* 8vo. 10*s.* 6*d.*

—— *Select Letters.* With English Introductions, Notes, and Appendices. By Albert Watson, M.A. *Third Edition.* 8vo. 18*s.*

Horace. With a Commentary. Vol. I. The Odes, Carmen Seculare, and Epodes. By E. C. Wickham, M.A. *Second Edition.* 8vo. 12*s.*

Livy, *Book I.* With Introduction, Historical Examination, and Notes. By J. R. Seeley, M.A. *Second Edition.* 8vo. 6*s.*

Nonius Marcellus, *de Compendiosa Doctrina* (Harleian MS. 2719). Collated by J. H. Onions, M.A. (Anecdota Oxon.) 3*s.* 6*d.*

Ovid. *P. Ovidii Nasonis Ibis.* Ex Novis Codicibus edidit, Scholia Vetera Commentarium cum Prolegomenis Appendice Indice addidit, R. Ellis, A.M. 8vo. 10*s.* 6*d.*

—— *Tristia.* Edited by S. G. Owen, M.A. *Nearly ready.*

Persius. *The Satires.* With a Translation and Commentary. By John Conington, M.A. Edited by Henry Nettleship, M.A. *Second Edition.* 8vo. 7*s.* 6*d.*

Plautus. *Bentley's Plautine Emendations. From his copy of Gronorius.* By E. A. Sonnenschein, M.A. (Anecdota Oxon.) 2*s.* 6*d.*

Scriptores Latini *rei Metricae.* Edidit T. Gaisford, S.T.P. 8vo. 5*s.*

Tacitus. *The Annals.* Books I-VI. Edited, with Introduction and Notes, by H. Furneaux, M.A. 8vo. 18*s.*

Ellis. *Harleian MS.* 2610; Ovid's Metamorphoses I, II, III, 1-622; XXIV Latin Epigrams from Bodleian or other MSS.; Latin Glosses on Apollinaris Sidonius from MS. Digby 172. Collated and Edited by Robinson Ellis, M.A., LL.D. (Anecdota Oxon.) 4*s.*

King and Cookson. *The Principles of Sound and Inflexion, as illustrated in the Greek and Latin Languages.* By J. E. King, M.A., and Christopher Cookson, M.A. 8vo. 18*s.*

Lewis and Short. *A Latin Dictionary,* founded on Andrews' edition of Freund's Latin Dictionary, revised, enlarged, and in great part rewritten by Charlton T. Lewis, Ph.D., and Charles Short, LL.D. 4to. 1*l.* 5*s.*

Lewis. *A Latin Dictionary for Schools.* By Charlton T. Lewis, Ph.D., Editor of 'Lewis and Short's' Latin Dictionary. Small 4to. 18*s.* *Just Published.*

Nettleship. *Lectures and Essays on Subjects connected with Latin Scholarship and Literature.* By Henry Nettleship, M.A. Crown 8vo. 7*s.* 6*d.*

Nettleship. *The Roman Satura.* 8vo. sewed, 1*s.*

—— *Ancient Lives of Vergil.* 8vo. sewed, 2*s.*

—— *Contributions to Latin Lexicography.* By Henry Nettleship, M.A. *Nearly ready.*

Papillon. *Manual of Comparative Philology.* By T. L. Papillon, M.A. *Third Edition.* Crown 8vo. 6*s.*

Pinder. *Selections from the less known Latin Poets.* By North Pinder, M.A. 8vo. 15*s.*

Sellar. *Roman Poets of the Augustan Age.* Virgil. By W. Y. Sellar, M.A. *New Edition.* Crown 8vo. 9*s.*

—— *Roman Poets of the Republic. Third Edition.* Crown 8vo. 10*s.*

Wordsworth. *Fragments and Specimens of Early Latin.* With Introductions and Notes. By J. Wordsworth, D.D. 8vo. 18*s.*

2. STANDARD GREEK WORKS.

Chandler. *A Practical Introduction to Greek Accentuation*, by H. W. Chandler, M.A. *Second Edition.* 10*s.* 6*d.*

Head. *Historia Numorum:* A Manual of Greek Numismatics. By Barclay V. Head. Royal 8vo. half-bound, 2*l.* 2*s.*

Hicks. *A Manual of Greek Historical Inscriptions.* By E. L. Hicks, M.A. 8vo. 10*s.* 6*d.*

King and **Cookson.** *The Principles of Sound and Inflexion, as illustrated in the Greek and Latin Languages.* By J. E. King, M.A., and Christopher Cookson, M.A. 8vo. 18*s.*

Liddell and **Scott.** *A Greek-English Lexicon*, by H. G. Liddell, D.D., and Robert Scott, D.D. *Seventh Edition, Revised and Augmented throughout.* 4to. 1*l.* 16*s.*

—— *An Intermediate Greek-English Lexicon*, abridged from Liddell and Scott's Seventh Edition. Small 4to. 12*s.* 6*d.* *Just ready.*

Papillon. *Manual of Comparative Philology.* By T. L. Papillon, M.A. *Third Edition.* Crown 8vo. 6*s.*

Veitch. *Greek Verbs, Irregular and Defective.* By W. Veitch, LL.D. *Fourth Edition.* Crown 8vo. 10*s.* 6*d.*

Aeschinem et **Isocratem**, *Scholia Graeca in.* Edidit G. Dindorfius. 8vo. 4*s.*

Aeschines. See under **Oratores Attici**, and **Demosthenes**.

Aeschyli *quae supersunt in Codice Laurentiano quoad effici potuit et ad cognitionem necesse est visum typis descripta edidit* R. Merkel. Small folio, 1*l.* 1*s.*

Aeschylus: *Tragoediae et Fragmenta*, ex recensione Guil. Dindorfii. *Second Edition.* 8vo. 5*s.* 6*d.*

—— *Annotationes* Guil. Dindorfii. Partes II. 8vo. 10*s.*

—— *Scholia Graeca* ex Codicibus aucta et emendata a Guil. Dindorfio. 8vo. 5*s.*

Anecdota *Graeca Oxoniensia.* Edidit J. A. Cramer, S.T.P. Tomi IV. 8vo. 1*l.* 2*s.*

—— *Graeca e Codd. mss. Bibliothecae Regiae Parisiensis.* Edidit J. A. Cramer, S.T.P. Tomi IV. 8vo. 1*l.* 2*s.*

Apsinis et **Longini** *Rhetorica.* E Codicibus mss. recensuit Joh. Bakius. 8vo. 3*s.*

Archimedis *quae supersunt omnia cum Eutocii commentariis* ex recensione J. Torelli, cum nova versione Latina. Fol. 1*l.* 5*s.*

Aristophanes. *A Complete Concordance to the Comedies and Fragments.* By Henry Dunbar, M.D. 4to. 1*l.* 1*s.*

—— *J. Caravellae Index in Aristophanem.* 8vo. 3*s.*

Aristophanes. *Comoediae et Fragmenta*, ex recensione Guil. Dindorfii. Tomi II. 8vo. 11*s.*

—— *Annotationes* Guil. Dindorfii. Partes II. 8vo. 11*s.*

—— *Scholia Graeca* ex Codicibus aucta et emendata a Guil. Dindorfio. Partes III. 8vo. 1*l.*

Aristotle. Ex recensione Im. Bekkeri. Accedunt Indices Sylburgiani. Tomi XI. 8vo. 2*l.* 10*s.*

The volumes (except Vol. IX) may be had separately, price 5*s.* 6*d.* each.

—— *Ethica Nicomachea*, ex recensione Immanuelis Bekkeri. Crown 8vo. 5*s.*

—— *The Politics*, with Introductions, Notes, etc., by W. L. Newman, M.A. Vols. I and II. Medium 8vo. 28*s.*

—— *The Politics*, translated into English, with Introduction, Marginal Analysis, Notes, and Indices, by B. Jowett, M.A. Medium 8vo. 2 vols. 21*s.*

—— *Aristotelian Studies.* I. On the Structure of the Seventh Book of the Nicomachean Ethics. By J. C. Wilson, M.A. 8vo. Stiff covers, 5*s.*

—— *The English Manuscripts of the Nicomachean Ethics, described in relation to Bekker's Manuscripts and other Sources.* By J. A. Stewart, M.A. (Anecdota Oxon.) Small 4to. 3*s.* 6*d.*

—— *On the History of the process by which the Aristotelian Writings arrived a heir present form.* By R. Shute, M.A. 8vo. 7*s.* 6*d.*

Aristotle. *Physics.* Book VII. Collation of various MSS.; with Introduction by R. Shute, M.A. (Anecdota Oxon.) Small 4to. 2*s.*

Choerobosci *Dictata in Theodosii Canones, necnon Epimerismi in Psalmos.* E Codicibus mss. edidit Thomas Gaisford, S.T.P. Tomi III. 8vo. 15*s.*

Demosthenes. Ex recensione G. Dindorfii. Tomi IX. 8vo. 2*l.* 6*s.*

Separately:—

Text, 1*l.* 1*s.* Annotations, 15*s.* Scholia, 10*s.*

Demosthenes and Aeschines. The Orations of Demosthenes and Aeschines on the Crown. With Introductory Essays and Notes. By G. A. Simcox, M.A., and W. H. Simcox, M.A. 8vo. 12*s.*

Euripides. *Tragoediae et Fragmenta*, ex recensione Guil. Dindorfii. Tomi II. 8vo. 10*s.*

—— *Annotationes* Guil. Dindorfii. Partes II. 8vo. 10*s.*

—— *Scholia Graeca*, ex Codicibus aucta et emendata a Guil. Dindorfio. Tomi IV. 8vo. 1*l.* 16*s.*

—— *Alcestis*, ex recensione G. Dindorfii. 8vo. 2*s.* 6*d.*

Harpocrationis Lexicon. Ex recensione G. Dindorfii. Tomi II. 8vo. 10*s.* 6*d.*

Hephaestionis *Enchiridion, Terentianus Maurus, Proclus, etc.* Edidit T. Gaisford, S.T.P. Tomi II. 10*s.*

Heracliti *Ephesii Reliquiae.* Recensuit I. Bywater, M.A. Appendicis loco additae sunt Diogenis

Laertii Vita Heracliti, Particulae Hippocratei De Diaeta Lib. I., Epistolae Heracliteae. 8vo. 6s.

Homer. *A Complete Concordance to the Odyssey and Hymns of Homer;* to which is added a Concordance to the Parallel Passages in the Iliad, Odyssey, and Hymns. By Henry Dunbar, M.D. 4to. 1*l.* 1*s.*

—— *Seberi Index in Homerum.* 8vo. 6*s.* 6*d.*

—— *A Grammar of the Homeric Dialect.* By D. B. Monro, M.A. 8vo. 10*s.* 6*d.*

—— *Ilias*, cum brevi Annotatione C. G. Heynii. Accedunt Scholia minora. Tomi II. 8vo. 15*s.*

—— *Ilias*, ex rec. Guil. Dindorfii. 8vo. 5*s.* 6*d.*

—— *Scholia Graeca in Iliadem.* Edited by W. Dindorf, after a new collation of the Venetian MSS. by D. B. Monro, M.A. 4 vols. 8vo. 2*l.* 10*s.*

—— *Scholia Graeca in Iliadem Townleyana.* Recensuit Ernestus Maass. 2 vols. 8vo. 1*l.* 16*s.*

—— *Odyssea*, ex rec. G. Dindorfii. 8vo. 5*s.* 6*d.*

—— *Scholia Graeca in Odysseam.* Edidit Guil. Dindorfius. Tomi II. 8vo. 15*s.* 6*d.*

—— *Odyssey.* Books I–XII. Edited with English Notes, Appendices, etc. By W. W. Merry, D.D., and James Riddell, M.A. *Second Edition.* 8vo. 16*s.*

Oratores *Attici*, ex recensione Bekkeri:

I. Antiphon, Andocides, et Lysias. 8vo. 7*s.*

II. Isocrates. 8vo. 7*s.*

III. Isaeus, Aeschines, Lycurgus, Dinarchus, etc. 8vo. 7*s.*

Paroemiographi Graeci, *quorum pars nunc primum ex Codd. mss. vulgatur.* Edidit T. Gaisford, S.T.P. 1836. 8vo. 5*s.* 6*d.*

Plato. *Apology*, with a revised Text and English Notes, and a Digest of Platonic Idioms, by James Riddell, M.A. 8vo. 8*s.* 6*d.*

—— *Philebus*, with a revised Text and English Notes, by Edward Poste, M.A. 8vo. 7*s.* 6*d.*

—— *Sophistes* and *Politicus*, with a revised Text and English Notes, by L. Campbell, M.A. 8vo. 18*s.*

—— *Theaetetus*, with a revised Text and English Notes, by L. Campbell, M.A. *Second Edition.* 8vo. 10*s.* 6*d.*

—— *The Dialogues*, translated into English, with Analyses and Introductions, by B. Jowett, M.A. 5 vols. medium 8vo. 3*l.* 10*s.*

—— *The Republic*, translated into English, with Analysis and Introduction, by B. Jowett, M.A. Medium 8vo. 12*s.* 6*d.*; half-roan, 14*s.*

—— *Index to Plato.* Compiled for Prof. Jowett's Translation of the Dialogues. By Evelyn Abbott, M.A. 8vo. Paper covers, 2*s.* 6*d.*

Plotinus. Edidit F. Creuzer. Tomi III. 4to. 1*l.* 8*s.*

Polybius. *Selections.* Edited by J. L. Strachan-Davidson, M.A. With Maps. Medium 8vo. buckram, 21*s.*

Sophocles. *The Plays and Fragments.* With English Notes and Introductions, by Lewis Campbell, M.A. 2 vols.

Vol. I. Oedipus Tyrannus. Oedipus Coloneus. Antigone. 8vo. 16*s.*

Vol. II. Ajax. Electra. Trachiniae. Philoctetes. Fragments. 8vo. 16*s.*

—— *Tragoediae et Fragmenta*, ex recensione et cum commentariis Guil. Dindorfii. *Third Edition.* 2 vols. Fcap. 8vo. 1*l.* 1*s.*

Each Play separately, limp, 2*s.* 6*d.*

—— *The Text alone.* with large margin, small 4to. 8*s.*

—— *The Text alone*, square 16mo. 3*s.* 6*d.*

Each Play separately, limp, 6*d.*

—— *Tragoediae et Fragmenta* cum Annotationibus Guil. Dindorfii. Tomi II. 8vo. 10*s.*

The Text, Vol. I. 5*s.* 6*d.*
The Notes, Vol. II. 4*s.* 6*d.*

Stobaei *Florilegium.* Ad MSS. fidem emendavit et supplevit T. Gaisford, S T.P. Tomi IV. 8vo. 1*l.*

—— *Eclogarum Physicarum et Ethicarum libri duo.* Accedit Hieroclis Commentarius in aurea carmina Pythagoreorum. Ad mss. Codd. recensuit T. Gaisford, S.T.P. Tomi II. 8vo. 11*s.*

Theodoreti *Graecarum Affectionum Curatio.* Ad Codices mss. recensuit T. Gaisford, S.T.P. 8vo. 7*s.* 6*d.*

Thucydides. Translated into English, with Introduction, Marginal Analysis, Notes, and Indices. By B. Jowett, M.A., Regius Professor of Greek. 2 vols. Medium 8vo. 1*l.* 12*s.*

Xenophon. Ex recensione et cum annotationibus L. Dindorfii.

Historia Graeca. Second Edition. 8vo. 10*s.* 6*d.*

Expeditio Cyri. Second Edition. 8vo. 10*s.* 6*d.*

Institutio Cyri. 8vo. 10*s.* 6*d.*

Memorabilia Socratis. 8vo. 7*s.* 6*d.*

Opuscula Politica Equestria et Venatica cum Arriani Libello de Venatione. 8vo. 10*s.* 6*d.*

3. MISCELLANEOUS STANDARD WORKS.

Bentham. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation.* By Jeremy Bentham. Crown 8vo. 6*s.* 6*d.*

Casauboni *Ephemerides*, cum praefatione et notis J. Russell, S.T.P. Tomi II. 8vo. 15*s.*

Clinton's *Fasti Hellenici.* The Civil and Literary Chronology of Greece, from the LVIth to the CXXIIIrd Olympiad. *Third Edition.* 4to. 1*l.* 14*s.* 6*d.*

—— *Fasti Hellenici.* The Civil and Literary Chronology of Greece, from the CXXIVth Olympiad to the Death of Augustus. *Second Edition.* 4to. 1*l.* 12*s.*

—— *Fasti Romani.* The Civil and Literary Chronology of Rome and Constantinople, from the Death of Augustus to the Death of Heraclius. 2 vols. 4to. 2*l.* 2*s.*

Cramer's *Geographical and Historical Description of Asia Minor.* 2 vols. 8vo. 11*s.*

—— *Description of Ancient Greece.* 3 vols. 8vo. 16*s.* 6*d.*

Finlay. *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the present time*, B.C. 146 to A.D. 1864. By George Finlay, LL.D. A new Edition, revised throughout, and in part re-written, with considerable additions by the Author, and edited by H. F. Tozer, M.A. 7 vols. 8vo. 3*l.* 10*s.*

Gaii *Institutionum Juris Civilis Commentarii Quattuor*; or, Elements of Roman Law by Gaius. With a Translation and Commentary by Edward Poste, M.A. *Second Edition.* 8vo. 18*s.*

Gardthausen. *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum.* Scripsit V. Gardthausen Lipsiensis. With six pages of Facsimiles. 8vo. *linen*, 25*s.*

Herculanensium Voluminum Partes II. 1824. 8vo. 10*s.*

Fragmenta Herculanensia. A Descriptive Catalogue of the Oxford copies of the Herculanean Rolls, together with the texts of several papyri, accompanied by facsimiles. Edited by Walter Scott, M.A., Fellow of Merton College, Oxford. Royal 8vo. 21*s.*

Hodgkin. *Italy and her Invaders.* With Plates and Maps. By Thomas Hodgkin, D.C.L. Vols. I–IV, A.D. 376–553. 8vo. 3*l.* 8*s.*

Justinian. *Imperatoris Iustiniani Institutionum Libri Quattuor*; with Introductions, Commentary, Excursus and Translation. By J. B. Moyle, D.C.L. 2 vols. 8vo. 21*s.*

Pattison. *Essays by the late Mark Pattison*, sometime Rector of Lincoln College. Collected and Arranged by Henry Nettleship, M.A. 2 vols. 8vo. 24*s.*

Rawlinson. *A Manual of Ancient History.* By George Rawlinson, M.A. *Second Edition.* Demy 8vo. 14*s.*

Smith's *Wealth of Nations.* A new Edition, with Notes, by J. E. Thorold Rogers, M.A. 2 vols. 8vo. 21*s.*

Stokes. *The Anglo-Indian Codes.* By Whitley Stokes, LL.D.
Vol. I. Substantive Law. 8vo. 30*s.*
Vol. II. Adjective Law. 8vo. 35*s.*

4. STANDARD THEOLOGICAL WORKS.

Bigg. *The Christian Platonists of Alexandria;* being the Bampton Lectures for 1886. By Charles Bigg, D.D. 8vo. 10s. 6d.

Bright. *Chapters of Early English Church History.* By W. Bright, D.D. 8vo. 12s.

Clementis Alexandrini *Opera*, ex recensione Guil. Dindorfii. Tomi IV. 8vo. 3l.

Eusebii Pamphili *Evangelicae Praeparationis Libri XV.* Ad Codd. MSS. recensuit T. Gaisford, S.T.P. Tomi IV. 8vo. 1l. 10s.

—— *Evangelicae Demonstrationis Libri X.* Recensuit T. Gaisford, S.T.P. Tomi II. 8vo. 15s.

—— *contra Hieroclem et Marcellum Libri.* Recensuit T. Gaisford, S.T.P. 8vo. 7s.

Hatch. *Essays in Biblical Greek.* By Edwin Hatch, M.A., D.D., Reader in Ecclesiastical History, Oxford, and sometime Grinfield Lecturer on the LXX. 8vo. 10s. 6d.

—— *A Concordance to the Greek Versions and Apocryphal Books of the Old Testament.* By Edwin Hatch, M.A., D.D., assisted by other Scholars. *To be published in Six Parts, at 21s. each. To Subscribers in advance, 14s. each.*

Nouum Testamentum Domine Nostri Iesu Christi Latine, Secundum Editionem S. Hieronymi. Ad Codicum Manuscriptorum fidem recensuit Iohannes Wordsworth, S.T.P., Episcopus Sarisburiensis. In operis societatem adsumto Henrico Iuliano White, A.M., Societatis S. Andreae, Collegii Theologici Sarisburiensis Uice-Principali. *Partis prioris fasciculus primus. Euangelium Secundum Mattheum.* 4to., stiff covers, 12s. 6d.

---

5. A NEW ENGLISH DICTIONARY on Historical Principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society. Imperial 4to. Parts I–IV, price 12s. 6d. each.

Vol. I (**A** and **B**), half morocco, 2l. 12s. 6d.

Vol. II (**C** and **D**). *In the Press.*

Part IV, Section 2, **C—CASS**, beginning Vol. II, price 5s.

Part V, **CASS—COL**. *In the Press.*

Edited by James A. H. Murray, LL.D., sometime President of the Philological Society.

Vol. III (**E**, **F**, and **G**), Part I, edited by Mr. Henry Bradley. *In the Press.*

Oxford

AT THE CLARENDON PRESS

LONDON: HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER, E.C.